

ירושלים

יכלכל

קבוצת מאמרים בחקירת ארזה'ק מצבה קורותיה וכל הנוגע
לה בשכבר הימים וכימינו אלה. למען דע ישראל מצב
ארזה'ק כמה ומה היא שואלת מנו.

יוצא לאור מדי שנה בשנה בשפת עברית ואשכנזית

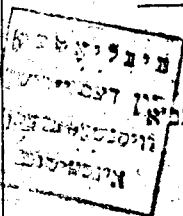
מא

אברהם משה לונץ.

בעזרת חכמים וסופרים מצוינים בארץ וחוצה לה.

2

שנה שניה.

הוצאת הוצאת לאינטרנט
www.hebrewbooks.org
ע"י חיים תש"ע

ירושלים

תרמ"ז

ב"מסד הוצאות המ"ל.

בישע ד' החילנו להדפיס את הכרך השלישי מספרנו
השנתי ירושלים, ולכן נחלה את פני כל חכמי עמנו וסופריו
אשר כבוד ארצנו הקדושה וספרותה יקר בעיניהם ובכבודן יתמרו.
כי ימהרו במובם לשלוח לנו מאמרים בחקירת וידעת ארץ נחלת
אבותינו (כפי רשימת נושאי המאמרים הנדפס בראש הספר) אם
בשפת עברית או אשכנזית, למען נוכל להדפיסם בהכרך הזה.
ואנחנו נכונים לשלם למו שכתב טוב אם בכסף מלא או להדפיס
את מאמריהם בהדפסה מיוחדת מספר עקצטסלארין חנם.

הספרים אשר נמצאים תחת ידינו :

- ירושלים שנה ראשונה (מעט מזער) — — — 5 מארק
אגודת אגדות כולל : א) עקמאן דמר יעקב (אגדה
ישנה אדות העישר גליות והתגליות הכוזבים).
ב) אלה המסעות (זכרון קברי אבותינו באה"ק ובחול)
ג) מבשרת ציון (מכתבים ע"ד עשרת השבטים) — 50
הנהגת הבריות כולל אגרת הרפואה מהרב"ם
ז"ל למלך ישמעאל — — — — — 40
זכר נתן מאת הר"ר נחמן נתן קורנל — — — 50 1
מסכתות מתלמוד בבלי דפוס וויניציא רפ"ב — רפ"ח.
(מו"ס אשר יקנו מהארבעה האחרונים מספר הגוף ישינו
ראבאט נכון, וגם אקבל תמורתם ספרים בחליפין).

מחברים ומו"ל ספרים עתיקים

יואלו לפנות אלינו בדבר הדפסת ספריהם, ולא יכוש
משברם, כי בבית דפוסינו הכינונו כל מיני אגות יות חדשים,
כן בעד שפת עברית וכן בעד כל שמות איראפא וכל שארי מבשרי
בית הדפוס אתנו דבר לא נעדר! ובכל סחינו נתאמץ להוציא הכל
מת"י בתכלית היותר ובהגהה מדויקת ולמלאות רצון כל איש ואיש.

ירושלים

יכלכל

קבוצת מאמרים בחקירת ארזה'ק, מצבה, קורותיה, וכל הנוגע לה
בשכבר הימים ובימינו אלה. למען ידע ישראל מצב ארזה'ק כמו
ומה היא שואלת מנו.

יוצא לאור מדי שנה בשנה בשפת עברית ואשכנזית

מאת

אברהם משה לונץ.

בעזרת חכמים וסופרים מצוינים בארץ וחוצה לה.

שנה שניה.

ירושלים תוכנן

תרמ"ז

בדפוס והוצאת המיל.

אל הקוראים.

בעת גמר הדפסת הכרך הראשון מספרנו זה, הייתי על דרכי ללכת ווינה, והחכם המנוח ה' סבאלענסקי ז"ל בחפצו לכלות את מלאכת ההדפסה כתב בשמי דברים אחדים כמבוא להספר, אך בו לא נתבאר למדי נחיצתו, מטרתו וענינו. ומאשר כי מלבד זה עלינו להתנצל לפני קוראינו על אשר לדאבון לבבנו ושללא באשמתנו נתאחר צאתו לאור זמן רב כזה, אמרנו לדבר באזניהם דברים אחדים על אדות תועלת הספר מטרתו וענינו.

כל איש חובב עמו וארצו יבין מה רבה נחיצת ספר כזה אשר נושאו וכל מאמריו יהיו קדש אך לידיעת ארץ נחלת אבותינו וחקירותיה, ואם בכל עת דרוש היה לנו ספר כזה, על אחת שנבע תגל נחיצתו ותועלתו בהעת הזאת, בעת אשר חכמי וחוקרי כל העמים ללשונותם עוסקים ודורשים בחקירת הארץ הזאת, ומתאמצים להגדיל ולהאדיר את חקירותיה, מבלי הרף. בכריטאניא נוסד עוד לפני עשרים ואחת שנה חברה בשם 'חקירת ארץ פלשתי' (Palestina Exploration Fund) ועל כל חבר לשלם 1 לירא שטערלינג לשנה, וארבע פעמים בשנה יוציאו לאור חוברת הכוללת מאמרים מדעים בפנה הזאת, ומלבד זאת תשלח החברה כפעם בפעם מודדים וחוקרים לחקור ולמדוד את הארץ הזאת לחלוקיה, ומפות הארץ חדשות ומדויקות תדפיס כפעם בפעם, ופעולותיה יקרו ונכבדו מאד בעיני כל העם מקצה עד כי גם המלכה וויקטאריא בעצמה תתהדר להקרא בשם 'פטרונית החברה'.

האשכנזים אשר להם מ"ע מיוחדים לחקירת ארץ הקדם בכלל, ואשר מרבית חכמיהם יבינו גם שפת אנגלית, בכל זאת לא הסתפקו בזאת ויתחרו לעשות גם הם כמעשה האנגלים, וזה כעשר שנים יסדו חברה לחקירת ארץ פלשתי (Verein zur Ervorschung Palästinas). ומ"ע לרבע שנה יוציאו

וכל גדולי הארץ הזאת חכמיה ונכבדיה יקחו חלק בה. ועשר מארץ
 יתן כל חבר לאוצר החברה בכל שנה. מלבד נדבות הגונות להקן
 קיים אשר לה. הנה כזאת יעשו גויי עם ועם אשר כבר נמצאו
 למו ספרים לאלפים (כלי נחמא) על הענין הזה. אשר אם נאבה
 להזכיר אך את מספרם ללשונותם ולסוגיהם יתרחב הדבור למאמר
 גדול. רק אנחנו אשר קשר אהבתנו ויחוסנו עם הארץ הזאת
 קדומה בזמן ובמעלה מיחס יתר העמים אליה. עמדנו עד היום מנגד
 לה. ומספר ספרינו בהפנה הזאת מעטים ונער יכתבם. ולכן על כל
 אחד מאחינו להוקיר את המפעל הזה אשר העמסנו על שכמנו
 בעת הזאת אשר האהבה לארה"ק החלה לשלוח נטישותיה ללבות
 אחינו המפוזרים בכל קצוי ארץ. ועיניהם נטויות אל ארץ נחלת
 אבותיהם לראות ולהתבונן אל כל מעשה וכל תנועה אשר יעשה
 בה. בעת אשר שאלת אה"ק עלתה לסדר היום גם על שלחן עשירי
 ורוחני עמנו. לעת כזאת הלא נחוץ ודרוש לנו ספר אשר יצא לאור
 כפעם בפעם מאת אחד מיושבי ארה"ק אשר יאצור בקרבנו חקירות
 נכונות בגלילת הארץ וקדמוניותה. ידיעות נאמנות ממעב אחינו
 היושבים בה בעבר ובהווה. ואך בזה נוכל לצאת את חובתנו לאמנו
 הזקנה. ולא יאמר עוד בגוים עלינו: אך אין ארץ מולדת לישראל.
 על דבר טוב מאמריו וערכם לא נרבה לדבר. אחרי אשר
 הכרך הראשון ממנו כבר קנה לו שם טוב. וכמעט כל מכהיע
 לאחינו ללשונותם והרבה מ"ע כלליים הביעו תהלתו. וימנעו במספר
 הספרים המביאים תועלת ועונג לקוראיהם. חכמים רבים הנודעים
 לשם (ב"ב ושאב"ב) לקחותו אחר כבוד ויחצבו ממנו אבנים לבנין
 מאמריהם בחקירת ארה"ק. וברצות ד' גם הכרך הזה והזכרים הבאים
 לא יהיו נופלים בערכם מאחיהם הבכור. כי לימינו עומדים חבר
 חכמים וסופרים נודעים בשם. וקוה נקוה כי גם אלה החכמים אשר
 עוד לא נתנו ידם אלינו עד היום ימהרו גם הם להביא מבכורות
 מאמריהם ומחלכיהם מנחה ל"ירושלם" כפי רשימת נושאי המאמרים
 הנדפסם הלאה. ואנחנו מצדנו נכונים לשלם שכר טוב לכל הסופרים
 — אשר על פרי עמם יחיו — בעד מאמריהם אם בכסף מלא או

להדסים מטאמריהם מספר עקזעמפלארין בהדפסה מיוחדת הנם.
 עתה נשאר לנו רק לכאר את הסבה אשר אחרה צאתו
 לאור. הסבה הזאת ידועה לכל באי שער ספרותינו והיא הסבה
 הרובצת לפתח הרבה ממחברינו וסופרינו. היא הגודעת בשם
 "המחסור". חמן רב התאבקתי עמה וידי גברה עליה, ובצפיתי אצפה
 כי אחינו ימהרו להביא ספרי זה אל ביתם במחיר אשר הושת
 עליו (5 מארק או 2.50 ר"כ) למען היות בידי כלי נשק ללחום
 עם שונאי זה ולגרשהו כלה מביתי ואז יוכלו להיות סמוך ובטוח
 כי אקיים את דברי ועוד אעמול בכל כחי לפאר ולעטר את שוקי
 "ירושלים" במפות, תכניות וציורים הנוגעים להבנת מאמרו למען
 היותו באמת כליל יופי משוש לכל קוראיו. כחפצם וחפץ
 — המו"ל.

נושאי המאמרים אשר יוכלו לבא בשערי "ירושלים".

- (א) גלילות הארץ לגבולותיה ומחלוקותיה השונות, וגלילת
 הארצות הנשענות לה, וכן מצב ותכונות כל עיר ועיר מהערים
 הנודעות אשר בה, לכל חלקי הגאוגראפיה וסעיפיה כליות מפת
 הארץ וציורים אשר יועילו להבנת המאמר.
- (ב) דברי הוימים וכל אשר עבר על ארצה'ק מעת נשבת
 ישראל מהיות לגוי עד ימינו אלה, ושיטת עין ביחוד על קורות
 אחינו בכל העדים אשר נאחזו בהנה מאז עד היום.
- (ג) חקרי קדמוניות כל דבר וענין אשר לו יד ושם בתולדות
 הארץ הזאת ויושביה.
- (ד) תבנית בתי המקדש פנימה וחוצה וכל כליהם.
- (ה) באור מקראות כתבי הקדש ומאמרי חז"ל, אשר יביעו
 מלתם על אחד מהארבעה הענינים האמורים.
- (ו) מצות התלויות בארץ גדריהם, סוגיהם, תקנותיהם
 והשתלשלותם מימות חכמי המשנה עד היום, בצירוף פסקי הלכה
 למעשה מהרבנים יושבי על מדין.

(ז) מצב עבודת האדמה המלאכה והרושת הפעילה והמסחר בהארץ הזאת.

(ח) מצב אחינו בארץ לפלגותיהם מקורי פרנסתם ודרכי חייהם החפרי והמוסרי והצעות נאמנות להטבת מצבם.

(ט) מצב העמים השונים היושבים בה מקורי מחצבתם (עמנאנראפא) נמוסיהם ודרכי חייהם בבית ובחוץ.

(י) כתבי יד אשר יפצו אור על קורות ומצב ארץ ויושביה בימים עברו.

(יא) תולדות אנשי השם אשר חיו בהארץ הזאת ואלה אשר מרחוק פעלו להרחבת וחזוק הישוב בה.

(יב) הערות והארות על הספרים והמכתבים אשר נכתבו על מצב ארץ מנוסע וחקרי אחינו בני דור דור, ובקורת על הספרים החדשים אשר יצאו לאור כפעם בפעם בהענין הזה.

מי מאחינו אשר ימצא אצלו בכי מכתבי מסע או שארי כתבים, וכן גם מכתבים מאנשים פרטים מארץ אשר יש בהם אך תועלת מה לידעת מצב אחינו בארץ באיזה זמן שיהיה, יואל נא לשלחם אלי או להודיעני, ומלבד אשר אשלם לו שכר נכון, עוד יזכר שמו לטובה ולברכה בספרי.

מעות לתקן.

בהירושלים שנה א' עד 166 שורה מ' נדפס במעות דוד קאסס אל במקום דוד קאסס מעל לי (הוא החכם אשר הואיל במובו להעתיק למענינו את המכתב מסע של ר' מישולם מוואלטרס) את כבוד החכם הנז' הסליחה.

תוכן הענינים :

- היהודים בארץ הצבי, פ"א.
- צד יכלכל קורות אחינו בארצ'ק מעת התישבם
בה בפעם האחרונה ע"י הרמב"ן (הד"ך לביע) עד שנת
32—1 רנ"ב (רכ"ה שנים). מאת המויל
- גבולות ארץ ישראל וסוריא.
- מסודר ומבואר על פי כתבי הקדש ומאמרי
חויל. מאת מאיר איש שלום
104—33 (מורה בבית המדרש בווינא)
- משה וירושלם.
- יכלכל שבע מסעות השר מונטיפיורי לארצ'ק
ואת כל מפעלי צדקה ומוסדי חסד אשר ידיו כוננו
140—105 למצבת אחיו חובקי אדמת הקדש מאת המויל
- דובב שפתי ישנים.
- כולל : א) שלשה מכתבים משנות שמי'ד
שני'ב ושנ"ד מאת ר' שמשון ב"ק עם הערות והארות
מאת ד"ר דוד קויפמאן.
ב) הסכמה ואיסור לבלי לעשות פירוד
בהקלה משנת שפי"ג.
ג) שלשה מכתבים מראשי קהל האשכנזים
משנות תקי"ז תקכ"ג תקכ"ח מאת המויל
157—141 טוב מראה עינים מהלך נפש.
- יבאר באור חדש במקראות משניות ושמיעות
אשר נתקשו בהם כל המפרשים על פי מראית
העין והמציאות. מאת יחיאל מיכל פינס,
166—158

השקפה במצב ארזה ק.

184—167

מאת המו"ל

בחמש שנים החולפות

חלק האשכנזי.

11— 1

מאת ל. אלעזרנט

חיפה והר הכרמל.

29— 12

מאת ק. שיק

נלגל.

מאת ס. מעריל

העוף בארץ פלשת.

37— 30

(קאנסול לממשלת ארצות הברית)

56— 38

מאת ק. שיק

מואב.

67— 57

התגלות חדשות בחקירת א"י. מאת ס. מעריל

זכרונות לקדמוניות בתי הדפוס בא"י.

76— 68

מאת ד"ר א. ברלינער

מאת ד"ר שווארץ

ע"ד מצב הבריאות.

88— 77

(רופא ביה"ח אישר לכית ראמהשילד)

שטאטיסטיק.

ע"ד עשיית יין ויי"ש בירושלם ומסחרו.

מאת ס. מעריל

(א) מספר בתי הספר לבני הדתות השונות

בע"ק, זמן התיסדותם, מספר התלמידים ומלמדיהם.

(ב) מספר בתי החולים השונים ושמות הרופאים

(ג) לוח הסחורות היוצאות והנכנסות בחוף

יפו משקלם ומחירם.

(ד) מספר המכתבים היוצאים והנכנסים.

מאת המו"ל

היהודים בארץ הצבי

יבנבל

קורות אחינו בעה"ק ירושלים וביתר ערי ארצנו
הקדושה והעוכרות עליהם מעת התישבת בהן
בפעם האחרונה עד ימינו אלה.

פרק ראשון.

התיסדות הישוב ע"י הרשב"ן (הדף לביע 1267) עד גירוש ספרד (רמב" 1492)

רמב"ה שנים.

בשנת העשרים לאלף הנוכחי (1260) עלו
המאנגלים או המאדטארען — תחת ידי הכאהן הולאנו —
כשואה על ארץ ערב וסוריא, ויעשו בהן שמות ופרעות. לפנייהם
הלך רצח ודם ובכל מקום בואם רצחו ושרדו מבלי חמלה ויציגוהו
בכלי ריק. יתר מכל הערים שנתתה מצצה ירושלים את קובעת
כום התרעלה, העריצים האלה ערוה עד היסוד בה ויעשו שפטים
נוראים ביושביה עד כי נאלצו לעזוב את העיר וללכת באשר
ילכו. ותשאר העיר ההומיה הזאת עוזבה וגלמודה, שמה ושוטמה,
היכליה הרוסים בתיה חרבים ועוזבים. אך יתר מכל יושביה היו
היהודים — אשר זה גורלם מאת הגלו מארצם להיות תמיד השח
לעולה — לברות למלתעות האכזרים האלו אשר ענום באכזריות
חמה נוראה וירכאום לעפר. הרבה מהם הומתו תחת ידי מעניהם,
ויתרם נדרו הלכו מפני חמת המציק, מהם בקשו למו מנוס בהערים
והכפרים הסמוכות כמו חברון, עזה, שכם, ומהם לערי חורל

הקרובות, וישבת בירושלם קהל ועדה מאחינו בכל עת ממשלת
המאגנאלען בארץ, וגם משך שבע שנים (כערך) אחריה⁽¹⁾.

ביום התשיעי ליוח אלול לשנת העשרים ושבעה לאלף
הנוכחי (12 אויגוסט 1267) בא הרב רבי משה ב"ר נחמן
גירונדי (הרמב"ן) מספרד ארץ מולדתו דרך עכו לעיה"ק
ירושלם תי"ז⁽²⁾ וימצא בה רק שני⁽³⁾ אחים צובעים (אשר קנו
זכות מלאכת הצביעה ממושל העיר) אשר בימי שבת ומועד נאספו
בביתם איזה אנשים מהגמלטים להערים והכפרים הסמוכות,
ובצירוף בניהם הקמנים התפללו בעשרה, אך לא יכלו לקרוא
בתורה, כי את ספרי התורה הוליכו בעת המהומה לשכם⁽⁴⁾ ועוד
לא הרהיבו עז בנפשם להשיכם.

לכב האיש הזה האוהב עמו וארצו אהבה בלי מצרים דאב
מאד בראותו, כי עוד ירבה העזובה וגדל השממון וכללו של דבר
— יתאונן במכתבו לבנו — כל המקודש מחברו יותר חרב מחברו,
ירושלם יותר חרבה מן הכל וארץ יהודה יותר מן הגליל.
הזאת המרה ועצבה את רוחו המהור עוד יותר בראותו לדעת כי
ארמיה דשנה ופזריה מאד ונותנת פרי למכביר ועוד יאות לה
התואר יזבת חלב וחבשי גם כעת, והגוים יושבי הארץ — אשר
גם המה גורשו ממנה בעת המהפכה — שבו אחרי זמן מה אליה.

(1) לדעת החכם נרעץ נקודות היהודים כרך ו' צד 189 חשבו היהודים

כהנצרים את המדעות האלה להבלי משיח ואת האנשים הפראים מארץ המזרח לאנשי
1111 ו 1112 וכי עת הנאולה האחרונה הגה באה ועליהם ירמוזו דברי ספר יסעירות
דרשב"י (הגרסא בספר בית המדרש להרב דר. יעליינעק) אשר לא כן דעת החכם
רמב"ם (במכיל ארענא כרך 28).

(2) הרמב"ן במכתבו לבנו הגרסא בשם שער הגמול.

(3) הנוסע ריב מחדעלא אשר היה בארץ כתשעים וארבע שנים לפנינו (ה"א

התקליט) מצא בעיר ירושלם שש מאות משפחות מאחינו.

(4) הרמב"ן במכתבו הנ"ל.

ומספרם ירבה מיום ליום, עד כי כבר הגיעו לשני אלפים
נפשו⁽⁵⁾. רק אחינו עוד יעמדו מנגד, ומרוך לבכם יפחדו ולא יהינו
לשוב אליה, והמה גפוצים ופזורים באין מקבץ⁽⁶⁾. ויגמור ואמר ליסד
מחדש ישוב מאחינו בירושלם⁽⁷⁾. וידבר על לב אחינו היושבים
בכפרים ובערים הקרובות בארץ וחוצה לה כי יבואו להתישב בעיר
הזאת, ודבריו מצאו און קשבת ורבים מהגמלטים שבו להאחז בה⁽⁸⁾.
השבים מהרו להחזיק בבית חרב הנשען על עמודי שיש,
ולו כיפה יפה כי יהעיר היתה הפקר וכל הרוצה לזכות בחורבות
זוכה, ויחזקו את בדיקו ויתקנוהו כיד יכולתם ויקדשוהו לבית
הכנסת⁽⁹⁾ ויביאו את ספרי התורה משכם, ובמשך חמשה

(5) הנני שם.

(6) תונת נפשו ומרי שיחו שפך לפני בניו ואחביו במכתבו אשר ערך אליהם.
(שנים שהם נשארו ביריגו האחד נרפס בפק ביאורו על התורה ויניציא שיה והשני
בשם שער הנמול) ובנהמת לבו קרא עליה — במכתבו הנרפס בפק ביאורו על
התורה — את הקריאה הזאת :

דמיתוך הורתי
ליולדת שמת בנה בחיקה
והחלב בשדיה למכאוביה
ותניק את גורי הכלבים.

• • • • •

(7) הרמב"ן ימנה את מצות ישיבת ארץ ישראל במנין המצות. ראה בספר
המצות צד פ' ובביאורו עזרת במדבר כג. נג. דברים א.

(8) הרמב"ן במכתבו לבנו.

(9) ביה"כ הזה נודע עד היום והוא בהצר הנשען בסאת ימין לחצר ביה"כ
האשכנזים הנקרא בשם יחורבת רבנו יהודה החסיד. האומנם בכתב הדת אשר נתנה
משלח מצרים להאשכנזים בשנת ה'תק"ע כי יחורבת ריח הגו להם היא ועל הישענאלים
להשיבה בלי כל מחיר נכלל גם חצר ביה"כ של הרמב"ן. אך בכ"ז לא יכלו להוציא
מירי מחזיקיו. ולדאבון לבבנו הוא עד היום בירי הישענאלים והמה עשוה לבית
האוצר לכל דבר נבזה ונמאס.

ועשרים יום נוסדה עדה חדשה מאחינו בירושלם, וביום הזכרון לשנת ה"ח התפללו בני העדה הזאת בביהכ"ג החדשה, ויקראו בתורה, ויתקעו בשופר כמשפט⁽¹⁰⁾.
ארץ ישראל עמדה אז תחת ממשלת מושל מצרים, אשר לבבו היה טוב על אחינה, ועינו לא צרה לראות כי נודדי ומגורשי ארצות הנוצרים יבואו לארצה"ק לרוות בדמעות עיניהם את אדמת קברות אבותיהם ולעשותה לעיר נושבת, ולכן לא מצאה העדה הזאת כל מכשול ומעצור על דרכה, ותלך הלך וגדול מיום ליום.

שני דברים עזרו להרמב"ן להוציא לאור את רעיונו הקדוש והנעלה, והם :

(א) גודל ידיעתו ורוחב שכלו בכל מקצועות התורה הכתובה והמסורה, במשך זמן קטן אחרי בואו עלה בידו ליסד בה' ש"י ב'ה גדולה לתורה ולתעודה, אשר נפסק בה טעם נכבשה העיר לפני נוסעי הצלב, ואחרי כן החל לעסוק בהשלמת והרחבת ביאורו על תוה"ק⁽¹¹⁾, וגם את חכמת הקבלה אהובת נפשו שתל הוא לראשונה בארץ קדשנו, ובימים מעטים שגשגה ותעיש פרי הלולים. לשמע הישיבה הזאת נהרו תלמידים⁽¹²⁾ רבים מכל הארצות הקרובות והרחוקות, וגם מארץ בבל⁽¹³⁾ הרחוקה מאד.

(10) הרמב"ן במכתבו לבנו.

(11) הנו' בביאורו עדה בראשית ל"ה ט"ז.

(12) לדאבון לבנו לא נשאר לנו לברכה מכל שמות הגדולים אשר למדו בישיבת הרב ויחד עמו עבדו בעבודת הרחבת והסבת הישוב רק שם ר' ת"נ ח"ס בן הרר יוסף יהושע א"ש ירושלם א"ה ירושלם הנדע מהעתקתו וביאורו את כל חלקי ההנ"ך בשפת ערבית צחה בשם יתב אלביאין (אשר כנראה רוח רבו הרמב"ן נחה עליו היא עזרה ועזרה אותו לעבודה הזאת), ראה על אודותו בספר קה"י להחכם גרעץ כ"ה.

(13) הרמב"ן בביאורו עדה בראשית י"א כ"ה.

לא נמנעו מלכבוא אליה להקשיב בלמודים. גם איזה מעדת הקראים
— וביניהם החכם הנודע אהרן בכמהרר יוסף בעל המברך —
תוכו לרגליו ולמדו בישיבתו⁽¹⁴⁾.

(ב) שפעת האנשים מאחינו יושבי ארץ הקדם אשר באו
לבקר את הארץ⁽¹⁵⁾. כי המה תמכו בידי העדה הדלה והצעירה
הזאת וענייה כמסת ידם, ומהם שלחו מדי שנה בשנה תמיכה
לאיזה מיושביה, וגם ספרי תורה רבים מלובשים במעילי ורמוני
כסף והבבובות ושאר כל קדוש רבים הקדישו לבית הכנסת
ולקברי הנביאים, ובעזרת שני אלה הלך הישוב הלך וחזק.

אחרי מלאת שלש שני עבודה להרמב"ן בהגדלת הישוב
וקיומו עלתה נשמתו למרומים בשנת השלשה ושבעים לימי חייו
(ה'א' ל' 1270) בעיר עכו. ועצמותיו הובאו לקברות בעיר חיפה
אצל קבר הר"ר יחיאל מפאריז⁽¹⁶⁾ אשר בא איזה שנים לפניו
לארץ.

העבודה אשר רבנו הרמב"ן עבד על תלמי אדמת אבותינו
ליסוד בה ישוב מאחינו, לא היתה לריק כי הנמנע הנעים הזה הכת

⁽¹⁴⁾ נרמץ קוריי כ"ו צד 140 בשם ספר אדרת אליהו להחכם כמהרר אליהו
בישיבתו בהקדמתו. אולם באמת עוד יש לפק בזה כי בעצם הקדמת הספר הנ"ל לא נזכר
דבר מזה ורק באגרות המבחר הנפחות אליו מידי החכם כמהרר אב"ן רש"ף. שם נאמר
על הר"ר אהרן בעל המבחר (מוסגר בשני חצאי לבנה) "תלמידו של החכם כמהרר משה
נחמני מחבטי אחינו הרבנים בעלי ריבנו נ"ע, וכל איש יראה כי הרבנים האלו אך מסי
אב"ן רש"ף יצאו אשר על דבריו לא נוכל לתקוע יתר, וגם בספר המבחר לא נזכר דבר
כי היה בירושלם וזמן לא נקרא בשם "ירושלמי" אשר קראו הקראים לכל איש אשר זכה
לעלות לירושלם, ואך את עיר מנחת סולכא (קרים) יוכיר (פ' בא) ובדעות ה' עוד נשוב
לדבר מזה במאמרנו על דבר קורות עדת הקראים בירושלם.

⁽¹⁵⁾ הנ"ל במכתבו לבנו ח"ל י"ז רבים באים לירושלם תדיר אנשים ונשים
מ"ד מ"ש ק"ו צ"ו ב"ה וכל גלילות הארץ לראות ביהמ"ק ולבנות עליו.

⁽¹⁶⁾ ראה מאמרנו "קברי ארץ הצבי" ירושלים ש"א ערך הרמב"ן.

שרשו עמוק עמוק, וגם אחרי עלותו אל על לא חדל מלשנשג ולעשות פרי הלולים. מדי יום ביומו היה הישוב הולך הלוך וגדול, כי במשך שלש השנים אשר הרמב"ן חי בארה"ק קרב את הרחוקים בזרוע תורתו וחכמתו. ספריו אשר חבר שלח לבניו ואוהביו, וגם מכתבים מיוחדים שלח להם כפעם בפעם להודיעם מעלת הארץ ויקרת ערכה, והמה נפוצו לערים ומדינות, וישרישו בלבבות קוראיהם רוח אהבה וחפץ עז לראות למצער פעם אחת בימי חייהם את הארץ הטובה הזאת⁽¹⁾. ולא לבד בירושלם אשר בה ירה הרמב"ן אבן הסנה להישוב החדש, כי גם בשאר ערי הארץ ובנותיה כצפת, עכו, צריפין, רמלה, החל הישוב להתגדל מאד. אולם הישיבה הגדולה אשר ידי הרמב"ן כוננו בירושלם הוכלה לקברות יחד את גוית הרב ז"ל, כי לא היה איש אשר ימלא את מקומו בהנהגת הישיבה ובהרחבת גבול לימוד התורה, וידל כבודה, וידי לומדי התורה רפו מעשות חיל בלימודם, עד כי חדלה ירושלם להיות עוד העיר אשר ממנה תצא תורה ודבר ה' לכל הארץ. נוסף לזה החל פירוד הדעות וקנאות איש מרעהו, אשר תמצאנה קן למו בכל ישוב חדש הנוסד ומקובץ מאנשים שונים ונפרדים, לשלום גם בה שלמות. והדבר הזה היה כשמן לאש המחלוקת אשר התלקחה בעת הזאת בערי אה"ק.

זה דבר המחלוקת :

כבר הזכרנו כי גם בעכו היה ישוב גדול מאחינו בה בנתה חכמת הקבלה ביתה כמו רמים תחת פקודת חכם חרשים ר' שלמה פ"מ (הקמ"ן), כי תלמידים רבים נאספו אליו ללמוד החכמה הזאת ומסתריה.

(1) גם רבים מעדת הקראים באו לבקר את ע"ה"ק ירושלם ולחזו שם את החנים והאיש אשר ובה לעלות ירושלים ולשוב נקרא בשם ירושלמי חסד, יסרו למו תפלות מיוחדות בעד ההלכים להשתטח על קברי האבות שיתפללו כל העדה ביחד במים לכתם לאה"ק. ותפלות מיוחדות לכ"א מהקדושות הקדושים (ראה פידור הקראים ח"ד בסופו).

הרב הזה גם בהיותו בצרפת ארץ מולדתו צרר בעוז ותעצומות את הפילוסופיא וידרוך קשתו לבער אחרי כל ספרי חכמות חצוניות מקרב בית ישראל, וביחוד אחרי ספר המורה לנבוכים דעת. ושיבתו באה"ק הוסיפה לו עוד כח ואק לערוך קרב נגד כל אלה אשר יאמרו לחכמה אחותי את. וגם סחד החרס אשר אמר הנגיד: מדמשק לתת על ראשו אם יוסיף לדבר סרה על ספר המורה לא הניא אותו מדרכו ולמען יוכל לעמוד נגדו כתת רגליו לאירופא, וברוב קהלות אשכנז — ובאיוזה ערי ארץ צרפת — צלחה לו להשיג הסכמות הרבנים וראשי העדה כי האמונה הטהורה והפילוסופיא לא תוכלנה לשבת כשבת אחיות יחד, ומאד יאה ונכון לשרש אותה מכרם בית יהודה. בהכתבים האלה שב ר' שלמה לעב, ואז לא עלה עוד מורא הנגיד על ראשו — לדעתו — ויאסוף אליו את תלמידיו ובעלי בריתו ויחדיו דנו את ספר המורה לשריפה. ועוד החרטו את כל ההוגה בו (מ"ח לאלף הנוכחי), ואחרים מהקנאים האלה עוד העיזו ללכת אל מכריא (מקום קבורת הרמב"ם ז"ל) ומחקו מעל מצבת קבורתו התוארים הנכבדים אשר היו חרותים עליו, ותחתם חרתו: **יִסְהַבְנָם מִשֵּׁה בֶן מִימון המוחרם והמין**. אולם רבים מנכבדיה רגנו בסתר אהליהם על הדבר הזה, וכאשר בא הנגיד ר' דוד נכד הרמב"ם ז"ל להעיר הזאת, תמכו המה בידו לגמול להאנשים האלה כמפעלם, ויחד עם נכבדי עיר צפת ת"ז ובראשם הרב ר' משה בן ר' יהודה ובית דינו הלכו על קבר הרמב"ם, ויחרטו את כל איש אשר יהן לדבר סרה על הרמב"ם ועל ספריו, וגם שאר קהלות ערי ארץ ישראל נתנו ידם למו¹⁸).

הריב הזה היה כרקב להישוב עול הימים הזה, אמנם הצליח בידי אוהבי עמם לעמם את האש האוכלה הזאת, אבל

¹⁸ מנ"ע ישרון להחם דר. קאנאק.

לא להשקיעה כליל, ולפעמים התלקחה ותאכל כל חלקה טובה באדמת בת ציון⁽¹⁹⁾, ולולא נתחזק הישוב בעזר חצוני מאת האנשים הרבים אשר רבו אז לעלות להארץ הזאת, כי אז כרע נפל תחתיו מבלי קום.

בחצי השני של המאה הראשונה האירה ההצלחה פניה לישוב ע"ק, ענגי הריב ופירוד הדיעות אשר הקדירו את שמי אשרה כצל עובר היו ולא הרעו למאומה, והישוב צעד בצעד און קדימה, ויגדל מאד במצבו החמרי והמוסרי. רוב יושביה הגו בתלמוד ובמסתרי חכמת הקבלה יומם וליל, ומהם עסקו גם במדעים כמו חכמת הרפואה, תבונה הנדסה, והספקתם נתנה להם מקופת

(19) הרב בעל כרם אשר היה באה"ק בשנת פ"ב מוכיר את דברי הריבנות אך ברמו — משום כבוד עיר אלקים הסתר דבר —. בהקדמתו אומר י"ל אמן על י"ל מי שיבקש תיאנה או עבר עליו רוח קנאה תמה אני אם מזה הדור נמלט אם יבשרים והודעה אם בסתר או בלש . . . דורות הברכים לשבת בצער עובתי גם בגדולות יללבת בהם לא נסיתי ובנפלאות ממני לא שאלה נפשי ועליהם לבי לא המה י"ל אפ"ק נפשי אפ"ל ונ"ל אדון השלום היה עם פ" . . . ובסיום ספרו אימר יעושה שלום במחזמו הוא יעשה שלום רב לכל איהבי תורתו . . . בצונו יתעלה יתן דרכו כדורות אשר היו לפניו . . . (ובנראה כיון בזה על הרמב"ן אשר רק אחרי סבירתו החלו כל אלה) יבצדקת אלהינו עלינו שלומנו יתמיד . . . ובפ"ז ד"ט ע"ב המדבר על ענין ירושלים ע"ק — אחרי אשר דבר מדיני הקדיעה והאבלות — ואמר יבצדק כל כתבי הביאו כמה סבות להרבין ירושלים. ביטול תינוקות של בית רבן, השוה קמן בגדול, שאין להם כושת פנים, שלא הוכיחו זה את זה, שבויה בה תחת, שפסקו ממנה אנשי אמנה . . . וכל איש יבין כי רמו בהדברים האלו אשר אין למו המסך חביבור מה על האמור, אולם הרד יצחק חילו אשר היה באה"ק עשר שנים אחרי הרב הגו' לא הוכיח מאומה במכתביו מדברי ריבנות בשעמי ירושלים, ולא ניכל לדעת אם רק שלום אמת ושלות השקט שדר בימיו בארץ או משום כבוד עיר אלקים הסתר דבר.

הקהל. והשאר שלחו ידם במסחר ומלאכת יד⁽²⁰⁾, כמו חיימים, סנדלרים, צובעים, וסופרים מהודרים, אשר כתב ידם הפליא עין הרואה, וספריהם נתבקשו בכל קצות הארץ⁽²¹⁾, ולא לבר בירושלם בירת הארץ כי גם בשאר ערי הארץ ובנותיה גדל ורחב הישוב במאד, ולא למותר יהיה אם נמנה את כל המקומות אשר היה בעת הזאת ישוב מאחינו, אם גדול או קטן כאשר זכירים היר יצחק חילו בספרו שבילי ירושלים⁽²²⁾.

בהכרח היה קהלה גדולה, והרבה מיושביה עסקו בצביעת צמר גפן ובאריגתו וכמעשה כלי זכוכית והמה הובלו גם למרחקים.

ברמלה (גת) אשר נבנתה זה לא כביר היה ישוב מאחינו, ורוב יושביה היו בעלי אומנות שונים, ושנים מאחינו ילידי ארץ ספרד יסדו בקרבה בתי חרושת המעשה לכנדי צמר גפן, וגם איזה מעדת הקראים ישבו בה.

יפו היתה או עיר רבתי עם והמסחר עלה בה כפורחת, ויהודים במספר לא מעט ישבו בה, ולהם בית הכנסת יפה מאד ואצלו ישיבה וביית ספרים גדול מאד, אשר הקריש אחר מחכמי העדה לפני מותו בתנאי כי לא ימכרו לעולם. אך רוב בני העדה שמו אל המסחר פניהם, וימעט מאד מספר הלומדים בהישיבה, וביותר מספר הבאים לבקר את בית הספרים.

(20) הררי חילו בספרו שבילי ירושלים.

(21) הנ"ל שם הרב בעל שם הגדולים (ח"א אות ד') יעקב בן הרא"ש מספר

כי ביאור הררי בעל הטורים על התורה נכתב בע"ק ירושלם ד"ו ע"י הסופר יצחק ב"ר יוסף ממלכות פורטוגאל בשנת ה'קמ"ט.

(22) הררי יצחק חילו היה יליד עיר לאריא במדינת אראגוניון ובא לירושלים

בשנת ס"ד ומ"ט שלח מכתבים לכ"ב על דבר מצב הארץ ויושביה אשר קראם בשם שבילי ירושלים וההכס כמחור"ר אליקים ברמלי ד"ל תרנ"ט לשפת ציפת והדפוסם בספר Itinéraire de la Terre sainte.

בהערים שכם, שילו²³, גבע (גבעת בנימין), חלחול, גמזו²⁴, ארד יישבו משפחות אחדות מיהודים, ויושבי העיר האחרונה היו רועי מקנה, והרב העומד בראש העדה גם הוא היה רועה צאן ותלמידיו הלכו אחריו אל מקום המרעה לשמוע תורתו.

גם בצפון ארץ ישראל לא נמנעו היהודים מלהאחו בערים וכפרים הרבה. בהערים צפת, טבריה, עכו, חיפה²⁵, סאסא²⁶, ונוש חלב, היו קהלות גדולות מאחינו, והאחרונה עשירה וגדיבה, ויושביה עושים מסחר גדול בשמן ויין אשר ישלחו למרחקים, ובה ביהכ"נ עתיקה וביהמ"ד, אשר ילמדו בו תלמידי חכמים הרבה ופרנסתם תנתן להם מקופת הקהל. וגם במירון, פאראווא, דאלאטא, אלמא, בית שאן²⁷ (סקימאפאליס), קדש²⁸, יבנה²⁹ (איבלין), קסריא,

(23) הריי חילו הנז' מוסיף ואומר כי בעיר הזאת ימצאו קברי עלי הכהן ושני בניו חסני וסנחם ועל הקברים בנין נאה מאד והיהודים המושלמים ידליקו שם נר חמיד ואיש זקן מאריך אשכנו מקובל יגור בקרבתו (מקום הקבר והוא מתפרנס מהעתיקות ספרים קדושים כמו ספר הבהיר לר' נחמיה בן הקנה וספר הבטחון לר' יהודה בן בתירא וספר היצירה לר' עקיבא ועוד).

(24) הרב הנז' יספר עוד כי המסורה תיהם את הביהכ"נ אשר בעיר הזאת לרשבי.

(25) הרב הנז' מוסיף לספר על אריכת הערים האלו לאמר: צפת בה יהודים מכל קצוי תבל. שבריא יושביה הונים בתורה יומם וליל. עכו בה נמצאים הרבה רבנים וחכמים מצרפת ואשכנז. חיפה נודעת בחסידותה.

(26) בה נמצא ביהכ"נ עתיק וביהמ"ד השיב המיוחדים לרשבי וביהמ"ד נמצאים ספרים רבים עתיקים ובהם ספר ה' נ' י' וספר ישעור קומה (הנז' שם).

(27) את העיר הזאת אזה הרב בעל כפרים למושב לו.

(28) על דברת הריי חילו יישבו רוב בני העדה הקטנה הזאת לשמור את הקברים וקדושים ולקבל את האורחים הבאים לבקר את הקברים.

(29) הרייח מספר כי מצא בעיר הזאת תלמיד ר' שמואל דמן עכו אשר הוא בקי גדול בחכמת הקבלה והוא הראהו ספרים עתיקים כמו ספרו של שמאי ופרקי דר' ישמעאל ועוד.

צריפין (שארפאנד⁹⁰), ישבו שם משפחות אחדות מיהודים.

מהאנשים המצוינים אשר היו בעת ההיא בארץ נשאו
לנו לברכה רק שמות ⁸¹ :

הר"ר חיים.

הר"ר יוסף⁸²).

הר"ר שלמה פעמיט (הקטן).

הר"ר משה בן יהודה אב"ד נעיה"ק צפת ת"י.

הר"ר יצחק חילו.

הר"ר ברוך מפנרוך⁸³).

הרב החוקר המקובל מאיר בן יצחק אלדאבי בעל

"שבילי אמונה".

הר"ר אשתורי הפרחי בעל "כפתור ופרח"⁸⁴).

(80) בעיר הזאת נר יהודי אחד ולו בית מלאכה יפה. ובביתו התאכסן איש זקן

עם תלמידים הרבה אשר התפללו יחד בצבור. והוקן הוה היה מגדולי בעלי הקבלה אשר

ידע בעל פה שבעה ספרי הקבלה. ואביו היה תלמיד הרמב"ם.

(81) הר"י חילו מזכיר עוד שלשה חכמים אשר ביהוד עסקו בחכמת הנסתר אחד

מהם נר בשלו והוא היה מארץ אשכנז והשני בצריפין והשלישי באיבולין אך את שמם

כסה במשאין. ראה למעלה הערה 23. 29. 30.

(82) את השנים הראשונים מזכיר הר"י חילו בספרו "שבילי ירושלם" בין רבני

וראשי ירושלם אשר היו כלם מצרפת. ולדעת החכם כרמולי קל בהערותיו להספר הנז'

הם הרבנים הנזכרים בשאלות ותשובות הר"ן ד' יוסף ממארג'יליא ור' חיים הצרפתי

בירושלים.

(83) נזכר בספרים ד"ח ע"ב (בערלין תרי"א). ולדעת מוציאו לאור רצ"ה חן טוב

הוא ר' ברוך מארץ יון המוזכר בראש כחמה מקימות כי נר וף הוא שם אחת

העירות בארץ ההיא. והוא היה תלמיד של מהר"ם ב"ר ברוך וכנראה היה הרב הזה גם

באשכנז וצרפת.

(84) הרצ"ה חן טוב מחשב גם את הר"ר עמרם איש ארץ ישראל (ונקרא ר' עמרם

ירושלמי. רמ"ש) לאחד החכמים אשר היו בדורו של הכפרס. אולם הריאה

הר"ר מתתיה⁸⁵).

הר"ר חננאל אבן אסקרא⁸⁶).

הר"ר שם טוב גאון מסעגאוויא בספרד⁸⁷).

מהאשכנזים לא היו בכל משך המאה הזאת אך מתי
מספר, ואין בידינו להעלות לזכרון אף שמות אחדים מגדוליהם
וגם לא נוכל לדעת אם נהיו לעדה מיוחדת או התאחדו עם
אחיהם הספרדים.

בספר הזה דף כ"ג ע"א יראה כי הוא היה בימי הראב"ד והוא נזכר אך בדברי הראב"ד
המובאים שם.

85) נ"י בכפרים ד"ש ע"ב. ולדעת החכם הן טוב הוא הר"ר מתתיהו המובא
בספר שערי ציון כ"י לר"י לאמיש (נדפס כעת בספר איצר טוב להרא"ה דר. בערלינער)
חיל יובפריש החכם ר' מ' ה' ו' בן כבוד הרב הגדול ר' יוסף בן הר"ר יוחנן אשכנזי
וקבל וקבל גם כן מהרב רבנו פרץ הכהן נ"ע. והרב בעל כפרים כתב עליו
בספרו יר"ל.

86) מנחת פני החכם הזה והבא אחריו היה להשיג שמה ידיעות ברורות ומישיגים
מחכמת הקבלה אהובת נפשם. אולם הראשון מת בקיצור ימים והשני נעשה שם מנדר
להחכמה הנ"י וכנראה מספרו "מגדול עוד על הרמב"ם (הלכות לולב פ"ו) ומספרו יתור
שם טוב אשר חיבר בצפת חזר אח"כ מארץ אבותינו לספרד ארץ מולדתו.

87) החכם נרעטץ בס' קדמי כ"ז מונה במספר החכמים אשר היו בעת ההיא
בירושלם גם את יהודי אברהם תלמיד מהר"ם מרוטנבורג בעל "ברוך שאמר" ובסחילת
כבודו מעה בזה כי הראה הנ"י מהבר יסוד ספר ברוך שאמר הוא ר' אברהם מזוסננהיים
בן הר"ר משה יאסון התפיליך ובבחרותו נקרא בין הצרפתים "אברהם חזן מה"סאראש
בן מיהם א"ע בהתחלת הקדמתו לספרו אשר נקרא אה"כ בשם "ברוך שאמר" והוא
לא היה מעולם בארצות ורק המגיה המומיף על הספר של ר"א הנ"י ר' שמעון בעל
ברוך שאמר הראשון. (ראה בספר שם הגדולים אות ברוך שאמר טעם להשם הזה) אשר
היה זמן רב אחריו והוא היה יליד ארץ זאקסען ונתגדל בעיר פראג הוא היה בארץ
ישראל כנ"י בהקדמתו ואותו נזכיר בע"ה במרוצת דברינו.

המאה השנית לאלף הנוכחי השאירה לנו אך מעט מאוד מקורותיה ודברי ימיה, ולפי הנראה לא נקרו בה חדשות ונצורות במצב עי'ה'ק ויושביה.

בחצי הראשון של המאה הזאת הלך ה' ש' ו' ב' ה' לך' וטוב, ולא בעתתו כל רעה מחוץ. משנאת ע' מ' י' ה' א' ר' י' ו' קנאתם לא סבלו היהודים מאומה ולכם עוד היה טוב להם תמיד, ולא מנעו מהם מלאחז בכל מסחר ומלאכת יד כאות נפשם, ולעתים לא רחוקות לקחו אותם לעתרים במלאכת ידם ובעבודתם⁽⁸⁸⁾, ולכן החלו היהודים לעסוק גם במלאכת מטה משי ותיקנו וגם הגשים עזרו לפעמים על ידי בעליהן⁽⁸⁹⁾ למען יוכלו הם לסבב את סחורתן בהערים ובהכפרים הסמוכים, וכמעט כלם הרויחו לחם חקם, ולאחרים מהם היו גם בתי אחוזה.

בעלות מצבם החמרי החלו אנשי רוח המעטים אשר נמצאו בירושלים לתקן ולחזק בדקי מצבם המוסרי, ותהי' מלאכתם ראשונה לחדש את פעולת הישיבות וצ' ת' ה' מ' ד' ר' ש' כ' ב' י' ז' ל' חזקו את הישיבה הראשונה, וישיבות חדשות יסדו למען יוכלו יושביה להגות בתורה יומם וליל, מעט מעט נודע שם לומדי ירושלים בכל ארצות הסמוכות לה, "וממצדים" (קאירא), ואלכסנדריא, דמשק, וממקומות אחרים באו לשאול דבר ה' מרבני ירושלים וחכמיה, וכן היה סדר תפלתם ולמודם :

"כל בני העדה התפללו בביהכ"נ אחד (הוא ביהכ"נ אשר "הרמב"ן ז"ל החזיק וקידש אותו כנוי) ואליו היו באים בכל יום גם בשבת שעה או שתיים קודם עלות השחר כל אנשי העיר יואמרו שירות ותשבחות עד עלות השחר, ומיד התחילו להתפלל תפלת שחרית בנועם ובסדר נעלה מאוד, קריאת

(88) הר"ר אליהו מסיירא במכתבו הנדפס בס' דברי חכמים.

(89) הנז' שם.

שמע דקדקו לגזור עם זריחת השמש כמנהג ותיקין, הכהנים יגשאו כפיהם בימי החול כבימי השבתות והמועדים, ואחרי תפלת ישמע אמרו שלש עשרה מדות ותחנות, ומיד אחרי כלות סדר התפלה למדו פרק מספר יד החזקה להרמב"ם, ואחר הצהריים יגפ"ת לעומק ההלכה (בביהמ"ד), ואחרי תפלת ערבית נמרא עם יפ"י רש"י⁽⁴⁰⁾. גם המון העם הצמין במדות טובות, ש ש ח ו ק⁽⁴¹⁾ ומשבועת שקר רחק, ויחיי צניעות ופרישות.

מהשרידים אשר התאמצו בדבר הישיבות ופעולתן לא נשאר לנו לכרכה רק שם אחד מהם הלא הוא :
ה"ר יצחק הלוי, אסיר התקוה.
הוא יסד ישיבה לתורה ולתעודה אשר לא חדלה גם אחרי שבה רוחו למקור חוצבה, ומגדולי תלמידיו לא נדעו לנו רק שמות שנים מהם והם :
ה"ר (הזקן העלוב) אליעזר ב"ר שמשון זצ"ל.
וה"ר (ועירא דמן חבריא) יעקב ב"ר שמואל במצפה⁽⁴²⁾.

(40) ה"ר אסירארא ה"ר ע ברטנורא במכתביהם.

(41) ה"ר אסירארא, אמנם במכתבו כתוב במקום שחוק יגילוי עריות אך כל איש יבין כי רב נכבד כמותו לא ישבח את בני עדה קדושה כזאת על זדירתם בניע ולכן הרשינו לנו לבאר כונתו במלת יגילוי עריות על הדברים המרגילים את האדם לערוה כשחוק.

(42) שלשת הרבנים האלה נזכרים בסכתב החרם הנדפס בס"פ חמשה קונטרסים (הוצאת הרנ"ק ווינץ תרכ"ד) ושם נזכרים עוד ארבעה מחכמי הדור אשר קימו את דברי הראשונים, והם :

ה"ר (העלוב) אליעזר בה"ק ר' אפרים.
ה"ר אלקנה בן הח' ר' אשר הצופה . . . קנדיאה וחכמיה.
ה"ר ישראל בן הח' ר' אלחנן.
ה"ר יקותיאל בן ה"ר משה הלוי זלמן.

גם לא נוכל לדעת אל נכון אם היו האשכנזים לעדה מיוחדת בירושלים, ורק שמות שנים מהם נשארו לנו לברכה.

האחד הוא: הר"ר אברהם ב"ר יצחק (מ) בני האשכנזים⁽⁴³⁾. והשני הוא: הרב ר' שמואל שליטשטאט בן מ"ה אהרן בעל המחבר מרדכי הקטן (או קיצור מרדכי) רב ומורה בק"ק שטראסבורג.

האחרון גאלץ לעזוב את ארץ מולדתו מפני המוסרים⁽⁴⁴⁾ שבעירו, ויסע נודד הוא עם כל ב"ב לארץ הקדם⁽⁴⁵⁾, ודרך ב ב ל בא ירושלימה, אך מחוסר פרנסה לא יכול להשתקע שם, ויתמהמה בה ימים מעטים, ואחרי אשר אשור וקטמו רבני ירושלים וגדוליה את חרם הנשיא שבכבל ובקשתו להגין עליו מהמבקשים נפשו שב לארץ מולדתו.

אך אין בידנו לכבר אם היו גם הם באה"ק או בהר"ל.

עוד נשאר בידנו שם אחד המוסרים המצוינים מהומן ההוא הוא: הר"ר יצחק.

ב"ר יוסף ממלכות פורטוגאלי (נראה למעלה הערה 21).

⁽⁴³⁾ הרב הזה חתום לבדו על מכתב המקים את חרם הנשיא שבכל הנדמם בספר חמשה קונטרסים הנזכר ומכתבו בא בראש כל הכתבים המקיימים את דבר החרם וממנו נראה רק כי הוא היה ש"ב של ה"ר מאיר מ"ל (ס"ל) בן ר' ברוך שהיה רב בעיר ווען בימים ההם ובהתימתו חתם את עצמו בה תפלת עבדיכם הצעיר עבד אחד מקמני שומריה המופקדים על חומותיה, האומרים תמיד אתה תקום תרחם ציון, וממכתבו נזכר כי רב גובריא ורב חילו בתורה ויראה.

⁽⁴⁴⁾ תוכן המסורה הזאת ונוסח החרם ימצא הקורא בספר חמשה קונטרסים.

הנזכר ובההערות של החכם ר"ז כוכב טוב.

⁽⁴⁵⁾ ממכתב ר"א ב"ר יצחק הנ"ל נראה כי הרב הזה מלבד האסון הנורא אשר בעבורו עזב את ארץ מולדתו עוד נשלל על הים ולקחו ממנו את כל רכושו וגם ספריו הנחמדים אשר טרח לקבצם כל ימי חייו.

הצי השני של המאה הזאת השאיר לנו אך ידיעות מעטות מקורותיו. בסוף ימיו החלו לבוא גם אשכנזים רבים לע"ק ירושלים ת"ו, והבאים היו כמעט כולם עשירים, תלמידי חכמים, נשואי פנים, זקנים, (כי רק אנשים כאלה השליכו נפשם מנגד לעבור בדרך רחוקה ומסוכנת כזאת) ומהם רבנים גדולים ומפורסמים ובראותם כי עמודי המצב המוסרי עודם רופפים וכל רוח קל יוכל להפכם ולעקרם משורש, התאוששו לבצע את המבט מצב המוסרי אשר החלו גדולי הספרדים בה' יו ב' ל' החולף, וזה החלם לעשות; יסדו למו עדה מיוחדת, ויתקנו תקנות טובות לכל עניניה והנהגתה⁽⁴⁶⁾. אך לא נסדרו כליל מהעדה הראשונה, ויחד התפללו בבהכ"ג הרמב"ן (בנוסח בלול מנוסח ספרד ואשכנז ביחד) ולו ולבתי הישיבות הקדישו נכבדי האשכנזים ספרי תלמוד ופוסקים רבים אשר הביאו עמם⁽⁴⁷⁾. גם שמו לבם להמבט מצב החמרי של עדתם החדשה, ויקנו הצרות רבות למושב הענים⁽⁴⁸⁾, ויאמרו ללכת הלאה בדרכם זה, אך לא ארכו ימי שלות הבת ירושלם כי התושבים קנאו במ על העיזם לתקן מיד בבואם חדשות ולשנות סדרי הקהלה, וירדפום בכל אשר היתה לאל ידם עד כי נאלצו לשום מעצור לרוחם; זאת ועוד אחרת כי בשנת קצ"ד (1434) פרצה מגפה בירושלם וסבבותיה, ובה לבד נפלו

⁽⁴⁶⁾ הרע ברשומה במכתביו, ומהם נודעה לנו אהת מהנה והיא: כי גם בעש"ק יתפללו מנחה בציבור בביהכ"ג כבכל יום ובצאת הכוכבים תפלת ערבית. כי מנהגם לפנים כמנהג שאר ערי ארץ תוגרסה אשר מיד אחרי בואם מבית המרחץ היו מתפללים תפלת מנחה ביחיד ואח"כ אכלו את הארוחה אשר הוכנה לסעודת הלילה וגם יין הרבה שתו עד הערב ואז הלכו לבושים בבגדי שבת לביהכ"ג. שם אמרו שירות ותשבחות האריכו בתפילת ערבית עד שתי שעות בלילה ואח"כ היו הולכים לבתיהם ואוכלים רק כוית לחם ומכריזים ברכת המזון.

⁽⁴⁷⁾ הנ"ל שם.

⁽⁴⁸⁾ הנ"ל שם.

לפי חרבה תשעים נפש⁽⁴⁹⁾ ורובם היו כאלה החדשים אשר לא הורגלו עוד במזג הארץ וטבע אורח; אולם בכ"ז לא נפלו העמודים אשר המצב המוסרי נשען עליהם, תחתם, כי שולח להעדה מושיע בצר הוא הר"ר אליהו מפירארא (איטאליע) אשר עלה ירושלימה בשנה הזאת.

יושבי העיר בראותם כי המות שור מבחר רבניהם וחכמיהם, ועדת ה' נשארה כצאן בלי רועה, ויטהרו להר"ר "אליהו מפירארא" ויבקשו ממנו כי ישים את משרת הרבנות על שכמו וברוח פיו ינחם, והוא בראותו כי באמת אין איש ראוי ומוכשר יותר להמשרה הזאת ממנו נאות לבקשתם, ואת תעודתו מלא באמת ובתמים, הוא הורה דעת ודין ליושבי העיר. (וגם ליושבי הארצות הסמוכות אשר שאלו מאתו דבר חוק ומשפט) והוא למד גם את השרים. התמידים בביהמ"ד ובביהמ"ד, והתאמץ בכל כוחו להעלותם על שלבי השלימות⁽⁵⁰⁾, ומצבם החמרי כהמוסרי היה הולך הלך וטוב עד תום המאה הזאת.

המאה השלישית טובה היתה לסופרי דברי הימים מאחותה ההולכת לפניה כי היא לא השקיעה בתהום הנשיה מקריה ודברי ימיה, אך המה לא ירנינו רוהם כי היא וביהוד בימי עלומיה הלכה בקרי את "שוב ירושלם אשר עוד לא זקן גזעו וכמעט נפל עדוד לרגלה לולא המיכה לו פנים לעת זקנתה. עוד בראשית ימי גוחה מרחם בא שואה ומשואה על ירושלם כי מלך מצרים השולמאן "מלך אשורף איל כתבא" נתן פקודה בשנת ר' (1440) כי עדת היהודים בירושלם

(49) הר"ר מפירארא.

(50) הנ"ל שם.

תתן סך ארבע מאות דוקאטען מס לשנה⁽⁵¹⁾
 (מלבד הסך חמשים דוקאטען זהב אשר שקלו על ידי שר העיר
 בכל שנה בעד הרשוין לעשות יין⁽⁵²⁾) אשר תועבה היא להישמעאלים).
 הדבר הזה הביא רעה רבה על יושבי ע"ק, כי מלבד אשר המס
 הזה כמותו רבץ כמשיא כבד על יושבי העיר המעטים והדלים,
 הגדיל עוד איבתו לקיחתו את סאת רעתו, כי הממשלה
 לא קצבה ערך קצוב לגולגלת, רק ראשי העיר ופרנסיה העריכו
 ערך כל בית אב, והעשירים המעטים אשר הושת עליהם מס גדול
 סרבו מלשלמו ולא יכלה העדה לתת ע"י פקיד הממשלה את סכום
 המס במועדו, ולכן מלאה ממשלת מצרים בעת הזאת את ידי אחד
 מאחינו יושבי ירושלם לכהן בכהונת משנה הנגיד אשר
 במצרים⁽⁵³⁾ למען יראה הוא כי כסף המס יובא לאוצר הממשלה
 במועדו, והוא בראותו כי לא יוכל לבדו לשאת את משא נבית
 המס בחר — בצירוף ראשי העדה ופרנסיה — חמשה אנשים
 מאחינו, עריצים, אבירי לב, אשר לא ישוכו מפני כל, כי המה
 יגבו את המס מאת בני העדה, הנוגשים וגובי המס האלה נקראו

(51) הרע"ב במכתביו.

(52) את המס הזה חלקו ראשי העיר לפי ערך כמות היין הנעשה ולשלשה
 מדרגות. העשירים פרעו עשרים כסף, הבינונים ששה עשר כסף, והעניים — גס
 מקבלי צדקה בכלל — שנים עשר כסף לכל קאנטאר ענבים — הקאנטאר הוא מאה
 ראשיל וכל ראשיל הוא שלשה קילאגראם בערך — (מכתב הנוסע האלמוני מאיטליא
 משנת רנ"ו הנספח למכתבי הרע"ב).

(53) את משנה הנגיד מזכיר אך הנוסע ר' משולם ב"ר מנחם מוואלשרה איש
 פלארנץ (נדרסם בירושלים ש"א) אשר היה באחיק בשנת רמ"א. הנגיד ממצרים נתן
 בירו מכתב מליצה להויצי נגיד שכירושלם ועיי' נספח מלשלם את הסך שלשה דוקאטין
 אשר היה על כל אורח לשלם לשר העיר. הנוסע הזה מזכיר את שם הויצי נגיד אשר
 היה בזמנו בשם ר' יעקב הויצי נגיד (בהכת"י בטעות ר' יעקב ואו נגיד) וכנראה
 נתבטל המשרה הזאת בין זמן הנוסע לשנת רמ"ח כי הרע"ב לא דוכיז דבר
 מסע.

בשם ישיך איל יהודי⁽⁵⁴⁾ ולמו ניתן כח ורשות לכוף ולגנוש את כל איש אשר ימאן לתת את ההערכה אשר הושתה עליו בכל האופנים והאמצעים אשר ידרשו למו.

מוציאי דבר הרעיון הזה לאור חשבו כי בדבר הזה יביאו את השלום על מכונו לאורך ימים אך תוחלתם נכזבה כי הנוגשים שנכו מעט מעט את בוחריהם ואת תעודתם וייקר בעיניהם מובת והנאת עצמם ממוכת עדתם, ולא שתו לב להגבול אשר הוגבל למו, ויבקשו יתר מהדרוש לתשלום המס, למען מלא מנו גם חוריהם. ביחוד הכבידו עולם על העשירים, החכמים, והרבנים ועל ימינם עזרו גם שופטי העיר ושומריה אשר גם המה לקחו שכרם שלם, ואוי לו להאיש אשר עמד נגדם והמרה את פיהם כי אז הוכה מאת שומרי הממשלה, או את חייו בבור הצמיתו — עפ"י פקודתם — עד אשר נתן למו את אשר שאלו, ולאנשים אשר האמינו — או עשו את עצמם כמאמינים — לדבריהם ונתנו צדק למעלה חלקו כבוד רב בכל דבר, כי ברבות הימים נעשו הנוגשים גם פרנסי העיר ובתי הכנסיות⁽⁵⁵⁾.

(54) הרע"ב אשר ממנו שאבנו מפעלות גובי המס ומעלליהם קרא אותם בשם יוקנים, אולם כל איש יבין כי לא יוכל היות אשר זקני ירושלים (אם לפי ההוראה העצמית או לפי ההוראה הסובנת במלת יוקן) ישחיתו ויתעובו עלילה באוסן ור ומבהיל, ולכן בארנו כי כונת הרע"ב הוא על הישיך איל יהודי האלו. כי ההוראה העיקרית של מלת ישיך בלשון ערבית היא יוקן, אך היא נשאלת גם לכל איש העוסד בראש שבת או משפחה וכן יתארו בו כל איש נכבד בעמיו (כאשר נ"כ השם Signor בלשון שמאניא אשר תרגמו "אדון" הוראתו השרשית היא יוקן) והרע"ב כאשר שאל על הוראת הטלה הערבית ישיך בעברית אמרו לו יוקן (בהוראתו העיקרית) כתב כן במכתביו מבלי ביאור. (ובשרת הרלב"ג נקראים בשם יערוניס) והשם ישיך איל יהודי נזכר במכתב חרבות ירושלים (וויניציא, ש"ס) ומספרם נזכר במכתב הנוסע מפלארענץ והוא נקב בשם את אלה אשר היו בזמנו והם: ש י ש ה. ש י ש ש ו א ל. ש י ש ח ל א. ש י ש ב ל י א נ ה. ש י ש ג י ו ס י מ.

(55) הרע"ב במכתביו.

פרנסי העיר האלו כלו את כל חמתם בבני ארץ אשכנז אשר זה מקרוב באו להאחז בהעיר, כי כים גדל שנאתם וקנאתם להאנשים האלה אשר באו בנבולם — לדעתם — ועוד הרהיבו עז — בכח ידיעת התורה אשר מצאה קן בלבבם — ליסד למו עדה לבדה ולתקן תקנות ומנהגים חדשים, מעשים אשר לא יעשו עשו למו וידכאום עד דכה, עד כי באחרונה כאשר ראו כי לא יוכלו לסבול עוד העול הכבד אשר אחיהם בני אמונתם מעמיסים על צוארם החלו איזה מהעשירים — ועמהם גם העניים אשר יראו לנפשותם — לברוח מעמ מעמ מהעיר⁽⁵⁶⁾.

הנוגשים כבר נחמו בעת הזאת על מעשיהם כי הבורחים העניים השאירו את נשותיהם ובניהם בחוסר כל והמה נאלצו למרות רצונם לכלכלם לפחות בלחם צר מקופת כוללות העיר⁽⁵⁷⁾, אולם כבר אחרו המועד, מושל העיר ופקידיו אשר הראו לדעת כי יש פה מוצא לכסף לא הניחו עוד את המדהבה הזאת מידם, ויחפשו תואנות חדשות לבקרים על עדת היהודים למען מלא בתיהם שוה עניים, ואם כי בראשונה דאב — אולי — לבבם על הדבר הזה כי מאץ ימצאו למלאות את חפץ העריצים אשר תאותם לבצע מעשקות לא תאמר די שמחו באחרונה אחרי אשר הצליחו בידם לחבול תחבולות למצוא מוצא להכסף הדרוש בידעם וכי גם המח יעשו מ פ ס ו ל ת הכסף אשר יביאו מנחה לשר העיר ושוטריה. ויהי ביום השבת בהאסף העם לביהכ"ג הציעו לפני הנאספים דברי שקר וכזב וישיתו למו בחלקות כי בהשבע העבר לא היתה לאל ידי ההכנסה למלאות את ההוצאה הרבה אשר רכצה עליהם ויאלצו ללוות כסף ב ר ב י ת מאת גויי הארץ, ולכן יראו למכס עצה על תשלום החובות ולקדם פני המסים ויתר ההוצאות ההולכות ובאות, והנה העצה היעוצה למכור

(56) הנו' שם.

(57) הנו' שם.

את כל הכתים והחצרות אחוזת העדה ולשלם במחירם את המסים אשר ימיל ישר העיר עליהם, ומעט מעט מכרו את כל החצרות אשר היו בישכונת היהודים וגם הכתים אשר בחצר ביהכ"נ, לכד הכתים אשר לעדת האשכנזים אותם לא יכלו למכור כי שמרי המקנה לא היה בידם⁽⁵⁸⁾.

העצה הזאת אמנם עצה טובה היתה לשעתה כי על ידה נמלאו גם שקי הנוגשים זהב, אולם גם היא אך מעין אכזב היתה ובעבור שנים אחדות דלל וחרב, כי בתים נמכרו בעת הזאת בזול מאד ומה גם אחרי אשר הרבה מיושביה העשירים ברחו ממנה, אך חכמתם לא עזבתם גם בעת הרעה הזאת והיא הולכים בדרכם זה מדחי אל דחי, בראשונה מכרו את ספרי תלמוד ופוסקים הרבים ואח"כ גם את כלי הקודש מכסף וזהב, כמעילים, רמונים, סרוכיות, ושאר כלים יקרים אשר היו בבתי הכנסיות והישיבות, וגם את כלי הכסף וההקדשות אשר הוקדשו למקום קבר שמואל הנביא, וכה הלכו מדחי אל דחי עד כי באחרונה מכרו גם ספרי התורה שבבתי הכנסיות לנוצרים והם הובילו ללום לארצות אירופא למכור, והעצה האחרונה הזאת — מולדת שואל ואבדן — כסף לא מעט הביאה לאוצרם, כי הקונים אשר הבינו כי בעד ספרי התורה מירושלם ישיגו באירופא כסף רב לא מרו את פי המוכרים ויתנו להם את המחיר אשר שאלו⁽⁵⁹⁾.

הדבר האחרון הזה הראיב למאד את לבות יושבי העיר ומרה את רוחם עד כי אחדים מנכבדי ארץ מצרים אשר בין בני העדה הישנה נמנו ולהם לא עשו הנוגשים רעה — מיראה — לא יכלו עוד לראות בהרעה אשר מצאה את הבת ירושלם אשר באמת

(58) הרע"ב במכתביו.

(59) הנ"י שם.

לא נשמע כמוה מיום היה ישראל לנוי, וישבו למקומם ולערי מולדתם לבלי לשוב אליה עוד, ויצא מבת ציון כל הדרה⁽⁶⁰⁾.

אולם גם אחרי מכרם את כל אשר בעיר לצורך ההוצאות לא חדלו מלנגוש את יושבי העיר המדוכאים ועוד הכבירו אנכסם עליהם באופן נורא מאד עד כי איש אחד מעדת הספרדים אשר לא יכל נשוא עוד את כבד המסים ואת הרדיפות הנוראות אשר נדרף בלי חשך מהנוגשים, המיר את דתו בדת האיסלאם, ואמו אשר נסשה מרה לה על אברן בנה, דמתה לנקום נקמתה מהעדה בתתה את ביתה אשר בחצר בית הכנסת לבית תסלה לה ישימעאליס. המוסלמנים שמחו שמחה גדולה על הנדבה הזאת אשר הגיע למו מאת בן בריתם החדש ובסני רצון מאד קבלוה, ומיד החלו לתקן את הבית לבית תפלה מוסלמנית ואחרי אשר המלאכה הגיע עד תומה מענו הישמעאלים כי בית הכנסת של היהודים ובתיהם אשר מסביבו יגדרו בעדם מלבוא לבית תפלתם אך לא היה לאל ידם להושיע למה ויהי אחרי עבור משך זמן קמן נפל במקרה אחד הבתים מחצר ביהכ"נ, ויאמרו הישמעאלים לבלי תת ליהודים לבנות מחדש למען יוכלו לעבור בו לבית תפלתם. הדבר הזה הסב ריב נורא בין היהודים והמוסלמנים, ובסרם חרצו השופטים דבר המשפט הרסו האחרונים את בית הכנסת בתגרת והסתת אחד מקדושיהם⁽⁶¹⁾.

לב הנוגשים הערצים אשר חזק מצור נמס גם הוא ויהי למים על הדבר הזה בראותם כי עוד מעט ישבת חלילה ישוב אחינו מעזיק ואכזר זכרם שמה, ולכן חשו הנוגשים בלחית איזה מראשי העדה לעיר הבירה קאירא, ובעזרת גדולי אחינו שם וכסף

(60) הרע"ב במכתביו.

(61) הני" שם.

תועפות אשר פזרו לרבי הממשלה. פעלו מאת השולטן הישר באדם כי בקרת חדשה תעשה בדבר הזה לפני שופטי העיר הזאת, ושמה יצאו אחינו זכאים בדינם ורשיום נתן למו לבנות את בית הכנסת ההרוס על תלו ולכוננו כמקדם⁽⁶²⁾. (והשיך אשר הסיתאות העם להרוס את הביהכ"נ ועמו גם אחדים משופטי העיר נענשו בעד פשעם). מיד התאמצו ללות כסף ברבית למען הרימו מערימת מפלתו ובימים לא כבירים התנוסס על תלו.

כאשר אמרנו לוו ראשי העיר כסף בנשך רב מאת גויי הארץ על הוצאות הרשיום לבנות הביהכ"נ, ובנינו לתשלום החובות האלה ולמלאות גם שקיהם אשר הורקו המציאו הפרנסים תקנה חדשה והיא: כי האיש המת בירושלם ובנים אין לו פה יפלו כל נכסיו הנמצאים בעיר לקופת העדה. אך לא כל כסף העזובות בא אל קרבם כי נאלצו לתת חלק גדול מההכנסה הזאת למושל העיר ושופטיה מאשר כי על פי חוקי המדינה מגיע נכסים כאלו לאוצר המלוכה. אולם בכ"ז הביאה התקנה החדשה הזאת פרי טוב למחולליה כי בכל יום ויום נפלו ירושות ועזובות לקופת העדה אם מעט ואם הרבה⁽⁶³⁾ כי רוב יושבי ירושלם היו זקנים בני ארץ אחרת אשר עזבו בניהם בחו"ל. התקנה הזאת לוא הלכו בה בדרך ישרה אולי צודקת היתה בהעת הזאת, אולם המה העבירו גם בה את המדה הדרושה כמו בכל מעשיהם וישחיתו ויתעיבו עלילה. מעלליהם הראו לדעת כי יחכו למות אחד העשירים למען יבואו וירשוהו, ועוד שמו עין השגחתם לבלי יאבד מהם אף דבר קל הערך מנכסי המת ועזובו, ועל האיש אשר הלך לבקר את רעהו לפני מותו העלילו כי לקח כסף מבית המת — או הוא נתן בידו — למען העלים מהם, ואוי לו להאיש אשר נתנו עיניהם בו, כי הציגוהו לפני שער בית המשפט ושם

(62) הרע"ב במכתביו.

(63) הנו"ש שם.

הוכה והוסר ביסורים קשים ומרים עד אשר נתן להם את אשר לא לקח — אם היה לו — או עד אשר יצאה נפשו וע"כ היה החולה אשר אין לו בנים, שוכב בדרך וגלמוד ואהביו ושכניו יראו מלבוא אל ביתו לכלכל את מחלתו ולבקריו ואף לעמוד עליו בעת צאת נפשו בנהוג בישראל⁽⁶⁴⁾.

בשנת רמ"א בא לירושלם הרב ר' משולם ב"ר מנחם וואלמרה איש פלארענץ, הנוסע הזה התמהמה בע"ק אך ימים אחדים וגם בהימים המעטים האלה חלה במחלת הקדחת ולכן לא שם עינו על מצבה המוסרי וגם ממצבה החמרי ידע אך מעט, ורק דברים אחדים השאיר לנו לכרכה בספר הזכרונות אשר כתב.⁽⁶⁵⁾

לפי דברי הנוסע הנזכר "מצב הארץ בכלל טוב וכל דבר יבול מאד, ופירותיה משובחים ויפים, וד' מיני דבש יעשו בה, דבש ענבים, והוא קשה כסלע ומשובח מאד. דבש חרובין, והוא יטוב מאד. דבש תמרים, דבש דבורים, וחמשה, ושעורה, ורמון, וכל מיני פירות בתכלית הטוב והיופי, ויש להם שמן זית טוב מאד, אבל הם אינם אוכלים אלא שמן שומשטין, אך מוג הארץ רע וחלאים רעים ונאמנים ישלטו בה שלטת, ביחוד נפלים ברשתה "החדשים אשר באו להאחו בהארץ ובכל יום מתים אחד או שנים מייתה פתאומית".

מספר הגוים יושבי העיר היה אז כעשרת אלפים⁽⁶⁶⁾ משפחות, ובערך מאתים וחמשים יהודים, והם לשתי מקהלות יפרדו הספרדים לבר, והאשכנזים לבר.

(64) הרע"ב במכתביו.

(65) הספר הזה נמצא בכתובים בבית הספרים אשר בפלארענץ ונרשם

בירושלים שנה א' צד 166 — 219.

(66) המספר הזה נאמר בדרך נחמא והשלנה והאית כי הרע"ב ברשומה אשר בא

בשבע שנים אחריו לעיה"ק והשוב את מספר יושביה רק לא לאלפים נ"ס.

בני המקלות הם :

הרב הראשון לעדת הספרדים הר"ר נתן ⁽⁶⁷⁾.

הרב הראשון לעדת אישכנזים הר"ר שלון (שלום) אישכנזי.

ועוד בה שלשה או ארבעה רבנים אחרים.

פרנסי המקלות הם :

"הר"ר יעקב בכ"מ (בכמהר"ר) משה.

"ממלא מקום הנגיד אשר במצרים" הר"ר יוסף.

"הר"ר יוסף דמונטניא אישכנזי.

דיני ונכבדי המקלות הם :

"... בכ"מ עמרם.

"צרכיה בכ"מ עובדיה.

"שמואל רבבס בכ"מ מרכובי (פרקדי).

"חלפתן רבבס בכ"מ יעקב.

"יוסף בכ"מ עובדיה.

"אברהם בכ"מ נתן.

"שמואל ב"ר יוסף.

"עובדיה ב"ר שמואל.

בשנת שנים האחרונות של חיובל הזה עלו תלאות ורעות

הבת ירושלם למעלה ראש כי הנוגשים לא שבנו אחור מדרכם

הרעה ויוסיפו לענות ולרבא את השירות הסזרות אשר

גורלם בידם ציתך חלבם שתה צמרם גזזה ואת עצמותיה פצחו

ויפשיטו גם עורם מעל בשרם על כן האיש אשר היה בידו לאסוף

הוצאות הדרך עזב את העיר וילך לגור באשר ימצא יזב משך

שש השנים עזבו את העיר יונת רממא

משפחות ובין היוצאים האלה היה גם הרב החסיד זקן ונישוא

(67) הוא הרב ר' נתן הכהן שילאל.

סנים חכם ועשיר ר' נתן הכהן שולאל אשר ישב בה שנים רבות ויכהן גם בבכונת הרכנות⁽⁶⁸⁾.

הרב הזה עזב את העיר ואת ביתו וילך לקאירא בירת מצרים ושם נתעלה לשבת על כס הגנידות על מקום הנגיד החולף (רמ"ז בערך) ואז אבה להציג את הנוגשים למשפט ולשלם להם כגמולם, אך לא בצע את אשר זמם כי בין כה וכה פרצה מלחמה בין ממשלת תוגרמה ומצרים. והאחרונה המיטה על היהודים יושבי ארצה מס גדול של חמשה ושבועים אלף פרחים זהב ופחד הרב הנו' פחד, כי בהעמידו את הנוגשים למשפט יכו בלשון את כל היהודים לאמר: כי גם ידם תבן את ממשלת תוגרמה אויבתה, ולכן נשא בשרו בשניו וידום, וכה גדלה חמת הרב הזה אשר עיניו ראו את כל אשר עוללו הנוגשים להעניים עד כי גם אחרי חמש שנים כאשר עבר הרב ברמנורא בלכתו לאהיק דרך עירו (רמ"ח בערך) הניא אותו במאוד מלכת לירושלים מפני המוסרים והמלשינים אשר בה⁽⁶⁹⁾.

למלאות סאת העניים והדלים אשר מפאת עניותם לא יכלו לעזוב את העיר. קרא ה' לרעב על הארץ (בשנת רמ"ז 1441) והרעב גדל במאד מאד בעיקר וסביבותיה עד כי רבים אכלו את עשב השדה לשבור רעבונם, וגם זאת לא היה בנקל להמצא, וכבהמות שדי הלכו לתור אחר כל ירק עשב, אנשים רבים נמצאו מתים בבתיהם על כי לא בא אוכל אל פיהם כמה ימים, וגם האומנים ובעלי מלאכה אשר תמיד ישבעו לחם סבלו חרפת רעב למאד. איש אחד מעדת האשכנזים גדול בתורה ובענוה וביראת חסא אשר נתגדל בעיהיק, ובכל עת פנתו מהלימוד ביום כבלילה עסק במלאכת אריגה, עברו עליו ששה חדשים אשר

(68) הרע"ב במכתביו.

(69) הנו' שם.

לא מעם מעם לחם בכל ימי המעשה. ומאכלו היה רק ראשי לפתות ומסולת של חרובין (אחרי אשר הוציאו מהם הרקש) וגם בהשנה השנית עד תם הקציר החרש היה הרעב כמד למאד⁷⁰.)

נקל להבין כי בעת רעב ונורא כזאת לא יכלו גם הנוגשים האלה לנגוש את יושבי העיר לתשלום חמס והחובות. וע"כ חבלי תחבולת חדשה היא לשלוח שליח מיוחד לערי חו"ל (רמ"ז) לאסוף כסף מאחינו לעזר כלכלת העניים היושבים לפני ה' ביחשולם ת"ז. ולתשלום החובות הרובצות על שכמם העדה מבין בית הכנסת דתנו את המשרה הזאת על שכמם איש אשכנזי הנודע בשם ר' משה עשרים וארבע⁷¹). השליח הזה הלך בראשונה לקאנסטאנטינאפול לבקש מאת הרב הכולל על כל ארץ תוגרמה. הנאן ר' משה קאפסלי וללחית רשיוס לאסוף — בעזר דרשותיו — כסף בכל מקהלות אחינו אשר בתוגרמה. אולם מפאת אשר פרצה המלחמה בין שלטון תוגרמה — באיאיוד השני ובין ימליך אשרף איל כתבאי — מנעל מצרים כנו, לא היתה לאל ידי הרב הכולל למלאות משאלות השליח. כי על פי החוק אסור להוציא כסף בעת המלחמה ממנה לארצות ארביה — אשר לאחת ממנה נחשבה גם ארץ פלשת. — אך גם לא הניא אותו מפעול את מעולתו. אולם בלי הסכמת ומליצת הרב הכולל לא מצא שליח ציון הזה אוזן קשבת. וע"כ כאשר בא בן חלך משם לארצות אשכנז, ולא נוכל לדעת אם מעולתו עשתה שם פרי⁷².)

70) הרעב במכתביו.

71) ברעמץ בשם ספר נועם וחובלים דשם כתוב כי ע"כ נקרא השליח העי

בשם "עשרים וארבע" יען כי בקי היה אך בעשרים וארבע בלבד. אך דעת החכם ברעמץ כי השם "עשרים וארבע" הוא שם משפחה ש"ן נמצא שמו חתומים האלה גם באחת שאלות ותשובות.

72) על דבר השליח הזה דברים אשר היה בין הר"ר מרדכי קאפסאלי ומרדכי

השנה השנית (שנת רמ"ח) שנת שובע במאד היתה, ומיד אחרי הקציר החדש ירד מחיר כל דבר אוכל בהמעלות אישר ענה, וזול גדול היה⁽⁷³⁾. השנה הזאת שנתה גם את מצב המוסרי של מקהלת אחינו בירושלם למובה, ובה החלה תקופה חדשה למצב העדה כי בה בא רבנו הר"ר עובדיה די ברסגורא לעה"ק. הרב המצויץ הזה בראותו את מצב הפרוע של ישוב אחינו בהעיר הזאת, כי פרעוהו מנהיגיו ושומריה, שם על לבו לגבר חילים ולסקל את כרם ה' צבאות לזמרו ולעדרו, למען לא יעשה באושים הנמסע הנאמן אשר ידי רב גדול ונכבד כרבנו הרמב"ן זצ"ל עמל ויגע בנמיעתו, ועל כן במרם נכלה לספר את קורות חיובל הזה נתאר עוד הפעם את מצב העיר בעת הזאת אחרי אשר חלה בה יד ה' לרעה על ידי שלשה מלאכי זעמו הרעב, הדבר והגונשים העריצים.

למרות עמל וחפץ בני שלש הדתות השונות יושבי ירושלם אשר עמלו ויגעו משך מאתים ועשרים שנה לבנות הריסותיה ולכוננה כמקדם רבתה העזובה בעיר ועוד נמצאו בה בתים רבים חרבים ועזובים ואין איש מחזיק בהם ומחזק בדקיהם, כי שכר בתים למעון היה קטן במאד ולעומתו הרבה בית סקודת העיר לקחת כסף בעד רשיוס הבנין. ארבעה שוקים למקח וממכר סמוכים זה לזה ומקורים בתקרת אבן מלמעלה היו בעיר, ושם היה מרכז המסחר. הראשון לגלמי בגדים, השני לבשמים וסמי מרפא, השלישי לפירות וירקות, הרביעי לבשר ותבשיל⁽⁷⁴⁾. יכול האדמה וכל צרכי אוכל נפש ושכר עבודה ומלאכה היו בזול מאד וסך

קולין ימצא הקרא במאמרנו החלוקה וקורותיה.

(73) הרעב במכתביו.

(74) ארבעה השוקים האלה עומדים וקיימים גם היום. הראשון נקרא שוק איל האבאדואט (שוק האדונים), השני שוק איל עטאריך (בשמים), השלישי שוק איל חודרא (ירקות), הרביעי שוק איל להט (בשר), דאח בספרי נתיבות ציון וירושלים.

עשרה דוקאמן זהב די היה לאיש לכלכל ביתו משך שנה תמימה. אחת בשנה היתה באה אניה מויניציה ליפו (ימי מהלכה ארכו ארבעים יום) ועליה סחורות מסחורות שונות ומוציאה תמורתן מיכול הארץ ותוצאותיה.

מספר הגוים יושבי העיר הגיע לערך שני אלפים נפש, מרביתם נוצרים ובהם: אדומים (פראנצישקאנער), יוונים (גריכען), יקוֹפִּיִּנו (יאקאבומען), ועמלקים (ארמעניער) ומלבד התושבים באו עוד נוצרים בהמון רב מארצות וכתות שונות באניות מיוחדות לבקר את קבר מחוקק דתם, וגם מחמדנים הרבה מבבל ומיתר הארצות הרחוקות עלו לירושלים להתפלל בבית התפלה כפת הסלע (קובעט איל סאחרא) העומד על מקום המקדש.

מאחינו היו בעיר אך שבעים משפחות (לבד אלמנות זקנות ספרדיות ואשכנזיות במספר רב) וכולם ישבו ברחוב אחת ⁽⁷⁵⁾ ואם כי מרביתם עסקו בכל עבודה ומלאכה המחיה את בעליה ומהם סבבו גם בכפרים עם מרכלתם בכיז היו כולם עניים ודלים ואיש אשר יכול לנהל את ביתו בלחם לשנה עשיר נקרא. במספר האמור נמנו גם איזה משפחות מהאנוסים או הנוצרים החדשים (מאראנען) אשר במספרם כי בעת הזאת החל בית משפט האמונה (אינקוויזיאן) לשלוט בתוקף עוז גם בהארץ הזאת ולא יכלו האנוסים לשמור גם בסתר את דת אבותיהם ויעזבו את ארצם ויברחו לאה"ק וישבו לשמור בגלוי את חוקי הדת אשר כלתה נפשם אחריה בלב תמים שבו אל ה' ואת מצותיו קימו באופן נעלה מאוד באין מפריע ומחריד, ומהם ישבו גם בחברון ובשאר ערי ארצנו ⁽⁷⁶⁾ - אך הנודדים האלו לא

⁽⁷⁵⁾ היא הרחוב הנודעת גם כעת בשם הארמ איל יהוד (רובע היהודים). וכל

ירוציה הם גם היום יהודים.

⁽⁷⁶⁾ הרע"ב במכתביו.

הביאו כל טובה למצב הנשמי של הישוב ועוד היו למעמסה עליו כי בעזבם את ארץ מולדתם ואת האמונה החדשה אשר באתם הובאו בבריתם עזבו גם את בתיהם ורכושם ואת כל אשר להם.

מצב המוסרי של העדה על עמדו עמד, אמנם הנוגשים החלו להתנחם על מעשיהם בראותם כי כל הכסף בא לידי שר העיר ושומריה ומאותה לא עשו לביתם ועוד התנצלו על מעשיהם הרעים: אך לא בין לילה תהפך שדה מלחה לגן עדן, ויהיו בעיני כל איש נכבד הבא להאחז בארץ כשונאי הבריות, רעי המזג אשר לא ירחמו ולא יחמלו על איש לא בחייו ולא במותו (כי גם נושאי המת ומלווי נעדרד בה) ועניהם ולבם רק אל בצעם⁷⁷.

ביום שלשה העשר לירח ניסן שנת רמ"ח בא הרב ר' עובדיה די ברסגורה לעיר הקדוש ירושלים. שמו המוכר אשר חלף לסניף, וזו חכבירה אמרי פיז הרכים משמן המה היו בעתו למשוך אחריו בעבותות אהבה את כל שומעי דבריו וסיד בבואו קבלתו כל יושבי העיר, ילרב וחדשן, ויחלקו לו כבוד וקר רב במאות הנוגשים בראותם כי לב כל העם מקצה נתן בידי הרב להמיתו לכל אשר יסמוך גם המה נחתו מפניה ולמען הראותו תומתם וצדקתם עשו אותו חסדי בשנה הראשונה מחמם הקצוב לגלגלת וכן משאר חמסים⁷⁸.

כרבנו משה בן נחמן מפרש התורה הכתובה: כן רבנו עובדיה די ברסגורה מפרש התורה הססורה שם על לבו מיד בבואו לכונן ולחטיב את מצב המוסרי אשר בהטבתו ייטב גם מצב החמרי, ותהי ראשית פעולתו להגדיל את לימוד התורה בע"ק ולהאדירה.

⁷⁷ הר"ב במכתביו.

⁷⁸ חמ"י שם.

בוקר וערב אסף הרבה מיושבי העיר ללימוד עמדם הלכה מסוקה, ושני אנשים צולי ימים מעדת המספרים למדו אצלו כל היום ולכל אלה אשר הקדישו את נפשם ללימוד התורה הראה אותות אהבה וחיבה יתרה וכל דבר לא היה בבד ממנו לעשות עבורם, פעמים בחודש דרש בביהכ"נ בלשון הקודש (כי רוב יושבי העיר הבינו את השפה הזאת), ודרשותיו מצאו חן ונתנם רב גם בעיני המק העם.

בעלות הרע"ב על בסא הרבנות לא האמין בעצמו כי יחזיר את הנוגשים למסוב, ויפחד כי בהבות הימים יעמיסו גם עליו. מס כבר מנשוא⁷⁹). ע"ן ראה כי בפייהם יהללו דרשותיו ותובחותיו ולבם כל עמם ולא ישובו אחור מדרכם, אך לא כאשר דמה כן היה כי אמנם הצליח בידו לשרש מעט מעט את קוצי המדות הנשחתות אשר עלו על תלמי לבב יושבי העיר ולמעת תחתם גמעי געמנים אשר בהם ישראל יתפאר⁸⁰) וגם לב הנוגשים נהפך למוכה מעט אם מיראה — בראותם כי גם הנגיד אשר במצרים תומך בידו בכל דבר — אם מאהבה — בראותם כי דאג גם להשבת מצב החמרי של העדה, ועל ידו הגיע מאחד סמינריו בחיניציה בסף על שמן למאור ולעוד העניים — ויחלו להקל מעט את עולם מיושבי העיר ולקרב את כל איש הבא לשבת בארץ⁸¹).

ההשגחה גם היא עזרה על ידי הרע"ב להוציא חסדו לפעולה. זכסוף השנה הזאת (רמ"ז) כמלה ממשלת מצרים את המס הקצוב של סך ארבע מאות דוקאטען אשר הטילה על עדת היהודים בירושלים בשנת ר"י, ובמקומו קבעה לחוק כי כל איש גדול — אחרי ששער זקנו החל לצמוח — בין עני ובין עשיר יתן

79) זה לשון הרע"ב במכתבו י"ער היום הזה זכו' שעשו עמדי דק טוב וכו'.

ו ב ד ו ך ה' י ו ס י ו ס'.

80) הניסע האלמני מאיטליא במכתבו משנת ה"ז הנספח למכתבי הרע"ב.

81) הרע"ב במכתבו ה'.

שנים ושלשים פרחים כסף טוב לשנה ואותו
ישלם כל איש בעצמו ואיש לא יהיה נתמם בעד רעהו⁽⁸²⁾ וזוה
אמנם נשבר זרוע הנוגשים הערצים וגאונם כי האיש אשר המילו
עליו מס כבר מנשוא יכל לעמוד נגדם בכח כתב התעודה כי
שילם את חלקו בהם במספר נפשות ביתו אך לא נגדע כליל
וגם זמן רב אחרי ביטול חוק המס הקצוב אשר המשרה הזאת
נעשתה למענה עמדו עוד הנוגשים על עמדם כי נשארו עוד בידם
תקנות העבונות ויעזתו בה הישרה ויוסיפו לבדות ולהשמיע כי
כסף רב חסר להם למלאות את הצאות העדה ויהיו עוד זמן רב
לפוקה ולמכשול ליושבי ירושלים (כאשר יבואר בפרק הב').

וכן היה המצב עד אשר בא המלך דוד ויבטלם ויחזקם
בראות הערב כי פעולתו תעשה פרי גבר חילים ללכת
הלאה בדרכה ושמו היה הולך וגדול לא רק בירושלים לבד כי
אם גם בכל שאר ערי אח"ק במצרים⁽⁸³⁾ ובבל ויבלעדו לא הרים
איש את ידו ואת רגלו דבריו היו כדבר מלך שלמון וגם
הישמעאלים הכירו צדקת לבבו ותומת נפשו ויוקירוהו ויכבדוהו
במאד ואחרי דבריו לא שנו⁽⁸⁴⁾ וכרכות שמו בן הרבה לפעול
ישועות בקרב הארץ ויוסף לתקן תקנות טובות ונאותות ולחזק
את לימוד התורה בכל כחו ומאוד זיחל לכתוב את פירושו על
יששה סדרי משנה אשר אין ערוך לו בקלות סגנונו ובצחות
לשונו במפרשי המשנה אשר קדמוהו ועייז נאספו אליו תלמידים
רבים וישוב עיר קדשינו ירושלים החל מחדש לעלות כאשר נבאר
בפרק השני.

סוף קריאת שנת ה'תש"א

(82) הנוי במכתבו הב'.

(83) בשנת רמ"ט הפקידו הרר נתן הכהן שולאל נזיר אחינו אשר במצרים למקד

על ביתו אשר עוב בירושלים בברחו ממנה כאשר הוברנו.

(84) לשון הניסח האלמוני מאיטליא במכתבו משנת רנ"ו הנפשה למכתבי הע'ב.

גבולות ארץ ישראל וסוריא

מסודר ומבואר על פי כתבי הקדש ומאמרי חז"ל

מאת
מאיר איש ש ל ו ם .

מורה בבית המדרש בווינא.

הענין הזה אישר עליו באנו לרק הוא ענין אשר נתן לכל אוהבי חקירת וידעת ארץ נחלת אבותינו לענות בה כי הרבה מטאמרי חז"ל נראים כסותרים זה את זה וכן נמצאים גוססאות משוכשות אשר יכבד מאד לכוא עד תכתתם עד כי כבר נכתו בו כמעט כל אלה אשר חקרו ודרשו בהפינה הזאת אשר קדמנו. (ומהם המעיטו מאד גבולות הארץ) לכן אמרנו לנסות גם אנחנו את חילנו לדרוש ולחקור בכל המקומות אשר בהם נזכרו גבולות איי הן בכה"ק והן בדברי חז"ל, לכארהם ולישכם כפי כחנה והי יהיה בעזרנו להוציא דבר לאמתו ככבוד תורתנו וארה"ק אשר בהם חיי רוחנו. (זה החלי *):

(*) לשען הקל הבנת המאמר היקר הזה גם לאלה מהקדאים אשר לא בין תוספי משום בים התלמודים והמדרשים ימנו. הרשינו לנו לשנות את פני המאמר ביהם פירו וחלקת פקדיו ואיזה ענינים וכאורים צדדים אשר היו בנוף המאמר מהם הסגנון בשני חצאי לבנה ומהם נתנו מקום בשולי הדף בתוך הערות והארות ואת כבוד הרב דמהר"ר הסליחה.

ארץ ישראל.

א) בתולדות בני כנען כתיב (בראשית י'). וכנען ילד את צידן בכרו ואת חת, ואת היבוסי ואת האמרי ואת הגרגשי, ואת החוי ואת הערקי ואת הסיני, ואת הארודי ואת הצמרי ואת החמתי ואחר נפצו משפחות הכנעני. כתב הרמב"ן ח"ל: "אלה עשרה עממים בני כנען שנתנו לאברהם וכו' אבל נתחלף השם ברובם בימי אברהם וכו' אולי העלו להם שם על שם הארץ וכו' או שהולידו הערקי והסיני משפחות ונכרתו מהם ובניהם היו קני וקניזי על דרך משל והיו לראשי בתי אבות תקרא האומה בשמם כנהוג בשבטי ישראל והנה קראם בשם שהיה להם בימי אברהם במתנתו, וראיה לדבר כי החוי הנזכר בכאן אינו נזכר במתנתו של אברהם והוא היה מהם שנאמר ונשל גרם רבים מפניך החתי והגרגשי והאמרי והכנעני והפריזי והחוי והיבוסי שבעה גוים וכן בכל מקום, וימנה הכנעני עם בניו ולא ימנה בהם רק עשרה כי אחד מבניו לא נזכר כאחיו ונקרא עם אחיו בשם אביו וכו', ואלו הדברים צריכים תשלום כי באמת כפי שנמנו כאן אם נמנה כנען עמהם הנה הם י"ב¹) וכלא כנען הם י"א, אמנם כשתסתכל תמצא שאמר הכתוב ואחר נפצו משפחות הכנעני" מה שלא אמר כן בכל שאר האומות שנמנו בפרשה זו, ועוד מה ענין לפיצה זו ואיזו משפחות נפצו? ועוד שאמר אח"כ ויהי גבול הכנעני מצידן באכה גררה וגו' ואם צידן זה

¹) חולי הוא כונת הכתוב שאמר: צהנחל עליון גוים צהמרדו צני חדם ילצ בצולות עמים לחספר צני ישראל, שהלצ בצולות עמי הארץ הזאת י"ב כחספר שצטי ישראל.

היא עיר צידן הלא אלו המשפחות שהזכירו כאן נמצאים מקצתם (אם לא כולם) הלאה לצפון מצידן ולא לדרום כמו שכתוב 'מצידן באכה נדרה'. אמנם כוונת הכתובים שמאלו המשפחות נסצו משפחות הכנעני הידועים בימי משה ונבול אלו המשפחות הוא מצידן באכה נדרה. אמנם שאר המשפחות שהם להלאה מצידן ולצפון לא נקראו בימי משה בשם כנען כי אם בשם ארם⁽²⁾. ועתה נבאר מה שהורישו לנו חז"ל בידעת פרמיהם. והנה השמות שזוכרו כאן ולא נכסלו במקום אחר במנין אומות הכנענים הם חמשה הערקי הסיני הארודי הצמרי והחמתי. וגי' מהם פירשו בירושלמי (מגילה פ"א ה"א) 'הארודי רודם. הצמרי חמץ. החמתי חמת'. וכבר פלד 'החתי לדון. הערקי ארקאדליבגן. הסיני ארתוסיה. הארודי ארווד. הצמרי חמץ ולמה הוא קורא אותה צמרי? יהודה בר רבי אומר שהן עושין בצמר. החמתי דיפני'. ויונתן תרגם בשינוי השם 'הסיני אנטוסאי. הארודי לומסאי. הצמרי חומצאי. החמתי אנטכואי'. והירושלמי תרגם

⁽²⁾ ואמנם שינוי השמות הוא דבר שפירשה לנו התורה במקום אחר. איך הוא זה. האומים לפנינו יסצו זה וגו' רפאים יסצו. אף הם כענקים והנאצים יקראו להם חמים. ואומר חרץ רפאים תסצו אף היא והענאיים יקראו להם זנוזיים (דברים ז'). ועל דרך זה נסחבה שם צרכות הימים צמי שביניהם. ועל דרך זה תמלא שנקראים כלם צסם כנען על שם כנען אציהם. וגם תמלא שנקראים כלם צסם חמורי כחמורו ולכני השמדתו את החמרי מעניהם וגו' לרשת את חרץ החמרי (עמוס ז'). או שנקראו כלם על שם חת כחמורו וסחמדר והלצנון וכו' חרץ הסתים ועד הים הגדול וגו' (יחזקאל א'). וכן קראו הרומיים את כל הארץ על שם הפלשתיים פליסתיכל. וכשתעשו חז"ל גיב זה השם צמיר פ"ז. ויהי רעב צכל כאלרלות צג' ארלות צמיקיל וצערציל וצפלסטיני.

החזיר מריפולאי. הסיני כפרוסאי. הארודי אנמירדנאי.
הצמרי חמצאי. החמתי אנמוכיא מן בכלי.

החזיר. הוא נזכר במקום אחר אלא דלא נזכר בברית בין
הבתרים, ואמרו שם בב"ר פט"ד י"ד דוסתאי בשם רשב"ג אמר
לפי שאינו מזכיר כאן החזיר לפיכך הוא מביא רפאים
תחתיהם⁽⁸⁾. ולפי' נכללו בשם רפאים, (ולב"ד הוא חלדון
ולתרגום ירושלמי מריפולאי). ומצאנו ביהושע (י"א ג') והחזיר
תחת חרמון בארץ המצפה. וא"כ הם באמת מן
הרפאים ששם ישבו הרפאים כמו שנזכר בספר דברים, ולזה
יסכים גם דעת התרגום ירושלמי כי הרב בעל תבואות הארץ
אומר דף קל"ח ע"א מריפולאי הוא מראבלוס והוא בין המקומות
שבהר הלבנון (שם ל"ז ע"ב) מראבלוס אל שאם (מריפאל) והיא
מרפליא בעזרא ד' ט' והיא נקראת בלשון הפסוק סין, וכן תרגם
ר' סעדיה ואת הסיני מהאבלסאן ולצפון עיר הנזכרת במחז
אל זאוע עד היום כפר אחד הנקרא בלשון ערבית אל סיני, אמנם
אלו הדברים מסכימים עם התרגום שתרגם כך החזיר אמנם הסיני
תרגם כפרוסאי.

הערקי. לדעת הב"ר פליד ארקא דליבנן כלומר
ארקא שכלבנון, וכתב בעל ערך מלץ ערך ארקיס דליבנן. שנזכר
מקום זה בכמה סופרים קדמונים והוא לרגל הר לבנון
במרחק י"ח פרסאות מן מריפוליס לצפונה וכהיום נמצאים
שם חרבות נקראים תל ארקא, ולדעתו נקרא גם בשם

⁽⁸⁾ צצצני טבת (פ"ה ע"ה) פירשו "חזי חזר ר' פפא שהיו
נועזין את הארץ כחזיו"ה. ודעת ר"ח צח' שם לאו היינו חזי
חז' עמוזין אלא בני שביעיר גופיה חקרי חזי כדכתיב כל צעוק החזי.
ויראה שמה שחזרו צ"ר החזי חלדון שלל צאו אלא לפרש השם חזי
שהיו נקראים כך לפי שהיו שוכנים צוחים וזעזעו ונ"ב חזרו
חלדון מלשון חולדה.

ערקת לבנה (בכורות נ"ז ע"ב) והוא מקומו של ר' ישמעאל בן
סתריאה שהעיד לפני רבי.

הסיני. לדעת הב"ר אר"ת וס"י וליונתן אנטוסאי
ולירושלמי כפרוסאי וכתב בעל תבואות הארץ דף קל"ח
אנתוסאי היא העיר הנקראת אורתוסא לצפון ערקי בערך ששה
שעות וערקי כמעט תכונתה בקצה הלבנון הצפוני. ונ"י ארתוסאי
מדוקדקת יותר מאנתוסאי כי עד היום קוראין ארתוסא ברי"ש
ולא בני"ץ. ובעל ערך מלך בערך ארתוסייה כתב שהיא למעלה
מאשדות נהר אל כב"ר (עזראטהערוס) ובמרחק י"ב פרסאות
מעיר טריפוליס לצפונה ונוכרת בקורות המכביים (א"מ"ל"ש
ומרפון ירד באניה וימלט דרך הים לארתוסה) ושטראבו והירונימוס
יזכירו כי בסמוך לה מבצר קמץ הנקרא סינא והוא הסיני
שכתוב בתורה. ועל כפרוסאי כתב בעל תבואות הארץ היא יא
כפרוס' (ציפערן) ודברים אלו תמוהים בעיני ועכ"פ נ"ל שדברי
תרגום הירושלמי מסורסים ומשובשים. וצ"ל וית כפרוסאי וית
ערקאי וית טריפולאי. והיה החי כפרוסאי והסיני טריפולאי
ויסכים עם תרגומו של ר' סעדיה (לעיל בשם חו"י). ואולי הוא
המקום שמצאנו על שמו כלב כופרי וכצל כופרי עיין בערך
ערך כפר.

הארודי. לירושלמי רודוס. לב"ר ארודי. ליונתן
לוססאי ולת"ר אנטרידנאי וכתב בעל תבואות הארץ
(קל"ח ע"ב) שאין רודוס זו האי רודוס ליונים שהזכירוהו בירושלמי
דע"ז יצלמא רודוס' (וכן במדרש שמואל פ"ט) שהוא
הצלם המפורסם שנקרא קולוס רודוס' אלא הכוונה על
אי הקמנה שנקראת עד היום רואדוס והוא מול אראדוס
לצפון המקום שנופל נחל אלישהערוס בים הגדול. ור' סעדיה
תרגם הארודי אל ארודיין. ויותר נראה שנפלה האליף כמו שהוא
למרבח בירושלמי ועיקרו ארודוס והוא ארוד שכתב. ובעל ערך
מלך כתב בערך אנטרידנאי שלצפון אי אראדוס בים פיניקיא
אי אחד הנקרא אנטיאראדוס ושאליו כיון התרגם ירושלמי. ועל

לומסאי כתב בעל תבואות הארץ שהוא לא אנוסים עא
שנקרא ג"כ יחובי אל דעמשע' ושהיא עיר צדה, ובערך י"ד ע"א
כתב בבקעה ממול עיר טראבלום למזרח נמצאת עד היום עיר
הנקראת אל רשודא ושהוא לפי דעתו צדה, ואולי היא לא אדיצעא
שנקרא בתלמוד לודקיא והיא על שפת הים.

הצמרי חמץ (או חומצאי או חמצאי). בעל תבואות הארץ
כתב י"ד ל"א לדרום עיר חמת (עסיפאנעיא) כמהלך יום אחד עיר
חמס או חמץ.

החמתי. לירושלמי חמת - לכ"ר ס"ס נ"י ויונתן
אנוס בואי ולתיי - אנוס בואי מן כ"ל. וכתב
בעל תבואות הארץ יסיפני היא העיר הנקראת בזמן היונים לפיפא-
ניא והיא נזכרת בפסחים (מ"ב ע"א) דרש ר' מתנה בפספניא והיא
עיר חמה שזכרתי בפ"א בשם לבוא חמת. ועל אנוסוכיא (שהיא
ג"כ אנוסוכיא) כתב בב"ר פס"ד מעכו עד אנוסוכיא (נקרא בל"ע
אנוסאקיא) סמוך לשפת הים בערך ד' שעות על נהר אל עזי (הוא
אראנסיס). ובערך לבא חמת י"ג ע"ב כתב לבא חמת בבלי וירושלמי
והתרגומים מבארים לבא חמת אנוסוכיא או טפני (היינו דפני)
על שם עיר אנוסוכיא שהיא מטרפולין של כל הארץ ההיא ארץ
חמת ועיר חמת עד היום נקראת בל"ע אל חמה וכן תרגם ר' סעדיה
גאון, ובזמן היונים נקראת לפיפאניא. עוד כתב שם קליח ע"ב
תיבת אנוסוכיא מן בבל לא ידעתי פירושו. ולי נראה שהיא
ביב לוס וכמו שכתב הוא עצמו ל"ב ע"א ארץ הגבלי הנקרא
בימי היונים ביב לוס. ולפי שכתב ביהושע ומארץ הגבלי וכל
הלבנון וכו' עד לבא חמת אמר שכל אלו האומות מן ביבלוס עד
אנוסוכיא הם בכלל החמתי.

הנה הארכתי בביאור אלו השמות להראות שמושכם היה
בארץ ארם לצפון מעיר צידון וע"כ פ"י הכתוב שמשם נפצו
לדרום וגבול אלו המשפחות שנפצו לדרום היא מצידון באכה
גרה ונוי. ולפי עיקר מושב הכנענים הוא בארץ ארם וכימי
אברהם כבר התפשטו מדרום לצידון ולכך נאמר והכנעני או

בארץ⁴ (פירב) ואומר והכנעני והפרזי או יושב בארץ (שם י"ג). ויונתן תרגם ויהי גבול הכנעני מצידן וגו' יהוה תחום כנענאי מן בותניים מעלך לגדר וכ"י, וכתב בעל תבואות הארץ לא ידעתי פירושו עד שזכיתי למצא בתרגום ר' יוסף ברה"א א' י"ב ח"ל וכנען אוליד ית בותניאם הוא דבנא ית צידן הוא בוכריה דכנען ויתחת עכ"ל, הנה מוכח שעיר צידן נקראת גם בותניים על שם בונה עכ"ל. ולדעתי השם צידון הוא שם הנאמר בכלל ובפרט, בפרט היא עיר צידן ונקראת צידן רבה יהושע (יא ח', י"ט כ"ח) ובכלל נקראו כן כל משפחותיה שנפצו ממערב למזרח שהרי יושבי ליז או לשם שהם בעומק לבית רחוב רחוקים מצידונים ג"כ צידונים היו כמ"ש ויראו את העם וגו' כמשפט צידנים (שופטים י"ח ז') וכבר ידענו שלשם היא פנינים והיא בבשן, ותרגום בשן היא בותניים כמו שתרגם היוושלמי חנק מן הבשן (דפ' ברכה) וארעיה תהוי שתא מן בותניים ויונתן תרגם שם יתחומיה יהא משי עד בותניים וכוונת התרגום שהגבול הנאמר כאן הוא על צידן בכלל שנכלל בשן עמו. והוא שם המצוי בלשון חכמים ונמצא גם כן בלשון חכמים ונמצא גם כן בלשון חכמים ונמצא גם כן בלשון חכמים

(ב) בברית בין הבתרים נאמר לאברהם (בראשית פ' ט"ז) לזרעך נתתי את הארץ הזאת מנהר מצרים עד הנהר הגדול נהר פרת. את הקיני ואת הקניזי ואת הקדמני ואת החתי ואת הפרזי ואת הרפאים. ואת האמרי ואת הכנעני ואת הגרגשי ואת היבוסי. הנה סימן את הארץ בא ל כס ונה נהר מצרים שהוא בדרומית מערבית ונהר

(4) כתב רש"י (ומקורו נעלם לי) והכנעני אז בארץ היה הולך וכוונתו שם שם שחלקו של שם נכלל בשחלק נח. את הארץ לבניו שחלקו ונכלל דרך מלך שלם (ולדעת חז"ל מלכי דק הוא שסן נח) לפיכך ויאמר אל אברהם לזרעך אתן את הארץ הזאת, עמיד חזי להחזירה לבניך שהם מזרעו של שם.

פרת שהוא צפונית מזרחית כדי לקצר בדברים, שאם תמתח חוט מבי' נקודות האלכסן וכל אחד לבי' צדדיו הנה נסמן כל שמח הארץ, ואח"כ מונה עשרה עממין ומאלו השמות לא הוזכרו בתולדות בני נח כי אם ארבעה והם חת, יבוס, אמרי, גרגשי, שהם חמשה עם כנען, ובשאר מקומות מונה אותם על דרך אחת. במראה הסנה (שמות פ' ד') מונה ששה, אל מקום הכנעני, והחתי, והאמרי, והפרזי, והחוי, והיבוס. בפ' קדש (שמות פ' יג) מונה חמשה, אל ארץ הכנעני, והחתי, והאמרי, והחוי, והיבוס. ובפ' כי יביאך (כפ' ואתחנן) מונה שבעה ואומר בפירוש שהם שבעה גוים רבים מפניך החתי, והגרגשי, והאמרי, והכנעני, והפרזי, והחוי, והיבוס, שבעה גוים כו'. וכבר הזכרתי באות א' שלדעת חז"ל החוי הם הרפאים שנוכרו כאן, ואמרו חז"ל בבי' פמ"ד כך עלה בדעתו של מקום ליתן להם עשרה עממים ולא נתן להם אלא ז' ואיזה הם הג' שלא נתן להם, רבי אומר ערבייה שלמייה נומייה, רשביי אומר דרמיסקום ואסייא ואספמייא, ר"א בן יעקב אמר אסיא ותרקי וקרטיגנה. רבנן אמרי אדום ומואב וראשית בני עמון (דניאל י"א) הם הג' שלא נתן להם בעוה"ז. אדום שנאמר כי לא אתן לך וגו' כי ירושה לעשו וגו', ובמואב כתיב אל תצר את מואב וגו' כי לבני לוז נתתי את ער ירושה וגו'. קנזי היא מעשו קיני וקדמוני הם מעמון ומואב אבל לימות המשיח יחזרו והיו לישראל וכו'.

בירושלמי דשביעית פ"ז גרים לה הכי תלתי חורנייתא אילן אינן את הקיני ואת הקניזי ואת הקדמוני ר' יודה אמר ערבייא שלמייא נבמייא, ר"ש אמר אסיא ואספמייא ודמשק, ר"א ב"י אומר אסייא וקרת'גני ותורקי, רבי אומר אדום ומואב וראשית בני עמון. ובירושלמי דקידושין פ"א ה"ט גרים לה הכי ר' יודה אמר שמלאי שכ"ייה יבמייה, רש"א אסייה ואספמיה ודמשק, ר' אליעזר בן יעקב אומר אסייא וקרת'גני ותורקי רבי אומר אדום ומואב וראשית בני עמון.

בבבלי (כ"ב נו ע"א) ברסינן אר"י אמר שמואל כל שהראהו

הקביה למשה וכו' לאסוקי קני קנוי וקדמוני, ואחיכ הביאו שם ברייתא, תניא ר"מ אומר נסתחא ערבא ושלאמא ר' יהודה אומר הר שעיר עמן ומואב רש"א ערדיסקום אסיא ואססמא.

ואבאר אלו המאמרים אחת לאחת :

(ה רבי⁵) אומר ערבייה שלמיה נטייה⁶). והנה כל קני שבמקרא תרגם יונתן שלמא וחס' מקומם בדרומה של א"י בתוך עמלק ולדרום ממנו, ונבטיי הם ג"כ מאומות הערביים וכולם בדרומה של א"י הם. וכתב בעל תבואות הארץ ד' ע"א נסתחא לא ידעתי מהו ובב"ר הגי' נותיה והיא נכונה וכוונתו ארץ קדר, וכל נשיאי קדר תרגם יב"ע ברבני נבט והוא נביות ויוסיפון קראו נאבאסיא וברושלמי שביעית הגי' נבטייא ותכונת מדינות אלה הם בארץ ערב ענ"ל. ויראה שדעת שימה זו היא לפי שכתוב ושתי את נבולך מים סוף ועד ים פלשתים וגו' (שמות כ"ג) וא"כ כל הארץ בדרום עד ים סוף חוץ מהר שעיר שניתן לעשו ירשנה היא בחלקם של ישראל ולא נמצאנו שכבשוה עולי מצרים ואינה מז' אומות, ע"כ פ"י שזו היא של קני קנוי וקדמוני וכמו שנמצא שם קני בין העמלקים ובין אלוסי עשו נמצא אלוף קנו.

(ה צד' המקומות דירושלמי הניכסא ר' יודה ונראה שכן עיקר והיה כתוב רצ"י ונשתמש לרצ"י. חדא דנקיים השמים מפני האחד ועוד למה יקדים את רצ"י לתנאים שלפני דורו. וצנצלי חלו לה צד"מ סבך שמעו מפני ח"זה סדרן, חצ"ל ודאי נוסחת הירושלמי עיקר דעפי הוו צקחי צברייתות.

(ה הניכסא דירושלמי קידושין שחללי שבייה יצטייה צנלה חסוס ח"כ מקומות וכו"ל שחללי ערבייה (מן ע"ר נעשה ש' ומן ב' נעשה ב') נצטייה (נפסקה הנו"ן ונשתיירה יו"ד) ונוטייה שנדרש היא נצטייה צחילוף ויו"צ צנ"ת. ונפסחא של הצנצלי הוא ג"כ נצטייה וצנוסחת הערוך נפסחאה. ויראה שהצנצלים היו קיראים לנצטייה נפסחאה.

(ג) שיטת רשבי (או ריש סתם) דרמס קום וא ס יא
וא ס פ ס יא וכו' וכן הוא בירושלמי אלא ששינו סדר המקומות
ותחת דרמסקום הג' דמשק או דרמשק ואינו אלא שינוי לשון,
אבל בבבלי הג' ערדיסקום⁷). וכתב בעל תבואות הארץ (רע"א)
ערדיסקום יש לדקק שבתוספתא דתרומות פ"ג מוכח שהיא
מחויבת במעשרות וכאן משמע ששומר לכן נ"ל שצ"ל דרמסקום,
ובאמת שאם נקיים הרוב מסגי המיעוט צ"ל דרמסקום⁸). ועכ"פ

(ד) צנוקסאות של צעל דקדוקי סופרים י"ב ערדקקס וי"ג
חלמקיס וי"ב חלקקס וי"ג. ערדיסקוס, וגיר' הערוך חרדקסא. וכן
צענין חסיה ואספמיה צנוקסאות צעל דקדוקי סופרים עקירה ואספמיה
(והרד"ל והערך מילין הביאו צצ"ר ג"כ אספמיה ואדער על זה להלן).
(⁸) חמס כזר אפער טאין כאן סיבוס חלל עשומע שומע
ערדקסא או- ערדיסקוס והוא ארחוקייה שהוא הקיני (לעיל אות א')
זהו צארץ קוריא. ובאמת מה ששינו צחוקסא דתרומות חזר ל'
שומעון בן אלעזר מבעשה צזקן אחד בערדקקוס שהיה עוקל את כלכלה
זהו ר"מ * משבח. לענין תרומה שכו החס ולא לענין מעשר. ור"מ
ק"ל (צע"ז דכ"א) כיבוס יחיד שומיה כיבוס, וא"כ קוריא היא לענין
מעשר וצביעיה בח"י, (עיין גיטין ח' ע"א).

(*) ובאמת מלינו לר"מ וחלמיו רשצ"א עמו צכמה מקומות שהיו
בערדקקוס. צחוקסא דעירוצין פ"ו חזר רשצ"א פ"א היינו יושבין לפני ר"מ
בערדקקין וכו' ובצבלי פירוצין מיייתי לה חרצב"א פ"א שבה ר"מ בערדיסקא
(וי"ג ערדקקיס וי"ב ערדקקוס) וכו' ח"ל פירצתי צצללים לעצמין וכו'. וצירה
צ"ש פ"צ דעירוצין נשתנה זה המאמר דגרסינן החס ח"ר יודא מעשה ששנה
ר"מ צהרדקסא וכו' וצחוקסא דנזירות פ"ה ח"ר אלעזר כשהלכתי בערדקקיא
מלחצי את ר"מ ואת ר' יהודה בן צחיה שהיו יושבין ודנין וכו'. וצחוקסא
דאהלות צרי לה הכי ח"ר אלעזר כשהלכתי לחדקקיס מלחצי את ר"מ ואת
יהודה בן פתירוס וכו'. ובצבלי כזיר כ"ר ע"צ גרי חזר ר' אליעזר כשהלכתי
לערדקק' מלחצי את ר' יהושע בן סחר ראש וכו'. והנה חדקקיס וארדקקיס

בין שהיא דרמסקוס או ארתוסייא הוא מצפון לא"י היפך שיטה הא' וכן אסיא ואספטיא הם בצפונה של הארץ כדבעינא לפרש לקמן. (ג) שיטת ראב"י שוה בב"ר ובירושלמי ואין בהם שינוי אלא בסדר השמות. ויראה שאין אסיא דראב"י כאסיא דר"ש וכדבעינא למיטר לקמן דמקומות שונות הם בשם זה. שעל כרחק ג' מדינות רחוקות הם זו מזו שקרתינא היא בארץ אפריקא ותרקי (או תורקי) היא בארץ יוון שכן תרגמו המתרגם תירס של בני יפת תרקי, ובב"ר שם וכן בירושלמי דמגילה ובבלי יומא שיטת רבנן נמי הכי הוא, ולא בא ראב"י אלא לומר שארצם של קני וקנזי וקרמוני כבר הוא נכלל בארץ ד' עממין שאילו הג' משפחות כבר פינו משם והלכו להם למדינות רחוקות שהם אסיא ותרקי וקרתנינא. וכדרך שאמרו בגרגשי בדברים רבה פ"ה מה עשה הגרגשי פנה והלך לו מלפניהן ונתן לו הקב"ה ארץ יפה כארצו זו אפריקי, וכעין זה בירושלמי פ"ו דשביעית, ובתוספתא דשבת סוף פ"ח ארשב"ג בן על האמוריים וסיים שם והיתה א"י גקראת על שמן ודעת ראב"י שאילו הג' משפחות פינו כבר את הארץ קודם משה ולכך לא נזכרו עוד ⁹.

(⁹) צוהילתא פ' צא פ"ח חיתא והיה בי יציאך ה' אל ארץ הכנעני וזה כנען שנקרא הארץ על שמו ובי מה עסק כנען

ודאי שהם שינוי סתוב הסתמכות הם ערדקת' וכן בן צחיתא הוא ע"ס וז"ל בן סתירוס וכבר נתקשה צה בעל ספ"ד (ערך ר"י בן צחירה) וכן ר' אליעזר הוא ע"ס וז"ל ר' אלעזר והוא ר' אלעזר בן שמוע חזרו על ר"ע (עין ספ"ד) וכן כ"ל כי ר' יוסף בן סחר ראש הוא ע"ס וז"ל ר' יהודה בן סתירוס, והוא שם מקום והוא קמוך ומוך לחסוס מן ענעין. ובתוספתא דמגילה פ"ב ח"ט מעשה צר"מ שקראם צהיכ"כ בענעין מיושב וכו'. ומ"ש בעל תבואות הארץ (ל"ג ע"ב) כי ענעין היא עינעב הוא נחוק. ונחוק היא לשבש כל אלה המאמרים ולסגים דרמסקוס כמו מעשה בעל הערוך השלם צריך לזקקם, אלא יומר קרוב הוא לומר שהוא ארתוסייא צוהילא וענעין גם כן שם מקום צוהילא.

(ד) השיטה הד' היא שיטת רבי כמו שהיא בב' מקומות בירושלמי והיינו ר' יהודה דבבלי שהוא ר' יהודה הנשיא (אלא שנשתבשו בו וסברי שהיא ר' בר פלוגתיה דרי"מ ולכך תלוי לשיטה א' בדרי"מ ובאמת רי"מ לא הזכיר בדבר זה כלל ובכ"ר נכתב במ"ס רבנן). וס"ל שאילו הג' הם אדום ומואב ועמון שארץ אדום היתה לבני חורי ובעמון ומואב ישבו רפאים לפנים והם הם משפחות קני וקנוי וקדמוני ונקם מקרא דדניאל לומר שמקרא זה מרמז שעתידים הם לחזור לישראל שאליכ למה לו להזכיר ואלח ימלמו מידי אדום וגו' כיון שעיקר החזיון על ישראל נאמר ומאי נפקא לן מינה שאלה ימלמו מידו אלא לפי שאף הם בכלל ארצם של ישראל.

והנה ר"י אמר שמואל שאמר כל שהראהו הקב"ה למשה

אלה כיון ששמוע בנען שישראל נכנסין לדרך עמון ופנה מפניהם ח"ל הקצ"ה אחת פנית מפני בני חני חקרא הארץ על עמון ואתן לך ארץ יפה בארץ ואילו זו אפריקה וכו"ל ובנען ילד את לידון צברו ואת חת ובחנין ויעשו בני חת וגו' ח"ל הקצ"ה אחת כנדהם את ידידי אף חני חקרא הארץ על עמון ואתן לכם ארץ יפה בארצכם. ונתקנו האפרתים ציאלורה (עיין צו"ע ע"ס), וכעת נ"ל שמיניו שנקראת כל הארץ כל אלו הג' שנות ארץ בנען וארץ החתים וארץ פלטי כעו שפזכרתי לעיל אות א'. ואמרו על הסמי עזבה לבך עכצו את חזרתם והקבימו לקראו כשיא אלמים. ורש"י קצר שאלו שמיניו ימים הגרמתי או אחרים מחולדות חזרי היו ולפי שמיניו הארץ לישראל קראה על עמון, וזמכילתא אמרו שעל ע"ס כך קראה על ע"ס בנען שהוא חני כולם וקל"ת מצניו פינו אותה לישראל. והעבס צקריאת הארץ על עמון (אם על בנען עבולל את כלם או חזרי שהוא חני אלו המעפחות שמיניו) לומר שצבר הקבימו אף הם שתהיה הארץ לישראל, וכבר קמרו צמגילת חבנית והוא צנסהדרין ל"א ע"ל שאלו בני אפריקה לידן עם ישראל על חני לפני חלכסדרוק אוקדון ע"ס וכיון שמיניו מעמון הקבימו לבך.

וכו' שנאמר שם ויראחו ה' את כל הארץ ומסרש לה את הגלעד
עד דן וכו' עיר התמרים עד צער אי"כ הנבול הצפוני הוא דן והנבול
הדרומי הוא צער, עכ"פ לאסוקי קני קנוי וקדמוני אם כשיטת
ר' יהודה שהם בדרום או כשיטת רשב"י שהם בצפון וכרבעינן
למימר לקמן. ⁽¹⁰⁾

והנה כשנסעו מהר סיני אמר להם משה פנו וסעו לכם

⁽¹⁰⁾ ובתחת ספרי שכיניו (פ' קרח פקייט) על כן אחרתי
ל"כ לפי שנאמר ונסל גוים רבים מפניך חזל קני וקנוי וקדמוני לא
שמענו ח"ל על כן וכו' לא ינחנו נחלה וע"ש צמ"ע. ושם צ"ל ראה
פ' ע"ה כי ירחיצ ה' אלהיך את גבולך כאשר דבר לך וזה דבר
לך את ארץ קני וקנוי וקדמוני וכו', ויראה שבת ספרי הוא רעב"י
דהיינו אסיה ואספמיה ודמשק. ורבי פליג התם שאלו כצר אמורים
הם לישראל צבירת צין הצתרים והכתוב מרמז על העתיד מפאת קדים
עד פאת ים דן אחד וכו' ע"ש פ' שני וכלומר שלא הראה הקב"ה
למשה עד הים האחרון רק את ארץ יהודה במ"ש ואת כל ארץ
יהודה עד הים האחרון ולע"ל יהיו כלם נוחלים צדוק עד הים רוחב
ע"ה מ"ל עפ"י מה שנבא יחזקאל וכדאיתא שם פ' שני, ומאמר זה
אין ענינו לגופו שהרי היתר צטר תלויה שדבר צו הענין אינו תלוי
באותו הרחצת הגבול, חזל ענינו הוא לחקום אחר והוא לח"ש צ"ל
סופטים ואם ירחיצ ה' אלהיך את גבולך כאשר נשבע לאבותיך ונתן
לך את כל הארץ אשר דבר לתת לאבותיך כי תשזור וכו' ויקפת לך
עוד שלש ערים וכו', הא למדת שעדין אינם נוחלים כל הארץ אשר
דבר לתת לאבותיך ואלו הם קני וקנוי וקדמוני, וכמו שפירש"י שם
כאשר נשבע לתת לך ארץ קני וקנוי וקדמוני, והאריך שם הרמב"ן
בדברי טעם, חזל סדרו זה המאמר צטר תלויה לומר שאין כי ירחיצ
ה' אלהיך את גבולך כאשר דבר לך תנאי שהרי היתר צטר תלויה
תלויה בכך חלל הוא הצטחה, וע"כ לא אמר אם ירחיצ במ"ש צ"ל
ערי מקלט חלל כי ירחיצ, ועל הצטחה זו אמר רבי שקני וקנוי
וקדמוני כצר אמורים חלל הוא מה שנבא יחזקאל.

ובאו הר האמרי ואל כל שכניו וגו' ובחוף הים ארץ הכנעני והלבנון
עד הנחר הנדול נחר סרת וגו' אישר נשבע ה' לאבותיכם לאברהם
וגו' והוא הגבול שנאמר לאברהם ובאמת לא כבשו כל כך ולא
הראה הקב"ה למשה אלא עד דן נמצינו למדין שאחר שחמאו
במרגלים אף שבאו לארץ לא כבשוה כולה אלא תלה להם בתנאי
אם ירחיב ה' את גבולך כי תשמור את כל המצוה הזאת וגו'
וללכת בדרכיו כל הימים וגו' (דברים י"ט). ונמצינו למדין שבי
גבולים הם, (ב) גבול גדול (והוא גבול האבות (א) גבול
ברית בין הבתרים). (ג) גבול קטן (והוא גבול שהראה
הקב"ה למשה).

(ג) מעתה נבא לפרש הגבולים שבפרשת מסעי. בתחלה
הגבילה התורה פאת נגב מקצה ים המלח קדמה ועד
נחל מצרים הימה. ואח"כ כתוב: וגבול ים והיה לכם
הים הגדול וגבול זה יהיה לכם גבול ים. והיא אריכת דברים כי מה היה המקרא חסר לומר וגבול
ים יהיה הים הגדול. ואח"כ כתוב וזה יהיה לכם גבול צפון
מן הים הגדול תתאו לכם הר ההר. מהר ההר תתאו
לבא חמת והיו תוצאת הגבל צדדה. ויצא הגבל ופרנה
והיו תוצאותיו חצר עינן זה יהיה לכם גבול צפון. ואח"כ
הגבילה צד המזרח והתאותם לכם לגבול קדמה מחצר עינן
שפמה וירד הגבול משפם הרבלה מקדם לעין וירד
הגבול ומחה על כתף ים כנרת קדמה. וירד הגבול
הירדנה והיו תוצאותיו ים המלח וגו'. והנה גבול צפוני
מערבי הוא ההר וגבול צפוני מזרחי הוא חצר
עינן. מעתה תשוב עיקר החקירה כדי לעמוד על נקודה הצפונית
היא בידיעת הר ההר איזהו ואנה הוא.

והנה חז"ל סימנו זה ההר עפ"י מה שנקרא בזמנם
דתניא בתוספתא (סוף חלה) איזו היא ארץ ואיזו היא חורל? כל
ששופע מטורי אמנון ואילך איזו מטורי אמנון ולחלן חורל. הנסי

שבים רואין אותן כאילו חוט מתוח ממורי אמנון ועד נחל מצרים מחוט ולפנים א"י מחוט ולחוץ חו"ל ר' יהודה אומר כל שהוא כנגד א"י הרי הוא כא"י שנאמר וגבול ים והיה להם ים וגבול (ובל"ס שלשון המקרא משובש כאן) הגיסין שבצדדין רואין אותן כאילו חוט מתוח מקפלריא ועד אוקיינוס מנחל מצרים ועד אוקיינוס מחוט ולפנים א"י מחוט ולחוץ חו"ל¹¹). והנה כיון שנחל

¹¹ המאמר הזה נשנה בחוספתא דתרונוות פ"ג ושם גרים איזו היא הארץ ואיזו היא חו"ל כל ששופע מעור אמנון וליכך א"י מעור אמנון ולפנים חו"ל נסים שבים וכו' חוט מתוח ממורי אמנה וכו' כל שהוא כנגד א"י ה"ה כא"י שנאמר וגבול ים והיה לכם הים הגדול וגבול וכו', ולסוף צרייתא זו או שהיא משופעת שהרי אדרבא ממורי אמנון ולפנים הוא א"י או מי ששנאה צחק לארץ הוה קאי ולהכי קאמר ממורי אמנון ולפנים חו"ל אמנם יותר פשוט הוא שהיא משופעת, וברסין לה צירושלמי דעביעית פ"ו וה"ג לה חס, חגי איזו היא הארץ ואיזו היא חו"ל כל ששופע ממורי אמנה ולפנים א"י ממורי אמנה ולחוץ חו"ל הנסים שבים את דואה אותה כאילו חוט מתוח ממורי אמנה וכו' ר"ל וכו' שבצדדין מהן את דואה אותן כאילו חוט מתוח מקפלריא ועד אוקיינוס מחוט ולפנים א"י מהחוט ולחוץ חו"ל. א"ר יוסטא צר שונם לכשיגיעו הגליות לעורי אמנה הן עתידות לומר שירה מ"ט תשורי מראש אמנה, ונוסחא זו קטיעה סיפה דהיינו צבא מנחל מלרים ועד אוקיינוס וכו', ובל' כמי בצצלי גיטין (ח' ע"ה) ונוסחת הצצלי מוצאת טפי דגדים כל ששופע ויורד ממורי אמנון ולפנים א"י וכו' והנסין שבצדדין רואין אותן כאילו חוט מתוח עליהן מקפלריא ועד ים אוקיינוס וכו'. ופירש רש"י ז"ל איזוהי ארץ, מקצוע לפניה מערבית על א"י הר ההר ובתרגום ירושלמי מתרגם הר ההר קורי אמנון (*).

(*) בערוך ערך ער הביא ר' יהודה אומר כל ששופע ויורד ממורי ימנים ולפנים וכו' מהר ההר תחלו תרגום ירושלמי ממורי ימנים וכו'.

מצרים ידענהו שהוא הנקודה מערבית דרומית ומתיחת החוט הוא ממורי אמנון ועד נחל מצרים אי"כ טורי אמנון הוא הנקודה מערבית צפונית ואי"כ טורי אמנון הוא ההר (שכבר בימיהם נשתכח שם הר ההר). ועוד למדנו מברייטא זו שעיקר מה שכוונו הוא להגביל הגבול הצפוני. ועל דברי ר"י סירש רש"י כל הים שכנגד אויר של ארץ ישראל ואסילו עד אוקיינוס למערב שהוא בסוף היה בארץ ישראל וכו' מקפלוריא עיר היושבת בחדו של הר ההר בראש

ובחיצ זה יהיה לכס גבול צפון מן הים הגדול תחתו לכס הר ההר ט"ו הר ההר תקוע צים וההר גבול צפוני לארץ ישראל הוא וקתם הרים משופעים הם ויש ששיפועו רחב כמהלך יום או יומים וקאמר תנא מהיכן היא הארץ מרגל ההר או מראשו? כל ששופע וכו' ולפנים לכל ח"י דהיינו לכל דרום הוי ח"י דבוצה ההר הוא הגבול מעורי חמנון ולחוף לכל צפון חו"ל, הנס כדחק רש"י צמידות שאלה זו חיצו חרץ ואיזהו חו"ל משום דקשיא ליה הא זיל קרי צי רב הוא שהרי הכתוב וממנו לך הגבולים. חולם לפרשו לא היתה לצריימא חלל לומר חיצו חרץ כל ששופע מעורי חמנון ולפנים ח"י ולמה לו לתנא דצריימא לומר ואיזהו חו"ל מעורי חמנון ולחוף חו"ל. חמנס פשוטו של ענין שכבר ציינתם נשתכח שם הר ההר וצאתה הצריימא לפרש שהר ההר הוא טורי חמנון חמנס חמנסה הלשון חיצו חרץ ואיזהו חוף לארץ ולא חמרה ח"י זה הוא הר ההר לפי שבאם ללמד צהמשתכח הענין על הנסין שצים חיצו חמנס חרץ ואיזה חמנס חוף לארץ.

וכל זה בשינוש דלאו היינו דר"י חלל קחמא דח"ק וכן מלה ימנים משוכשת ושם בערך קמנים גרי ששופע ויורד מעורי קמנים וכו' ופירש הם טורי חמנון כדמנן צמ"ד דלהלל מחזיב ועד הנחר ועד חמנון וכו'. וכל זה בשינוש מן טורי חמנס צהמשתכח האל"ף וכבר העיר על זה חמנים לכפסחור ופסח 47 מ"ב.

גבהו שהוא תחום צפוני וכו', ויראה שלא באו להגביל כיבוש עולי מצרים שודאי עולי מצרים לא כבשו הנסין שבים עד אוקיינוס אלא באו להגביל מהו בכלל א"י אם ירחיב ה' את גבולם וכבשוה⁽¹²⁾ עכ"פ למדנו שהר ההר הוא מורי אמנון והרי לנו שלחן והרי לנו בשר אבל אין לנו פה לאכול שאנו לא ידענו אזה הר הוא מורי אמנון.⁽¹⁸⁾

(12) ומה ששאל רבינו פטר לר"ת צמו' גיעין דבזה"י היה להחמיר לר"י במעשר שאנו נמערבה של א"י והסיד דלל קי"ל בר"י ודאי דליתא דכל זמן שאינו כינוש רבים ודאי דפטור שהרי אף צעולי צבל ק"ל לר"א שאין תרומות ומעשרות מה"ת חלל מאליהן קצלות, עיין בזה ירושלמי ריש פ"ו דשביעית וצאריכות הר"ש שם בפ"י וביצמות פ"א פליגי ר"י ור"ל בתרומה בזה"י צא"י. אמנם פשיטא דמקום שלל כבשוה לא נחשיבו, ולא איפלגי כאן חלל אס יכבשוה אס הוא צבלל א"י כעין קני קנזי וקדמוני שאס יכבשוה לעמיד לצוא הם מה"י, (*) וכיולל צו מיי הא דקאמר כל ששופע ויורד וכו' עדיין היא תלויה בכיבוש רבים.

(18) מקביון לשון מקדרי המדרש כראה שבצר נעלם גם להם חיזהו טורי אמנון שחאמרו של ר' יוסטא צר שונם גרים ליה צשה"ש רבה פ"ד תשורי מראש אמנה א"ר חוביל צשם ר' יוסטא עתידות הגליות מגיעות עד טוורוס מנוס ואומרים שירה, ומלשוננו משמע דהוה ידיע ליה חלל צשמות רבה פרי כ"ג איתא תשורי מראש אמנה

(*) ביצמות ק"ג ע"א גרסינן ואר"א מ"ד ונצרכו נך כל משפחות האדמה אפילו משפחות הדכות בלדמה אין מתצרכות חלל צשציל ישראל. ונצרכו צו כל גויי הארץ אפילו קשינות הצלות מגליל לחשמיא אין מתצרכות חלל צשציל ישראל, ובתוספות שם נחקרו לצרש דמכל דריש. ופשוטו של דברים נראה דלדמה וארץ דקרא על חוזה שניתנה לאברהם קאי, ולשון אדמה אינו כולל חלל אס הינשה ודריש שאפילו שאר משפחות שדרות בלדמה מתצרכות צשציל ישראל, ולשון ארץ כולל גם אס היס וע"כ שאפילו קשינות הצלות

והנה בעל כפתור ופרח טרח בזה הענין וכתב בפ"א ילדעת
זה ההר איזהו ואנה הוא מרחתי זמן מרובה יעתי ומצאתי ת"ל
דע כי מן ההר המפורסם הסמוך לעכו והוא הר הכרמל ואל
הצפון ימצאו קצת ראשים בים יבאו והם בשטח הארץ כמו צור
וצידון ובירות וראש קורין לו בערבי וגאל חג'ר (כלומר פני האבן)
וסמוך לו ראם אל באסימ, וסמוך לו הר גבוה מאד מאד ושמו
בלשון ערבי ג'בל אל אקרע' (כלומר הר החלק) וזה ההר הוא
יחידי ונכנס חרמומו בים ועליו עצי ארזים גבוהים עד לב השמים
ועצי במנים ושם מעינות מים וכפרים ליתרון ברכתו והוא מקף
כמו יום או יומים, ואל דרומו כחצי יום היא עיר הנזכרת במס'
שבת (ק"ט ע"א) פרק כל כתבי ומס' מנחות (פ"ח ע"ב) וזולתם
ושמה לו ד ק י א וקורין לה ל א ד י ק י א והלועזים אל לגא, ובין
העיר הזאת וההר הזה הר קטן קורין לו יאל הורי אדה וכן ביניהם
עיר ושמה קבותיא רחוקה מן הים כחצי שעה, ואמר אני כי זה
ההר הוא ההר המבוקש כי שאר הראשונים אינם
הרים עד שהעירות הנזכרות בגבולי השכמים נמצאים עד היום
הזה גם שהוא מכון כנגד חמת זה במרחק זה במערב (ולשטחי

א"ר יוסעלס הר הוא ושמו חמנה עד אומר הכר א"י מוזנו ולהלן
חז"ל א"ר אלעזר צ"ר יוסי כשיגיעו הגליות לשם יהיו אומרים סירה.
ומלשון זה משמע דרצ"י הוא שפירש המקרא וכשיגיעו הגליות
לראש חמנה יהיו אומרים סירה, ור' יוסעלס פירש את דבריו שכבר
נעלם להם ענינו ואמר הר הוא ושמו חמנה וכן, והנה מעקימת
שפתיו כראה דלח הוה ידע ליה אלא ידע שאמנה הוא שם הר.

מגילת לחשמיאל כלומר שהם רחוקים מהוף הים שח"י מתצרכות נשגיל
ישראל לפי שכל הים עד אוקיינוס הוא צמלקס של ישראל כר' יהודה (ולקמן)
יבואר מהו מגילת לחשמיאל) וזה יובן ב"כ מה שדרשו ומשמני הארץ יהיה
מושכן זה חמליא של יון (צ"ר פס"ז) שלדעתם היא לשנים מהחוט מקבלוריא
ועד ים אוקיינוס והיא ראויה ליעקב ונחמה לעשו.

חמת ולבא חמת אחת היא) וביניהם כג' ימים ברוחב וכו' ולולא שרשי ז"ל פירש קפלוריא שם עיר יושבת על חדו של הר היתי אומר שזה היא קבותיא הנזכרת וכו'. ואח"כ הולך ומסמן המקומות שנמצאים בזה המחוז להשוותם עם מה שנמצא בכתובים ובדברי חז"ל, ואח"כ מונה כל המקומות שעל חוף הים ח"ל : והעירות הנודעות אצלנו בין ב' אלו הנקודות שהם על שפת הים מצפון לדרום הם אלו, יתחלה זה ההר הטוב, לודקיא, גבל, סין, בירותא, צידון, צור (המעטירה), עכו, חיפה, קסריא, אכישף, יפו, עקרון, אישקלון, עזה, דרון, עזקיה, נחל מצרים, ואם שעזה ועזקת רחוקים מן הים כב' שעות ועקרון כמו ד' שעות וכו' עכ"ד.

אחריו בא בעל תבואות הארץ (י"ז ע"ב) וכתב "ולפי דעתי שנה ברואה כי לפי תכונה זאת לקח אשר חלק בארץ יותר ממה שלקחו כל ט' שבטים וכו' גם נמצאים לדרום הר ההר לפי סברתו שהוא לצפון לודקיא ערים שנזכרו ברח"ל שהם ערי סוריא כמו לודקיא ואפסמא ושאר מקומות וכו' אלא מוכח שזה ההר לדרום לודקיא ואפסמא וכו', והוא עצמו כתב דעתו (י"ג ע"ב) ח"ל : ועל ידי חקירתי ודרישתי בעזר האל ידעתי שלדרום עיר מרא בלום אל שאם (טרופאלי) על שפת הים הגדול ראש א' מהרי הלכנו נכנס בים שקוראין בל"ע "ראם אל שאקע" (פֶּארנעבירנע) ובזמן היונים נקרא טהראספון ובראש ראם זה יש הר גבוה שקוראין בל"ע "דשבל נוריא" ושם כפר עד היום הנקרא בל"ע "קאלפאריא" והוא לפ"ד קפלוריא הנזכר במס' גיטין (ואפשר שצ"ל בדל"ת ולא בר"ש והוא מעות המעתיק שהחליף ר"ש בדל"ת שבקל נחלף) וידוע שמחליפין בל"ע כמה שמות בדרך זה כמו שפרעם בל"ע שפעמר וכו' ולמזרח ההר הזה עיר גדולה הנקרא בל"ע אמון על שם אמנה והר נוריא הנזכר נכנס בים יותר מכל המקומות שהם על שפתו והוא נראה מרחוק בים הגדול והוא לפי דעתי הר ההר ההוא עכ"ד" (14).

(14) על יסוד דבריו פירש המסוקים כצ"ל וקעי ולפי

ובכדי שנגמור על הבדל אלו הב' שיטות אסדר כאן שמות המקומות שעל חוף הים מן לודקיא ולדרום והם : ל ו ד ק י א , לאאדיצא , ג ב ל , גאבאלא , פ א ל ט א ס , באלאנעאע , א ר א ד ו ס , מאראטהוס , א ר ט ה א ס י א , טריפאליס , ב א ט ר ו ס , ביבלאס , ב ע ר י ט ו ס , והנה לבעל כרם הר ההר מצפון ללודקיא, ולבעל תבואות הארץ לדרום טריפאליס, ורואה אני כאן לרשום גם כל המקומות מצפון ללודקיא עד סוף גבול הים והם : ה ע ר א ד א , פאסדיאוס , ק א ס י א ו ס , סעלייצא , ר ה א ד ו ס , אלכסנדריא , (והיא הנקראת אלכסנדריא סגירא כלומר המצורעת), וסוף הגבול הוא לשון ים של א י ס ו ס .

ולדעתי נסתבכו שניהם בחשבם כי הגבולים בפ' מסעי הם כיבוש עולי מצרים והאמת יורה דרכו שכל זה אינו ⁽¹⁵⁾ אלא התחומין שבפ' מסעי הם סוף הגבול הטבעי שאם יזכו יכלשוה ואם יחיה כיבוש רבים היא ארץ ישראל גמורה ככל שאר א"י או אפילו בכיבוש יחיד למד דשמיא כיבוש, אמנם מה שהראה הקב"ה למשה הוא כיבוש עולי מצרים.

ומעתה אני הולך ומבאר ס' הגבולים שבמסעי עם התרגומים

שהתרגומים יונחן וירושלמי מתנגדים לשטחו אשר עליהם שאין דבריהם חלל דרך דרוש, ולקמן אעתיק הכל ואפרש כיד הי' הטובה עלי. לחנם מה שכתב צענין קפלריא שהוא טיבוש לא יסכים עמו שום אדם לומר שצ' מקומות צחוקפתח וצירושלמי וצבלי צכל חלו העוקמות אחרתי זה השבוע אמתהה.

⁽¹⁶⁾ וכבר נכשלו צזה צבלי החוספות צצ"צ (כ"ו ע"ה) שהקשו אם אהל דאר"י אשר שואל כל שהראהו הקב"ה למשה חייב צמעשר ח"ל טפי הוה ליה למינקט מזה שתיחס צאלה מפעי שונה קירות של הולר וסם מפורש הינצ מחוס של חרץ ישראל עד כאן לשונו (ועיין צחצוחות הארץ הי' עמוד ח' שהוקשה לו שדאי הראה לו יותר בגין שס.) -

שהם מתרגמים על דעת חז"ל ולא אדבר על גבול הנגב שאין זה מעניני כי אם על שאר השלשה גבולים.

(א) גבול ים :

וגבול ים והיה לכם הים הגדול וגבול זה יהיה לכם גבול ים. ומלת וגבול היא באתנחתא, ופירושהו חז"ל כמו גבולו וכן תרגמו אונקלוס ותחומיה ועבים כל הים הגדול במשמע לדעת ת"ק היינו מצפון לדרום שהוא מלשון ים של איסוס עד נחל מצרים, ולדעת ר"י כל הים הגדול וגבולו יהיה לכם אפילו ממזרח למערב עד ים אוקיינוס.

הירושלמי תרגם יתחום מערבא יהוי לכן ימא רבא אוקיינוס ותחומיה הינון מי בראשית עם מיא קדמאי דהוון בנויה אנדוי ופרכדוי בדבוי ומדנתיה גסוי ומחזוי ספנתיה ואלגיותיה דין יהוי לכן תחום מערבא. ויונתן תרגמו יתחום ימא רבא היא אוקיינוס גסוי ומחזוי וספינתיה עם מיא קדמאי דאית בנויה הינון מי בראשית דין יהוי לכן תחומא מערבא¹⁶). ולדעת התרגומים יראה שפירשו

¹⁶ הפירוש: כסוי שהנסין שבו חשיצין כח"י, ומחזוי הוא כמו ומחזוי שצירושלמי צחילוף דל"ה צו"י, וספינתא כדליתא כמוי החס בגיטין (ד' ע"ג) לענין עפר שצספינה שהיא כעפר ח"י, ולמדוי היא צריכות מים כמו אצטאות צערוך ערך אצט (ועיין צערוך השלם), פרכדוי כ"ל שענינו ג"כ צריכות והוא כמו פרכטוי או חולי ל"ל פרכדוי (עיין צמחורגמן ערך פרכד וערך פרטט), צדכוי כ"ל ש"ל כרכוי כלומר כרכי הים, אלגיותיה פי המפרש כמו אלגויותיה מה דבנויה כלומר מה שצחוכו ואחזו הינון מי בראשית עם מיא קדמאי דהוון צבוייה, כראה ש"ל כמו שהוא ציונתן עם מיא קדמאי דהוון צבוייה הינון מי בראשית, וענין דצריהס הוא שמימי אוקיינוס הס, מי בראשית אצל מי הים של ח"י שנקרא הים החיכוך אינם מי בראשית אלא שקודם דור המצול הניף עליהם חת הים כמו שדרשו חז"ל צב"ע צצרייתות וצמדרשים (עיין צהוספה לפסיקתא רבתי פ"א

הים הגדול על ים אוקיינוס, ומעמם לפי שאמר וגבול ים אף שענינו כמו וגבול מערב מכל מקום כיון שקורא לצד מערב ים על שם הים המקיף אותו הצד כשאומר וגבול ים והיה לכם הים הגדול היינו שהים הגדול יהיה של הים וא"כ ענינו שים אוקיינוס הוא הגבול של ים א"י והיא כעין שיטת ר"י אלא שכולל גם האוקיינוס עד סוף העולם, וכעין זה פרש"י דברי ר"י שם.

(ב) גבול צפון:

זה יהיה לכם גבול צפון מן הים הגדול תתאו לכם הר ההר. תרגמו אונקלוס תכוונן לכן להר מורא, וינתן תרגמו תכוונן לבן לשוורוס אומנוס, והירושלמי תרגם תכוונן לבן לשוורוס מנוס, ומלשון זה אתה למד שאין ההר בולט בים כמו שחשבו החכמים הג"ל, ואילו היה ההר בולט בים היה אומר

צמ"ע אות י"ז וי"ט) ואמרנו צירושלמי דשקלים פ"ו "אל הימם הנוולאים" זה הים הגדול ולמה נקרא שמו נוולאים כנגד צ' פעמים שילא ח' צדור חנוש וא' צדור הפלגה ר' לעזר צס"ר חנינא צראסונה ילא עד קלצריאה (הוא סוף קלה דרוס חנוליא) וצסנייה ילא עד כיפי צרצריאה! (צלאסונה של אפריקא וכלומר וועס נחפסע חס"כ עד גבול חרץ ישראל) ר' אחא צס"ר חנינא צראסונה ילא עד כיפי צרצריאה וצסנייה ילא עד עכו ועד יפו עד פה תצוא ולא חוסיק ועד עכו תצא ולא חוסיק ופה ישית צגאון גליך עד יפו חסית גאון גליך, כלומר שעל שם המאורע נקראו חלו המקומות עכו ויפו שכך היא צהגדת העם שעד כל ועד פה צא הים ורמזו זה צמקרא עד פה תצוא וגו' דליוצ ל"ס שתרגמו עד כא (*).

(*) ואולי שמאורע זה היא יסוד למ"ש צס"ש רצה פ"א צסוק הנך יפה הדא הוא הא דלמאן צרייתא חרץ ישראל לא לקח צמוי דמבולא ואמר כן הסתכזה ההגדה על מי המבול המזכיר צהורס ואיפלגי צה ר"י ור"ל צסוק צסחים.

הכתוב בהגבילו את הים והיה לכם הים הגדול עד הר ההר וכאן היה אומר זה יהיה לכם גבול צפון מהר ההר תתאו וגו' ולפי מתחיל הגבול הצפוני מן הים ומכון והולך אל הר ההר שהוא הר אמנום וכיון שסתם לך הכתוב ולא פירש לך אם. לרגל ההר או לראשו ולא אמר ג"כ ונסב לכם הר ההר מנגב רק אמר מהר ההר תתאו לבא חמת דנו חז"ל שראש ההר הוא הגבול וכל שישופע יורד כלפי א"י הוא ארץ ישראל.

והנה ידענו עפ"י מפות הארץ הקדמונים שהררי אמאנום (מאנס) הם המבדילים בין ארץ קיליקיא ובין ארץ סוריא והם מתווכים ומחברים הררי הלבנון עם הררי מוורוס המבדילים בין קיליקיא וקפודקיא והררי אמאנום (מאנס) נמשכים כלפי לשון הים של איסוס (איססישע מעערבזען), וספרו הקדמונים מחומה שנבנה שנבנתה לרגל ההר לסגור בעד ארץ קיליקיא וכן היתה חומה נמשכת וסוגרת בעד ארץ סוריא, ובין אלו החומות נמשך נהר ונופל לים ושמו קארדוס אשר יקראוהו היום מערקעס, ועוד כהיום ימצאו חרבות ושורי עמודי שיש גבוהים אשר רוכסו בקפליותיהם מלמעלה ויושבי הארץ שם יקראום עמודי יונה ומספרים כי שם הקיא הדג את הנביא, ויודעי העתים ישערו שנבנו אלו העמודים לכבוד איזה גבור מלך מנצח (מריאומפפאנען) ושלדעתם נבנו לכבוד אלכסנדר, (ואולי שזה הוא שהזכירו חז"ל בשם קפלריא) ומפורסמת היא מלחמת אלכסנדר על יד לשון הים איסוס בפגשו את דריוש במשעול צר לרגלי הר אמאנום (מאנס) (זירישע ענגפאססע), ועל כן אומר אני שהררי אמאנום (מאנס) הם מורי אמנום (או מנוס או אמנון או אמנה) והם הגבול הסביעי לצד צפונית מערבית של א"י, וכל רוחב הים הגדול היא צד מערבית של א"י כמיש סתם והיה לכם הים הגדול, ומשם נמשך הגבול כלפי הררי אמאנום עד שקצת לשון הים של איסוס היא בכלל הנחלה וקצתו יחשב לארץ קיליקיא וע"ז אמרו חז"ל שמותחין חוט מקפלריא ר"ל מקפליות מכנה העמודים שעל לשון הים ומה

שלפנים הוא א"י ולפי כל הררי הלכנו עד הררי אמאנוס (ולדעת חז"ל גם שיסועיו של הררי אמאנוס לצד דרום) הם בכלל הנחלה שהיא כל ארץ סוריא עד קיליקיא. וכן משמעות הכתובים היא שכל הררי הלכנו הם בנחלה שאמר פנו וסעו וגו' ארץ הכנעני והלכנו עד הנהר הגדול נהר פרת (דברים א') וכל הררי הלכנו במשמע והם נמשכים עד הררי אמאנוס כמו שהזכרתי.

אחר כך אמר מהר ההר תתאו לבא חמת. ושיעור הכתוב תתאו לכם לבא חמת וכן תרגמו יונתן וירושלמי תכוונון לבון והמקום לבא חמת הזכר כמה פעמים בכתובים. אמר במרגלים ויתרו את הארץ ממדבר צן (דהיינו קצה הדרומי) עד רחב לבא חמת (במדבר י"ג) וכשמנה ביהושע י"ג מה שלא כבשו אמר יהוארץ הגבלי וכל הלכנו מזרח השמש מבעל גד תחת הר חרמון עד לבא חמת. וכן הוא אומר בשופטים ג' יוכל הכנעני והצדוני והחוי ישב הר הלכנו מהר בעל חרמון עד לבא חמת. שכל אלו לא כבשו. אמנם בימי דוד נראה שנכבשה שאמר בדה"א י"ג ויקהל דוד את כל ישראל מן שיחור מצרים (שהיא הקצה הדרומי) ועד לבוא חמת. וכן הוא אומר בשלמה (מלכים א' ח' וברדה"ב ז') וכל ישראל עמו קהל גדול מלבוא חמת עד נחל מצרים. ואמר בירבעם בן יואש הוא השיב את גבול ישראל מלבוא חמת עד ים הערבה (מלכים ב' י"ד) שנלחצו ישראל שם בימיו כמיש בעמוס ו' ולחצו אתכם מלבוא חמת עד נחל הערבה. ותרגמו יונתן בפי מרגלים מן מדברא דצין עד פלמיות מעלך לאנטוכיא אמנם בשאר המקומות התרגום מעלנא דחמת, וכן תרגם הירושלמי כאן מסוורוס מנוס תכוונון לבון למעלי אנטוכיא ומעלי כמו מעלנא תרגמו של מלת לבא, (ולשון רש"י מהר ההר תשבו ותלכו אל מצר הצפון לצד המזרח ותפגעו בלבא חמת זו אנטוכיא) אמנם בתרגומו של יונתן כתוב מסוורוס אומנוס תכוונון לבון מעלך למכריא. וכתב ע"ז בעל תבואות הארץ ח"ל מתחלה אמרתי מעלך למכריא הוא טעות המעתיק וצ"ל מבני ר"ל דפני כי אמרתי אולי בון על מה שנזכר בפסוק רבלה בארץ חמת ומבואר שהיא

דפני של אנמוכיא אכן מאחר שמצאתי בדבריו (ר"ל במה שאמר אח"כ וכמו שאזכיר לקמן) שזות שהם במחז ים כנרת אי אפשר לומר שכונתו על דפני כ"א על טבריה ממש והיא על דרך שדרשו ח"ל חמת רקת, וכנרת זו טבריא, והלך בדרך דרוש חמת הוא חמת ואינו נכון עכ"ל. והנה עשה לבעל התרגום דרוש וטועה ולא היגיון שהיונתן בעצמו תרגם ב' מרגלים מעלך לאנמוכיא אלא דאי טעות המעתיקים הוא שהחליטו בשמות וכתבו טבריא תחת אנמוכיא¹⁷). ובעיקר השם לבא חמת כתב הר' בעל תבואת הארץ י"ג ע"ב ח"ל מצאנו פעמים הרבה ב' לבוא חמת לנקדת סוף הגבול ומוכח שהוא גבול מעשה המבוע והתרגומים גם בשם בבלי וירושלמי מבארים לבוא חמת אנמוכיא או מפני ע"ש עיר אנמוכיא שהיא מפרסולין של כל הארץ ההיא ארץ חמת. ועיר חמת עד היום נקראת בל"ע אל חמה, וכן תרגם רס"ג ובזמן היוונים נקראת עפ"שניא חה שאצרו בב"ר פלז את החמתי זו מפני וכו' ולדורו עיר חמת כמהלך יום אחד עיר חמ"ץ (הצמרי ת"י חמצא) וכל הארץ ההיא נקרא ארץ חמת והיא מישור והדרך לא"י ילך בין ב' הרים גדולים וגבוהים הר לבנק והר מיל לבנק (אנטי לבנק) זה למזרח חה למערב כמו שאבאר במקומו וביניהם בקעה גדולה מושבת הרבה ונקראת בל"ע אל בקעא ובימים הקדמונים נקראת כאעלעזריא (חול בראשית י' כ"ג) והבקעה הזאת מגעת עד עיר צור ושם קוראים בקיעא אל תחתאני ר"ל בקעה התחתית ולצד צפון מגעת עד למחז עיר חמס הנ"ל, ושני נחלים יוצאים מבקעה זאת אחד יורד דרומה ואחד צפונה כאשר אבאר וכו', והבקעה הנזכרת היא לפי דעתי לבא חמת ר"ל הדרך אשר בו יגיעו לארץ חמת חה שנמצא בפסוק עד רחב לבא חמת, ותכונת עיר רחב היתה על שפת נחל חסמא אשר אזכיר לקמן שנופל אצל צור בים הגדול, ומשם מושך העמק קצת לצד

¹⁷ ולוונת חילוף זה מלאנו ביצעות מ"ה ע"ל הכינוי הנזכר
דלחו מלחין לעצמם וברש"י שם מן ארצות לחמכי.

מזרח למחוז ליש (באניאס) והוא העמק אשר לבית רחוב, ואם כן לבא חמת הגזר עם רחוב היא בקעה התחתית, אכן לבא חמת הגזר כאן בגבול צפון ארץ ישראל אצל הר ההר היא חלק צפוני של הבקעה הגזרית לצפון עיר בעל ביק אשר אוכיר לקמן עד כאן לשונו.

והנה בכל זה נמשך לשמחו בפירוש הר ההר, והנה בענין ה ח מ ת י של בני נח ידענו שפירשוהו הקדמונים מהם על עסיפאניא ומהם על אנמוכיא, גם אמת שכל שמח הארץ נקרא ארץ חמת, אמר במלכים ב' כ"ג ויאסרהו פרעה נכה ברבלה בארץ חמת וגו' ואומר שם כ"ה וימיתם ברבלה בארץ חמת ופי' חז"ל דפני של אנמוכיא ורבלה הוא דסני, ועכ"פ מוכח שכל הארץ שם נקראת ארץ חמת, ובענין רחוב, אמת מצאנו שנאמר על ליש והיא בעמק אשר לבית רחוב (שופטים י"ח). ונודה לבעל תבואת הארץ שבית רחוב יסמן כאן הרחבת הבקעה שבין חרמון ללבנון מדרום לצפון, וכן אמרו בשמואל ב' י' וישכרו את ארם בית רחוב ואת ארם צובה וגו' וארם צובה ורחוב וגו' הוא אותו בית רחוב המוזכר בשופטים. אמנם ר ח ב ל ב א ח מ ת אינו בית רחוב ולא רחוב סתם ואין להחליפם זה בזה, וכן אין להחליף חמת ולבא חמת וארץ חמת, כי חמת ב פ ר מ היא שם עיר (אם פסיפניא שהוא עסיפאניא או חמץ שהיא יותר בדרום), ועל שם העיר שהיתה מטרפולין בזמן הכתובים הראשונים היתה נקראת כל הארץ עד תחתית אמאנוס (מאנוס) ארץ חמת, אמנם לבא חמת הוא שם המחוז שנבנתה בו עיר אנמוכיא ו ר ח ב הסמוך לאותו המחוז היא נקרא ר ח ב ל ב א ח מ ת שהגיעו שם המרגלים ולפי שבזמן חז"ל היתה אנמוכיא מטרפולין לכל הארץ ההיא קראה כ ו ל ה על שם אנמוכיא וע"כ פי' רבלה בארץ חמת דפני של אנמוכיא (ולחבדילה גם כן ממקומות אחרים שהיו גם כן נקראים דפני) ואם כן לבא חמת היא החלק ה צ פ ו נ י מארץ חמת.

והנה הררי אמאנוס הם באמת גבול טבעי לצד צפונית

מערכית אלא לפי שאילו ההרים נמשכים כלפי מזרח באלכסון
יותר לצד הצפון אמרה התורה שיתאו מהר החר (שהוא אמאנוס)
לבא חמת, והנה אם פי' תתאו כפרשי' לשון סיבה ונטייה או
כפירש הראב"ע מענין והתוית תו יהיה עכ"פ התאוות הר החר מצד
דרומו והתאוות לבא חמת מצד צפונו ולא שיתרחקו כלפי צפונית
מזרחית באלכסונו של אמאנוס אלא יתאו לבא חמת והיו תוצאות
הגבול צדדה. ופירשו רש"י סוסי הגבול כל מקום שנאמר תוצאות
הגבול או המצר כלה שם לגמרי ואינו שובר להלן כלל או משם
מתפשט ומרחיב ויוצא לאחוריו להמשיך להלן באלכסון יותר מן
הרוחב הראשון ולענין רוחב המדה הראשון קראו תוצאות ששם
כלה אותה מדה. והנה דברי רש"י אלו נכונים מאד בפירוש מלת
תוצאות אלא שיש להוסיף עליו שאף אם הגבול מתמעט ומתקצר
משם כלפי פנים להמשיך באלכסון למעט מן הרוחב הראשון
קראו תוצאות. ואף כאן מצדדה ואילך הגבול מתמעט כמו שנראה
לקמן.

והיו תוצאות הגבול צדדה. תרגמו הירושלמי ויהן מפקני
תחומא דאולס דקלקאי. ויונתן הוסיף כאן בתרגומו על המקרא
(וארשום כאן מה שהוסיף בקו לפניו וקב לאחריו) זהו תרגומו.
ויהן מפקני דתחומא — מן תרין צמרוי מכוונן לכרכור דבר
זעמא ולכרכור דבר סניגורא ודווקינא ותרנגולא עד קסרין — מעלך
לאבלס דקלקאי. והנה עיקר תרגומו על המקרא הוא ויהן מפקני
דתחומא מעלך לאבלס דקלקאי אמנם מה שהוסיף מלת מעלך הוא
לפי שדעתו שמלת לבא דלעיל נמשך גם לכאן כמו לבא צדדה.
ושעמו לפי שנמצא כן ביחזקאל מ"ז הדרך חתלן לבוא צדדה.
וכתב בעל תבואות הארץ מ"ז ע"א אבלס או אוולס פירשו כמו
התחלה (בראשית ת"י מן אוולא) וכונתו קסרין שהיא בדרך לראש
מחוז קלקאי ואכתוב לקמן בהר הלבנון שיש שם עד היום מחוז
א' הנקרא בל"ע אל אקלאק וכו'. ובהערה כתב ואל תחלוף קלקא
או קולקא בשם קיליקיא הנזכר פעמים הרבה בבבלי ובירושלמי
כי קיליקיא היא מדינה אחרת וכו' עכ"ר. ולדעתי כל זה אינו נכון

הוא ראייה שהרי גם הירושלמי מתרגם אוולם דקלקאי והוא לא חוזר קיסרין כלל. אמנם אבלם ואוולם היא כהברת החתלים במבטא האשכנזים ועיקרו מלשון יונת ודוגמתו מלת נקליבם ונקלחם (ועיין בערך) וענינו בקעה בין רכסי ההרים. (בלשון אשכנז בערנשליכט. או ענגסאסם) ואותו האוולם היא של ארץ קיליקיא שהררי אמאנוס מתחיימין אותה והוא אבלם דקלקאי. ופי' מלת צדדה הוא מענין צד ומצודה שאותה הבקעה היא במצודה בין ההרים ולכך נקראת צדדה¹⁸).

¹⁸ חמנס מה שהוסיף היונתן הוא שגל לקמן מה יכללו חלו הגבולים יותר על מה שהראה הקב"ה למשה ואמר. מן תרין טערוי מנ' נדדי אותו הגבול וטערוי היא כמו טערוי מכווין חלו החומות לכרכור דער זעמה. וז"ל לכרכוי כמו להלן ולכרכוי דער קניגורל והוא מלשון ברכים שבתלמוד וכן פי' גם צעל תצואות הארץ כלומר שכיכל כל הכרכים משם לדרום הנקראים כרכוי דער זעמה וכחצ צעל תצואות הארץ שם שלדרום נור בערך ג' שעות על שפת הים חלל ראש חציאת עד היום מצלר קולחת טעמחה והוא דער זעמה. ויהיה אותו מצלר דער זעמה או הוא מקום שלא נדעוהו עכ"פ הוא מלר. אחד דהיינו לר המערבי סוף התחום שנוסף על מה שהראה הקב"ה למשה. ואח"כ אשר ולכרכוי דער קניגורל וכו' והוא אשר נוסף בלד המזרחי וכרכוי דער קניגורל נזכר בין תחומי עולי צל צספרי סוף פ' עקב (עיין צמ"ע שם) ולדעת צעל תצואות הארץ כ' ע"צ הוא עד היום בגליל העליון, ודווקאם ותרנגולא עד קיסרין החברו בתרגום ירושלמי צספוק טין צנבול צ' המנוח וחלי אשר שם "ומן חוצה די מן לפון עיכיתא דדמשק נפק להון תחומא לדיוקנות טור תלגא דקיסרין די מן מדנח מערב דן ומן יוקינות מורנגולא דקסרין די מן מדנח מערב דן נפק להון תחומא לנהרל צבא נהרל פרט וכו' (ועיין צזה עוד לקמן) וכן החבר תרגולא עלאה דקיסרי צספרי שם. ויראה שדווקאם היינו דיוקנות שהוא יוקינות והוא שם ראש הנהר המזכיר צנבול דהיינו טור תלגא ואותו

אח"כ אמר הכתוב ויצא הגבול ופרונה והיו תוצאותיו חצר עינן זה יהיה לכם גבול צפון. ופירש"י חצר עינן הוא היה סוף המיצר הצפוני ונמצאת חצר עינן במקצוע צפונית מזרחית ומשם והתאוויתם לכם אל מיצר המזרחי ותרגמו יונתן ויפוק תחומא לקן זכותא ולגבתא דחשמונא ויהן מפקנא לכיריא דבית סכל ולמציעות דרתא רבתא דמטצעא בין מירת עינותא לכך דרמשק דין יהוי לכך תחום צפונא. הנה ביאר השם יפרונה שהוא מה שהיה נקרא בימיו יקן זכותא יגבתא דחשמונא והגביל חצר עינן עפי' שמות אלו המקומות בימיו. ועינן הוא לשון רבים כלו' עינות הרבה ומדינת דמשק היתה מתפשטת עד שם כמ"ש ביחזקאל (מ"ז י"ז) חצר עינן גבול דמשק ונוי ועפי' השערת הענין יראה שחצר עינן הוא סמוך לנהר פרת שהרי בכמה מקומות הבטיחם שיהיה גבולם עד הנהר הגדול נהר פרת ויהיה לפי חצר עינן בנקודה הדרומית של פרת במהלכו מצפון לדרום אשר משם ואילך נוטה באלכסון כלפי מזרח וכנגד אותו העיקוף של פרת הוא חצת' עינן. נמצא שחום הגבול של צפון הוא הולך באלכסון ממערב למזרח מהר ההר (שהוא אמאנוס) עד עיקופו של פרת. ונמצא המיצר הוא מתמעט והולך כלפי דרום.

(ג) גבול מזרח:

מחצר עינן שהוא סמוך לפרת הוא תחלת נקודת גבול המזרח כמ"ש והתאוויתם לכם לגבול קדמה מחצר עינן שפמה וירד הגבול משפם הרבלה מקדם לעין וירד הגבול ומחה על כתף ים כנרת קדמה וירד הגבול הירדנה והיו תוצאותיו ים המלח. והנה ד' סגנים נאמרו כאן.

מזר תלגא קרואוהו מרגבולא. וכל אלו המקומות עד קיסרין שהם סוף הגבול שהלכו הקנ"ה למשה כמ"ש וירדוהו ה' וגו' את הגלעד עד דן הם הם שנתפסו בכלל אלו התחומין.

התאוות מחצר עינן ששטה (ובהם גם ירדות מצפון לדרום) וירד הגבול מששם הרבלה וגוי' וירד הגבול ומחה וגוי' וירד הגבול הירדנה וגוי' ונמצאת למד שמחצר עינן לששם אינה ירדה מצפון לדרום, אולם מששם אל הרבלה ומשם ואילך הוי ירדות. והנה רבלה איתפרש לנו בכמה מקומות שהוא דפני וכמו שתרגמה היונתן (והירושלמי¹⁹) וכמו שפידשו ארץ רבלתה ורבלה שהחכרו

(¹⁹) אעתיק כאן מאלו המקומות שפי' חז"ל כך. נפקיקח רצמי פי' ליה לאמר לאקרים לאו שג' גליות נעשו עשרת השננים אחת גלתה למצנעיון ואחת גלתה לפנים ומצנעיון ואחת גלתה לדפני של רבלתה ונבלעה שם. ודע שם לאמר לאקרים לאו לאלו שנחזים במצנעיון, ולאשר צחושך הגלו לאלו שנחזים לפנים ומצנעיון ואלו שנבלעו צרבלתה הקצ"ה עושה להם מחילים מחילים מלמען והם מחלדן זהם עד שהם צאים תחת הר הזיתים שצירושלים וכו' ואלו ג' גליות אינן צאות לצד אלא כ"מ שישראל וכו', והנה אלה אלפון ומים אלו שנחזים במקומות הרחוקים באספמיה וכו' וכוונת הדורש שבתחית המזחלים יתכנסו כולם מכל המקומות שגלו לשם. וצירושלמי דחלק ה"ו גרים לה הבא ר"צ ור"ח צעם רעב"ל לשלש גליות גלו ישראל א' לפנים מהר קצנעיון וא' לדפני של אנטוכיא וא' שירד עליהם העין וכיקה אותם וכו' ויט לאמר לאקרים לאו אלו שגלו לפנים מהר קצנעיון, ולאשר צחושך הגלו אלו שירד עליהם העין וכיקה אותם על דרכים ירעו וצכל שפיים מרעיהם אלו שגלו לדפנא של אנטוכיא וצמדצר רצה פ' שלח שינו לשון המאמר, אמרו שם ולעתיד לבא הקציה מכנסן וכו' והשננים שהם נחזים לפנים מן קצנעיון ושלפנים מהרי חושך הם מחכנסין ובאים לירושלים אמר יעקב לאמר לאקרים לאו אלו שנחזים לפנים מן קצנעיון ולאשר צחושך הגלו אלו שנחזים לפנים מן עק של חשך (ויב' הרי חשך) ועל דרכים ירעו וגוי' אלו שנחזים בדפני של אנטוכיא. וצויקרה רצה פייט וצבחה מקומות צליכה רצמי ספרו על נצידכלל צא וישב בדפני של אנטוכיא ויאלו קנהדרי

במלכים על דפני של אנטוכיא והיא שם עיר שנקראת כך
בימיהם (אמנם טלת הרבלה בהא הידיעה טוכח שאינו שם עצם
לעיר ידועה אלא שחבל הארץ שם נקרא רבלה על שם איכות
הארץ ואיכות זו נסמנה בשרש רבלה אם שלא נודע לנו בירור

גדולה לקראתו וכו', ובסנהדרין ל"ו ע"ב ויבנו אותו אל ענך צבל
רצלתה וא"ר אצוהו זו אנטוכיא, ויראה ש"ל זו דפני של אנטוכיא
אי כפי שלל צל חלל לומר שרצלה היא צלחן אנטוכיא והיא נקרא
כל המחוץ אנטוכיא ע"ש העיר מטרפולין שלה. ובתנ"ך צבל"ח צלחות
הארץ י"ד ע"ב בהערה דפני היתה עיר דרומית אנטוכיא בערך ג'
שעות (ש"ס דפני אחרת הקמוכה למי מרום) ובצת הוא כפר שמו
וחרצ וכו' ואותו חגיד שנעלמה ממני כונת הירושלמי צעין זה
— והציא המלמד שהעסקתי — משמע שגלו לדפני של אנטוכיא
והלא קמין לא"י הוא ובבלל קוריא נחשז וא"ך נאמר עליהם וישלכם
אל חרץ אחרת וכן מלאנו שזרע להם אנטוכיא ומוזייס שם וכו',
ומהודך כך לדד לומר שהוא אנטוכיא במחוז פריגיט חלל שלל מצלח
לו שם מקום שם דפני, נאמר איני עד שהוא מחמה על גלות
דפני היה לו לחמוה על גלות קמנצטיון חס לפנים או לחוץ מחמו
בפי הנוסחאות שהרי הקמנצטיון בפי עדותו של היוסיפון לרומיים
ספר ח' פכ"ד צלחן פיניקיא קמוך לעיר ערקא צין הררי הלצטון
והזכירו ר"ע לטורנוסרופוס פסיקתא רבתי פכ"ג (ועיין צו"ע שם
אות ע"ט) והיה ידוע להם וקרוצ להם יותר מדפני של אנטוכיא,
אונס פשוטן של הדברים הוא שלל צלו לומר שלשם גלו ונחשזו
חלל לומר שחלק אחד מן הגולים הוליכום צמחז הקמנצטיון ומשם
לקחום השבאים מיד חשזי המלחמה והוליכום חס ללד המערצ
צמפיות על הים או ללד מזרם לחרצות הקדם וחלק אחד הוליכום
לדפני של אנטוכיא ומשם לקחום השבאים וחלק אחד כיסם יום
החשך והעקן בלומר שלל נודע לחיזה דרך גלו וכולם עתידים לחזור
לאחר תחיית המעים, וראיתי לצבל ערך מלין בערך חקיקס דלנצין
שכתב ועוד פלל נחיסם למקום זה (ר"ל ערקא) או קמוך לו חלל

שימוש של זה השרש) ושם דפני הוא נוסל למין ממיני האילנות (עיין בערוך ערך דפני) וראה שעיקר גדולו של אותו המין היה להם בארץ ההיא ועל שמם קראו העיר או המחוז כולו רבלה או דפני. וששמה תרגמו יונתן לאסמיאה וירושלמי תרגמו לאפסים ועיר אפאמעיא היא למזרחו של נהר אראנטיס ועל כן אמר התאוריתם לכם כלומר שיתאוו מחצר עינן שהוא על יד סרת כלפי מערבית עד אסמיאה עד שנמצא השטח המוגבל מן צדדה וחצר עינן ושם כעין משולש שצדדה לחצר עינן הגבול הולך באלכסון מצפנית מערבית למזרחית דרומית ומחצר עינן לשפס הוא שב אל המערבי ומשפס ואילך מתחילין הירידות מצפון לדרום כמיש וירד הגבול משפס הרבלה מקדם לעין ולפי שבאמת סחח הרבלה הוא נמשך הרבה יותר לצפוני של שפס (שהוא אפאמעיא)

הסיפור יוסף בן מתתיהו (מלחמת היהודים כ"ט פ"ב) שכפי דבריו ראה שם טיטוס הפלג של נהר קמנטיין הנודע בש"ס ומדרשים רק שהוא כתב להיפך מזה שנמצא בש"ס ומדרשים והיינו שכל ימי השבוע הוא מתיצב ורק בשבת הוא נוזל וכבר ניסו חוקרים לתקן חלל יוסף הנזכר על פי הש"ס דינן ועפ"י פיליפיוס (פל"א פ"ח) ועב"פ הוא ופיליפיוס יבמידו מקום נהר קמנטיין סמוך לערקה בקצה הר לבנון ובה ובאמא גם בזה דהיינו בהגבלת המקום של קמנטיין מחולקים חלה השנים עם המדרשים וסיפור חלדד הדני ואילו היה שם נהר קמנטיין חלל הר לבנון לא היה משיב טורנדוקרופוס לר"ב אף בזהר הזה איני מאמיך שאיני יודע את מקומו (שאלחות ד"ס פ' בראשית) ואני אומר ודאי שחלדד הדני נחפס בשוא ובזב שכבר נשתכח בישראל עיקר מקומו ועיניו של קמנטיין וכבר נשתכח בזה גם בעל המדרש צמדבר רצה שהוא מאוחר אבל הקדמונים ידעו ולא חשבוהו למרחוק ותשובת טורנדוקרופוס אף בזהר זה איני מאמיך שאיני יודע את מקומו ליחא בשום מקום במדרשים הקדמונים ובעל השאלחות מעלמו הוסיף בן לפי שכבר נשתכח הדבר צימיו וגם נצטט אותו הנהר כבר נשתכח ואינו בממלא.

עד שעיר דפני הוא רחוק לצפון של עיר אפאמעיא הוסיף ואמר מקדם לעין לומר לך שמדבר בארץ רבלה באותו המקום שהוא מקדם לעין ואותה הרבלה היא דרומית לשפס, וכמו שאמרתי שהשם רבלה או דפני הוא נוסל על כל מחוז הארץ ההיא, וינתן תרגמו ויחות תחומא מן אפאמעיא לדפני מן מדינת לעינותא ותרגום הירושלמי ויחות תחומא לאפמים לדפני מדינתא לעינותא והוא משובש בלי ספק וצ"ל מאפמים⁽²⁰⁾.

ואח"כ אמר על הירידה הב' וירד הגבול ומחה על כתף ים כנרת קדמה, ותרגמו יונתן ויחות תחומא ויקף לתחום ימא דגניסר ממדינתא והירושלמי תרגם ויחות תחומא ויקף לתחום ימא דגניסר מן מערבא, ומלת מערבא בפסוק זה וכן בפסוק שלפניו ותכוונן לבן תחומא מעריבא היא מ"ס וצ"ל מדינתא (וכבר העיר על זה בעל תבואות הארץ) אמנם לפי שרוב הארץ בין נקדת אלו הגבולים הוסיף יונתן בתרגומו לסמן היכן החוט הולך ואמר ויחות תחומא למערת סניאס (וצ"ל פניאס) והוא מערת פמייס וכן הגיה בעל תבואות הארץ) וממערת סניאס יחות תחומא לשור תלגא ומשור תלגא יחות תחומא לעינן, וכיון שבא להוסיף הגבולים הוא הולך ומוסיף עד דרומה של הארץ כולה ואמר ומעינן יחות תחומא ויסב משריא מישר נחלי ארנונא וייתי למדברא וציני שור פחלא מי מצותא אבלו ודמונה סמך לגניסת כרך מלכותהון דאדומאי

(20) ובעל תבואות הארץ ט"ז ע"ה פירש שפס הוא דן ליש שהוא צלחאס, ולא שדן או ליש הוא צלחאס ממש כ"ה ליש או דן למערב צלחאס ד' מיל, והוא הולך לשנתו שנמצע צבול לפון של ארץ ישראל ולפי שנוגל לח"ל עקראו לפנייס (שהוא צלחאס) פמייס (כמו שזכיר לקמן פירש אצלחאס ואפמים על אותו פנייס), ועפ"י טעתי זו נחקקה צענין רבלה ודפני שהרי דפני היא אצל אנטוכיא צלפין ארץ קוריא ומחוד כך המליח שצ' מקוונות הם נקראים רבלה ושניסס מתורגמים דפני, ורבלה ודפני שזכאן היא קמוכה למי מרום, וכל זה אינו נחכים עם אותה כוונתם.

שבת ראובן וגד ופלגות שבט מנשה זהו הפירוש הישר בדבריו
וכינה המקומות ע"י מה שנקראו בימיו.

ואח"כ הגביל הכתוב הירידה הג' ואמר וירד הגבול הירדנה
וחלו תוצאותיו ים המלח וגו', ותרגמו יונתן ויחות תחומא ליורדנא
ויהוה מסקני לימא דמילחא, ואח"כ הוסיף ומסמן נקודת ראשי
הגבולים ואמר דיקם גיעא מן דרומא, מוורום אומנוס מן ציפונא,
ימא רבא מן מערבא, ימא דמילחא מן מדינחא.

ובפסוק מ"ז שני המטות וחצי המטה לקחו נחלתם מעבר
לירדן ירחו מסמן היונתן כל הגבולים שנפלו בחלקם מדרום לצפון
ואמר מן מישור ימא דמילחא נפק להן תחומא לכנרת כרך
דמלכתהון דאמוראי (כי כנרת שם הכרך ועל שמה נקרא הים
עיין לקמן) ומכנרת כרך מלכותהון דאמוראי נפק להן תחומא
למור תלנא ולחונתא דלבנן (מור תלנא היא הרמון אשר האמורי
יקראו לו שניר, ותרגמו שם יונתן ואמוראי קריה ליה מור תלנא
דלא סמיק מיניה תלנא לא בקיימא ולא בסתוא) וממור תלנא
ולחומתא דלבנן נפק להן לחובא דימין⁽²¹⁾ צפון עייניתא דדמשק,
ומן חובה די מן צפון עינותא דדמשק נפק להן תחומא לדיוקינוס
מור תלנא דקיסריון די מן מדנח מערב דן,⁽²²⁾ ומן יוקינוס תורנגלא
דקסריון די מן מדנח מערב דן נפק להן תחומא לנהרא רבה נהרא
פרת ועלוי סור נצחני קרבו דה' מתעבדין,⁽²³⁾ ומן נהרא רבא

⁽²¹⁾ ע"ס זה ומ"ל די מן כדלהלן, והוא שאמר צפרסת לך *
לך וירדמס עד חובה אשר משמאל לדמשק ומי שמאל שמאלו של
העולם דהיינו צפון וכמו שתרגמו שם יונתן וירושלמי דמליפונא
דדמשק וסמנו בלן יותר ללד צפון עינותא דדמשק.

⁽²²⁾ צעל תחומות הארץ הניה תרנגולא דקיסריון כדלהלן
ווערב דן הניה מערב דן ואולי הוא שם מקום ויותר כראה שלריך
לומר מערב דן צדליית דהיינו חבל דן.

⁽²³⁾ כראה לי שאמר כן לפי שהוא סוף גבול מזרחית למונית
כמו שהוצעו לנצרהם מנהר מזרחים עד הנחל הגדול נהר פרת

נהר פרת נפק לחון תחומא. מקרון זכתא בתרא²⁴, ואח"כ חזר וכולל כל הארץ כל פרינק וכו' הוא חולקהון דתרין שבטיא וכו' ומתרגום זה למדנו גם כן שתוצאות גבול חצר עינן הם על נהר פרת.

אחר שהארכתי בפירוש הגבולין בפרשה מסעי אבא לפרש גבולי יחזקאל להראות שהגבולין שלעתיד הם הם שסמנם משה לעת כי ירחיב ה'.

ד) ביחזקאל מ"ז מסמן הגבולים בזה הסדר צפון, מזרח, דרום, מערב. ועפ"י דרכי אתחיל מן הדרום.

גבול דרום:

ופאת נגב מתמר עד מי מריבות קדש נחלה אל הים הגדול ואת פאת תימנה נגבה. פירש נחלה היא נחל מצרים שנופל לים הגדול ומלת ואת ענינה כמו זאת.

גבול מערב:

ופאת ים הים הגדול מגבול עד נכח לבא חמת זאת פאת ים. פירש מגבול היינו נחל מצרים שהזכיר ועד נכח לבא חמת היא עד ועד בכלל, ורש"י פירש שהוא הר ההר שהוא נכח לבא חמת, אמנם יותר נכון שפירושו סוף הים שהוא נכח לבא חמת שכל הארץ עד דרך חתלקן שמזכיר בגבול צפון דהיינו כל הארץ שמצפון לחמת נקרא לבא חמת.

ואמר משה פנו וסעו וגו' עד פנהר, בגבול, כהר, פרת, ושם היו מלחמותיו של דוד. ויסד על זה. וזמור סי' שנחלקים טהור, וזמור ללמד.

²⁴) כוח קרן זכומא. דלעיל פסוק גי' מרגעו של זכרונה ונראה שצריך לומר שם קרון בלועז. קרה, געור, גבלן ג"ל לקרון זכומא דנחל.

גבול צפון:

זה גבול הארץ לפאת צפונה מן הים הגדול הדרך
חתלן לבוא צדדה וגר. דרך חתלן הוא הוא שקראוהו
המתרגמים אבלם דקילקאי שהולך לרגלי הר ההר שהוא אמאנוס
(מאנס) אלא שבימי משה עדיין לא היה שם דרך לכך אמר מן
הים הגדול תתאו לכם הר ההר ובימי יחזקאל כבר כבשו שם
דרך, והוא הדרך המפורסם במלחמת אלכסנדר הנקראת מלחמת
איסוס ולפי שהוא מכוסה ומחולל ברכסי ההרים נקרא חתלן.
זה הדרך עד לבא צדדה היא מצפון ללבוא חמת וכמו שמזכיר
לחלן מ"ח בנחלת דן מקצה צפונה אל יד דרך חתלן לבא חמת
חצר עינן וגו'.

אחר כן הוא פורט חמת ברותא סברים אשר
בין גבול דמשק ובין גבול חמת חצר התיכון אשר אל
גבול חורן, כלומר אלו הג' עירות שמזכיר שהם בין ב' הגבולים
דהיינו גבול דמשק וגבול חמת אף הם לארץ חמת⁽²⁵⁾ יחשבו ואף
הם בגבול ישראל ואמר חצר התיכון אשר אל גבול חורן,
וחורן הוא נהר אראנטיס אשר בהרי הלבנון⁽²⁶⁾ וחורן המוזכר כאן
הוא כמו חורן (ועל שם חורן קראוהו כלשון העמים אראנטיס).

⁽²⁵⁾ וחמת זו אינה חמת מערפולין של הארץ שעל שמה
נקראת ארץ חמת והגבול גבול חמת שהרי חמת זו היא בין גבול
חמת וגבול דמשק אלא חמת אחרת היא ונראה שהיא חמץ, וסדר
ג' פיירות שמזכיר הם מדרום ללפון.

⁽²⁶⁾ ח"ל צעל תצווח הארץ לדי ע"צ (צענין) כהרות הרי
הלבנון) לכל לפון יורד כהר אחד שלל מלחמיו לא במקראי קדש
ולא בלצרי ח"ל והוא כהר גדול הנקרא צל"ב "אל עזי" וכר
ובלשון העמים מיימי קדם נקרא ארמניס והוא יולל ללפון עיר
צעל ציק צערך ה' שבעות מן דשולד דודוניא והוא אחר גדול הנקרא
כן והוא יורד למטה על פני עיר חמץ ויורד ציס חמץ הנקרא

ואח"כ כלל ואמר והיה גבול מן הים חצר עינן גבול דמשק וצפון צפונה וגבול חמת ואת פאת צפון. כלומר כל המרחב מן הים עד חצר עינן שהוא גבול דמשק (שממנו ולדרום הוא לדמשק) משם צפון צפונה כלומר כל שהולך כלפי צפון וכל גבול חמת הוא נכלל באותו הגבול זאת. פאת צפון וכן בנחלת דן שם מ"ח אמר מקצה צפונה אל יד דרך חתלן לבא חמת חצר עינן גבול דמשק (פירש שהוא גבול דמשק) צפונה אל יד חמת וגו'.

גבול מזרח :

ופאת קדים מבין חורן ומבין דמשק. כלומר ארץ דמשק או גבול דמשק שכלה נקודת צפונה בחצר עינן שהוא על יד סרת ונמשך הגבול המזרח בין אראנטיס לארץ דמשק. ואחר כן אמר ומבין הגלעד ומבין ארץ ישראל הירדן מגבול על הים הקדמוני תמדו ואת פאת קדימה. הנה ארץ ישראל שאמר הוא מה שנקרא כך ב פ ד ט דהיינו מעבר לירדן מערבה והוא הירדן מגבול שמתחיל עד הים הקדמוני שהוא ים המלח זאת פאת קדים. הראית שהם הם הגבולים שאמר משה רבינו בפרשה מסעי.

אחר שזכינו לכך וראינו שנבול ארץ ישראל במערב הוא מנחל מצרים עד הר אמאנוס בגבול קיליקיא נמצא שכל רוחב הים הגדול חוץ מלשון הים הפונה לארץ קיליקיא הוא בגבול ישראל. דהיינו שאם יבבשוה בכיבוש רבים²⁷ יהיה לכל ענין

גם כן ים קאדישא כמו שכתבתי לעיל ויורד על פני עיר חמה היא חמת ועל פני עיר פלמיא ויורד צעמק פלמיא הנקרא אל באחירעא והוא הים ים פלמיא כמו שכתבתי ועובר על פני עיר אנטיוכיא ולדרום לה לופל צים הגדול עכ"ל.

(27) ולמ"ד כיבוש יחיד שחיה כיבוש יהיו המלכות כוהנים שם אפי' בכיבוש יחיד, וכלשון רש"י צ"י מקמי שם לפי שהרעה מלכות

ב א ר י י ש ר א ל ש ה ר א ה ק ב י ה ל מ ש ה ⁽²⁸⁾.

והנהגות נאחזין ואין כוהנות בחו"ל הולכין לבתוב מזרחי: גבולי רוחותיה קצבי לומר לך מן הגבולים הללו ולפנים המלות כוהנות.

⁽²⁸⁾ ולפי דברינו יצאחר פירש מ"א פ"ו דשביעית מכתקשו זה דבס' ג' חרות לשביעית כל שהחזיקו עולי צבל מלאי ועד כ"ב לא נאכל ולא נעבד (וצממנו שביעיתנו מן כ"ב עד ח"י ואין נכון וצממנו חלה פ"ד שזכרו ג"כ חלו הגבולים כמו צממנו זו הג' צירוי כמו שהיא לפנינו). וכל שהחזיקו עולי מזרחי מביצ ועד הנהר ועד חמנה נאכל חל לא נעבד, ומן הנהר ומחמנה ולפנים נאכל ונעבד. וכחז' הר"מ צפירשו יס' מי שקורא חמנה והוא חמנה ויס' מי שקורא חמנה, וכחז' הר"ש שהנהר הוא נחל מזרחי והאריך עד דבר וצוק כתב ושמו נהר דחנן הכה לא נחל מזרחי הוא חלל נהר אחר ללפון ח"י בדפרישית דלחמנה ונהר זה למזרח כ"ב זה למערב. ויקוד דבריו הם על הירושלמי שאמרו שם ח"י הנהר כן הוא מחנה מחזק ועד הנהר מחזק ועד חמנה. ופי' הוא בלומר זה ללד מזרח זה ללד מערב, ואח"כ נחקקה צ"י מלת ולפנים וכחז' צבל הקפרים כחז' ולפנים ופי' נחל לגרום ולחז' וכו' והאריך צענין וסיים לכן כ"ל דברסין חוץ כחן ופי' בתרא דחלה וכו' עכ"ל, והאמת שרחוק הוא לשבץ הספרים שביצ'ל צ"ה שגמנה ופסל צמנה מקומות ולומר שצבולם נשנה שביצ'ל. וצבל הצואת הארץ ג' ע"א תעתיק חלו המעניות למרשם וכחז' חמנה הוא הר הנהר וכו' חולם הנחש המזרח יס' למקור חיה הוא בי נהר פרת ח' אפסר לומר כי ידוע שכל הגיעו עולי מזרחי (יהושע) עד פרת, והרמזים וצבל כפתור ופרח כתבו שהוא נחל מזרחי וכו', והאריך צמחית דצריהם נחל"כ כתב לכן כ"ל שהנהר הוא נהר פרת וכו' שהוא נקודת לפנים מזרחית וכו' עכ"ל. ודבר זה נהר פרת צמחית שישמרו נהר קתם על גשר שאינו ידוע ומפורסם לכל, וצמחית שא"ה הר"ש ללד לומר שנהר אחר הוא לממנה על ח"י אך כל זה רחוק לא יקבלו הלז בלל כי חמנה קתם נהר צבל מקום הוא נהר פרת חל פ"י המעשה לדעתי כך

ה) עתה נבוא לבאר הסמנים אשר הורישו לנו חז"ל בנבולת ארץ ישראל. גרסינן בירושלמי דכלאים (פ"ט ה"ד) ר' מאיר הוה אדמך ליה באסיא אמר אמירין לבני ארעא דישאל הא משיחבון דידבון אפילו בן אמר לון יחבי ערסי על גיף ימא ^(כ) דכתיב הוא

הוא כי כצר חלחלו חמורה שבאמת תחום לפניות מזרחית הוא פרת ותחום לפניות מערבית הוא חמנה [שהוא הר ההר]. חמנה לא כצרו עולי מצרים לא עד נהר פרת ולא עד הר חמנה ועל בן חמור צמחה כל שהחזיקו עולי מצרים חביב ועד הנהר ועד חמנה כאכל אכל לא נעצר, ומן הנהר וחמנה ולפנים שלא החזיקו זה כאכל ונעצר אף שנתחם להם צבולים והיה ראוי להם כיון שלא החזיקו זה עולי מצרים כאכל ונעצר והנה חפפה המענה קלה בצול המצוי וחילקה בין מה שכצרו חמור ומה שלא כצרו, אכל צמח חולה לארץ א"ל ללמדנו שכלל ונעצר ואין שחר חו"ל צכלל שלמה ארבות.

⁽²⁹⁾ צפירות המאמר הזה נתחצרו רבים. ה"י חליה פולדא מפרש הא משיחבון דידבון משיגיוו עליה להעלותו ולקברו צלצן ועם כל זה לזה צבדו ארובו באסייה שיתנו הארץ על המים ולא על הארץ לפי שא"י מיוקדת על הימים וכדמסקי, והנה לא פירש מהו הא משיחבון דידבון, גם מ"ש שיתנו הארץ על המים, אינו כבון כי גיף ימא אובד ימא היא. כמו כן ימא והוא קלע היס ר"ל הביטין המובין לים א שנתך היס והוא על הארץ עכ"פ ולא על המים. גם לפי פירושו אין לטעם לפי שא"י מיוקדת על המים שום ענין, ונעל פ"י משה פ"י באסיא שהיא חז"ל ואמר חמירין לזה להם שיאמרו לבני א"י הא משיחבון שלכם כל"י משיגיוו על רצם שנת צמח ולהעלותו לקברו צל"י ועם כל זה לזה להם ששפילו צבדו ארובו באסייה שיתנוהו על חוף היס לפי שא"י מיוקדת על הימים וחוף היס צכלל מקום יש לו אחיה לר שייכות לא"י ומציא ראיה מן המקרא דכתיב על ימים יסדה שהיא א"י וכו', וגם פ"י זה דחוק הוא מחוף היס של חו"ל יהיה לו לר שייכות לא"י, גם לא

על ימים יסדה ועל נהרות יכונניה שבעה ימים סובבין את א"י
ימא רבא ימא דמיכריא ימא דסמכי ימא דמילחא ימא דחילתא
ימא דשליית ימא דאסמא והא איכא ימא דחמין? דיקלימינוס הקוה
נהרות ועשאו. ובירושלמי דכתובות (פ"ב ה"ג) גרים ר"מ אידמך

פירש כמה יקרא רבס משיחון, ובעל ערוך השלם צאח חסיה ח'
הביל זה המאמר וכתב עם ופירושו על פני משה משיחון משיח
שלכם ח' אפשר לשמוע. ומהר"ר זכריה פראנקל דרבי המענה קל"ו
בהערה וצ"ע דף קכ"ח פ"י משיחון מלשון שיחה כלומר על ידי
דיבור ודבש שלכם ול"כ שהוא לשון ערצית משיח שחשבה הרבה דרך
כלומר אמרו לפני ח' מה נח מי שחשבה הרבה דרך ועצר ושז
מארץ לארץ ועם כל זה גם לאחר פטירתו לא יוכל לשקוע עד צא
למקום מנוחתו מנוחת כבוד לח' ע"כ לזה שער עת הוצל לקצר
יוסם ארנו לחץ הים באסיה דכתיב כי הוא על ימים יסדה וגו'.
וגם זה הפירוש חף שזא צרוב דברים לא יועיל להצח המאמר ככל
הפירושים שקדמוהו שעיקר מה שקשה בזה המאמר הוא מה שמסיים
וחפ' בן אחר לון וכו', ואי אפילו בן וואי יועיל מה שיתנוהו על
גוף יואל. אמנם פ"י בעל פ"ח משיח שלכם קרוב לשמוע הוא רק
שקיום הלשון ואפ"י בן וכו' אינו מסכים עם זה הפירוש, שאין משיח
בואל דוקא כהנאה מהשגת זה המאמר שאמר על זה הפירוש ח'
אפשר לשמוע שהצינו על ענין בואל, ואין הדבר כך, שהבהנים והנציחים
היו ג"כ משיחים, וצריך כבוד היו קוראים התלמידים את רבס משיח
ה' כדאיתא באיכה רבתי צ"י רוח אפינו משיח ה' כלכד צשחיתותם
אשר אמרנו כללו נחיה בגוים. אמרו גם רבי ור"י צר יוקי היו
יושבים ופושעים צמגילת קנות וכו' וכשעלה רבי לביתו נכשל באמצעו
אמר על עלמו רבים מבאוצים לרשע ח"ל ר' ישמעאל צר"י חלו
היינו עוסקין צענין הזה והגיבך כך וכך הייתי אמר עכשיו עאלכו"כ
רוח אפינו משיח ה' וגו', ואף שנוקדה המאמר לריכה תיקון קלח
כמו שפירש עם בעל מתנות כהונה עכ"פ כלמד ממנו שהיה אמר
על רבי רוח אפינו משיח ה'. והיו התלמידים יכולים לקרות את ר"מ

באסיא אטריק לבני ארעא ד' ישראל די דא משיחבון דידכון ואפי' כן אמר לון יחבון ערסי על גוף ימא דכתיב כי הוא על ימים יסדה ועל נהרות יכונניה, ו' ימים הן סובבין א"י ימא רבא ימא דטברי ימא דכיבבי ימא דמילחא ימא דחילתא ימא דשילתא ימא דאיפמיא ויהא ימא דחמץ? דוקליטיאנוס הקו נהרות ועשאו.

והנה השיבושים הקטנים שבאלו הנוסחאות נקל לתקנם מנוסחא האחת לנוסחא השנית. וסופו של זה המאמר בענין הימים והנהרות המקיפין את א"י הוא במדרש תהלים כ"ד (בזו הנוסחא) כי הוא על ימים יסדה זו א"י שיושבת על שבעה ימים ימא רבה ימא דטבריא ימא דמילחא וימא דסיבכי וימא דחילתא וימא דשיריית וימא דאספמיא והיא ימא דחמין ימא דקלטיינוס? הקוה הקב"ה את הנהרות ועשאה עליהן שנאמר ועל נהרות יכוננה מארבע נהרות ירדנה ופיגה וירמוך ותרמיון, ויראה שזה

והנה ה' אלל שזה הפ' אינו נוסבים עם מ"ס שאמר ואפי' כן וכו', וגם הוא רחוק שיכנס הוא את עצמו כזכור כזה. לכן כ"ל שר"ל חשש שמא יעדיחו את עצמן להוליכו לא"י ע"כ לזה קודם מוחו ואמר חמירין לזכי ארעא ד' ישראל שיאמרו לזכי ארץ ישראל הא משיחבון דידכון פירש כשיצוא משיחבס זו הארץ שלכם היא ומאריך ישראל היא (כאשר בארנו) ולא יטעך לגלגול מחילות בשעת חסית הממים כי קצור הוא בא"י ועל כן חק לריך להוליכו לא"י, ואפילו הכי אמר להם שיתנו את ארצו על קוף הים ועעמיה כהא שטינו במילתא ד' פ' זא "ואעפ"י שדבר עמהם צח"ל וצחיות אבות לא נדבר עמהם אלל צוקוס טבור של מים שאל' ואני הייתי על חובל מים חולי וכו'" וה"ל אפי' שעידי לזה צחלקם של ישראל ומא"י היא לא רלה להקצר אלל על המים שהוא מוקוס טבור, ואמר כך מיתי רחיה שאל"י היא דכתיב כי הוא על ימים יסדה וכו' שצעה ימים וכו' ואותה אקיה מוקפת היא בכלל חלו הימים ומא"י היא.

המאמר הועתק ע"פ הירושלמי³⁰). וע"כ נלמד מן הירושלמי לתקן
נוסחת המדרש מן השיבושים שנמלו בה. ומן המדרש נלמד ג"כ
שנוסחת הירושלמי מקומעת שנקמץ בה המאמר בענין הנהרות³¹).
ואף בגמרא הבבליה נמצא זה המאמר בתשלומו בענין הימים

³⁰) וראה לדבר שאחר זה המאמר מציא ענין מה שאינו
מענין המזמור והוא על מקרא ובשקפה על פני הישימון שדרשו כל
צורה של מרים שהיא בעין כצרת קטנה צינה של טעניה ודרוש
זה הוא בירושלמי שם צ"ה המקומות.
³¹) וראיתי במדרש תהלים דפוס ווארשוי עם ביאור הראשון
שמחקר מלות "הקדוש צדק" הוא" וכן מחקר המלות "עליהן שנאמר"
ובביאור כתב חשיב פה שמונה ימים ועיין צ"ב חשיב רק שבעה
ונחקר יואל דקלטינוס ועיין כללים פ"ד ושם איתא כי דקלטינוס
הקוה בהרות ובעה ים דאשפניא ע"כ ים דאשפניא ויואל דקלטינוס
הכל אחד ועיין בירושלמי כתובות ג"כ מאמר זה ושם נראה בעלי
צמו שהבהתי ע"כ"ל. וכל אלו הדברים אין להם שחר שמירושלמי
דכתובות לא מוכח יותר מירושלמי דכללים ושם חננו על יואל
דחמץ שדיקלטינוס עשאו. וכלי קפק שוולח חנוץ הוא ע"ס ול"ל
חמץ ואמר והוא יואל דחמץ יואל דקלטינוס כלומר שהאי יואל דחמץ
הוא יואל דקלטינוס. וכל אלו ים דקלטינוס שהוא עשאו ונקרא
על שמו. אבל על מה חגי דן חס יש לחזק צפנים המאמר
כמו שמחקר, ובבר יקדתי חגי צו"ע לנכילתא (משפטים פ"ט אות
ט"ו) שכל מקום שיש לדון בין קטועה לחוספות חולין קטועה ולא
בחוספות. ואף כאן דעתי יותר נוטה לומר שנוסחת הירושלמי שלפנינו
נוקטעת ומה שאמר שנתוספו אלו המלות במדרש, ולפי זה לריך
להגיה ולהסיק בירושלמי הקוה הקציה את הנהרות וכו' כמו שהוא
במדרש בחשלים מנין הנהרות כדי לפרש חלק צ' מהמקרא שהוא ועל
בהרות יבונה כמו שמו הימים לפרש חלק הא' מהמקרא, וכן צ"ב
בירושלמי על יואל דחמץ יואל דקלטינוס כלומר שהוא ים שנקרא
על שמו והוא עשאו ואינו ים בטבע.

והנהרות והוא כבבא בתרא (ע"ד ע"ב) והתם גרסינן כי אתא רב דימי א"ר יוחנן מ"ד כי הוא על ימים יסדה ועל נהרות יכונניה אלו ז' ימים ודי נהרות שמקיפין את א"י ואלו הן שבעה ימים : ימה של סבריה וימה של סדום וימה של חילת וימה של חילתא וימה של סיבכי וים אספטיא וים הגדול. ואלו הן די נהרות : ירדן וירמוך וקירמיון ופיגה⁽³²⁾.

והילקוט בתהילים כ"ד העתיק עס"י הגמרא הכבלית וכך היא נוסחתו : כי אתא ר' דימי אמר אלו ז' ימים ודי נהרות שמקיפין את ארץ ישראל, אלו הן ז' ימים : ימה של סבריה, וימה של חילת, וימה של סדום, וימה של עכו, וימה של סמיאס, וימה של סבכי, וים הגדול. אלו הן די נהרות : ירדן, וירמוך, קרמיון, ופוגה. והנה סדר אלו הימים בנוסחא אחת אינו כסדר נוסחא האחרת.⁽³³⁾

ולתשלום אלו הנוסחאות אביא די ימים מהם שהוזכרו בירושלמי דשקלים פ"ו על המקרא : ויאמר אלי המים האלה יוצאים

⁽³²⁾ ובעל כפתור ופרח צפ"ז הביא הגמרא בזה הנוסחא חלו הן ז' ימים ימה של סבריה וימה של סדום וימה של סחליה וימה של חושלח וימה של סיבכח וימה של פמיח וים הגדול ואלו הן די נהרות ירדן וירמוך קרמיון ופיגה.

⁽³³⁾ זכור הביא בעל דקדוקי סופרים הרבה טעמי נוסחאות צמחה בדרך של הימים, חמס כוסה הכתי של בעל דקדוקי סופרים ימה שחלי וימה של חולת וימה של סבכי וימה של פמיח והעיר שם צבהחחיד של זה שצרוז. הדפוסים הקדמונים הנוסחא יאה של שחלח וימה של חולחח חלח שחלחח דפוסים כשעטה חלח ש ל ון ש ל שחלח וע"כ הגיה המהרש"ל של חלח וחלח כן הדפוסו של חילת, ובענין סבכי ואספטיא העיר שנקלח הדפוסים הנוסחא סיבכי ואספטיא ונוסחא אספטיא היא בכל הדפוסים הישנים חלח המהרש"ל הגיה אספטיא, וכן בשמות הנהרות העיר שחלח בכת"י ירמוך לו ירמון וקדרון ופיגה.

אל הגלילה הקדמונה וירדו על הערבה ובאו הימה אל הימה המוצאים ונרפאו המים (יחזקאל מ"ז). יוצאים אל הגלילה הקדמונה זה ים של סמכו (ובגליון שם י"ג סיבוכה ובילקוט יחזקאל סובכי). וירדו אל הערבה זה ים של טבריא, ובאו הימה זה ים המלח, אל הימה המוצאים זה ים הגדול וכו' נחא ימא רבה ימא דמילחא בשביל למתקן, ימה דטיבריא ימה דסמכו? לרבות דגתם.

ובענין אלו ה' ימים האחרונים גרסינן בספרי ברכה, ים ודרום ירשה ים זה ים של סופני דבי אומר זה ימה של טבריא (כ"ה כפי מה שהגהתי בהוצאתי עס"י הפסיקתא זומרתא), ובנוסחת הילקוט ים זה ים של סופני ודרום זה ימה של טבריא, (ובנוסחת כת"י הבאתי במ"ע שם זה ים של סבני) ואונקלוס תרגמו ימערב ים גנוסר ודרומא ירת', אמנם היונתן תרגמו ימא דסופני וימא דטבריא ירת', וכדי לעמוד על אלו הענינים נבאר תחלה הנהרות שהחכרו כאן ואח"כ הו' ימים.

ונדבר תחלה בענין הירדן, אמנם צריך אני להקדים שמה שאמרו שהירדן מקיף את ארץ ישראל הוא לפי שזה השם ארץ ישראל יאמר בלל וביחוד, יאמר בלל ארץ ישראל על כל מה שכבשו עם בני ישראל וכיון שהיה כיבוש רבים נהגין בו כל המצות התלויות בארץ, ומצד זה עבר הירדן המזרחי בכלל ארץ ישראל, אמנם ביחוד לא יאמר ארץ ישראל רק מעבר הירדן המערבי, וכשידבר על ארץ ישראל ביחוד יקרא צד המזרחי לירדן "גלעד" או "ארץ הגלעד" ויחזקאל (מ"ב) בדברו על הגבולים אמר יוספת קדים מבין חורן ומבין דמשק ומבין הגלעד ומבין ארץ ישראל הירדן מגבול על הים הקדמוני, הנה אמרו כאן ארץ ישראל הוא ביחוד לעבר הירדן המערבי, ⁽³⁴⁾

⁽³⁴⁾ והוצדק עבר הירדן המזרחי שאין מציין צבורים חסם וכמו שאמרו בספרי דברים מ"א ל"ג כי צאתי אל החץ אשר קצבתי וכו' ר' שמעון אומר פרעו לשעצבצר הירדן שנקטלו מעלמס, ר' ר' דעת חז"ל בזה הענין שם מ"א ש"א (ועיין צו"ע אות י"ד וכו')

ובימה של מבריה ובימה של סדום והולך ונוסל לים הגדול ואין ירדן אלא מבית ירחו ולמטה (וע"כ דלמעשר בהמה קאמר שהרי קרי ליה ירדן כשהוא יוצא ממערת פמייס), איך חייא בר אבא איך יונתן למה נקרא שמו ירדן ש י ו ר ד מ ד נ, א"ל ר' אבא לר' אשי אתון מהתם מתניתו לה אנן מהכא מתנינן לה ויקראו לו ללשם דן וגו' וא"ר יצחק לשם זו פמייס ותניא ירדן יוצא ממערת פמייס, אמר ר' כהנא זכרותיה דירדנא ממערת פמייס היכא דאמר לא שתינא מיא ממערת פמייס איתמר ליה בכוליה ירדנא.

ולפי זה השם ירדן הוא נ"כ שם הנאמר ב כ ל ל ו ב י ח ד ה, ב כ ל ל יקרא ירדן ממערת פמייס עד ימה של סדום ו ב י ח ו ד יקרא ירדן מבית ירחו ולמטה ונחלקו בבכורות שם ריב"ב ורשב"י אם הירדן עצמו נכלל ב שם ארץ י ש ר א ל ב י ח ו ד ה, דגרסינן התם כי אתם עובדים את הירדן ארצה כנען ארצה ארץ כנען ולא הירדן ארץ כנען דברי ר' יהודה בן בתירה רשב"י אומר הרי הוא אומר מעבר לירדן ירחו קדמה מורחה מה ירחו ארץ כנען אף ירדן ארץ כנען⁽³⁶⁾.

ולמדנו מנמרא זו דבכורות שהברייתא דביב קטועה היא תצ"ל ובימה של מבריה ובימה של סדום ומתגלגל ויורד לים הגדול וכו', ופירש ומתגלגל וכו' שבקרקע ימה של סדום מחילות עד ים הגדול ודרך שם המים מתגלגל⁽³⁷⁾, שלדעתם ימה של סדום מחובר מתחת לקרקע עם ים הגדול, (ומה שסיימו שם ומתגלגל

⁽³⁶⁾ ועמלוקה זו היא במסכתא דצ"ק סוף פ"ח הל"א דהתם מחליף מר"י לד"ש וד"ש לד"י ועוסיק עניהם ר' אליעזר צרי יומי חומר מחומי ארץ ישראל עבכתונים כיחנין כלרץ ישראל, וצירושלמי דהל"ה פ"ד ה"ח תני לה קמחא. תני הירדן מארץ ישראל, חית תני הירדן מחולה כלרץ, חית תני הירדן בצול צפני עמנו ומפרש להו התם.

⁽³⁷⁾ ובלשון הזה חיתא צפסיקתא רבתי פרק ח' לענין

וירד עד שמגיע לפיו של לויתן לפרושי קרא אמרו בן דכתיב
 ביה יבטח כי יגיה ירדן אל סיהו ובירדן וכן ביטח של סדום לא
 נמצא לויתן).

ועוד למדנו הזכרותיה דירדן הוא מערת סמיים והזכרה
 במשנה דפרה פ"ח לענין מים חיים באר אחאב ומערת סמיים
 כשרה וכוונת אלו החכמים שהשיעונו ירדן יוצא ממערת סמיים
 הוא כד"ל ת"ח ארץ ישראל שהירדן הוא גבול מזרחי והוא
 לפי שקיבוץ מימיו של הירדן הוא משלשה מקורות המקור הא' והוא
 המזרחי הוא הוא שיוצא ממערת סמיים המקור הב' הוא האמצעי
 והגדול שבהם והוא מושך מברכה אצל יתל אל קאדי שחיא
 עיר דן כמו שסימנוהו תרי הארץ והמקור היותר מערבי הוא בהר
 חרמון שנקרא כפי התרים ג' ה' ה' ש' כ' נ' י' ובסי קצתם
 מ' ו' י' ת' ה' ס' ב' י' א' (ולקצתם הוא היותר גדול עיין לעקסיקון
 של ווינצער ומאיער) ובמימרום הוא מתערב עם השנים הקודמים.
 חיל בעל תבואות הארץ (ל' ע"ב) הירדן נקרא בן על שם שיורד
 מדן והוא ממערת סמיים לדרום עיר באניאס בערך שעה א' וכו'
 בצאתו ממערה הנזכרת הוא קטן מאד ואח"כ יתערב עמו נחל
 דן שיוצא בערך שעה א' צפונית מזרחית לעיר באניאס גם נחל
 חספא שקוראין בל"ע ק' ו' ר' ג' והוא הגדול מכולם ושלשה
 אלה מתחברים ומתערבים ונקראים בכלל ירדן ונכנס בים סומכי
 וכו' והנה כבר היה מקום למעות שזכרותיה דירדנא שיורד מדן
 הוא הנחל האמצעי ע"כ הוכרחו להודיע שגבול א"י הוא עד
 המקור הא' שהוא מערת סמיים ושסמיים הוא לשם הוא דן ואותה
 העיר נקראת ג"כ ליש⁽⁸⁸⁾.

חחית כותים עושה להם מחילות בלחץ והם מתגלגלין ככדורים
 ובחין לא"י.

⁽⁸⁸⁾ ולפי שזוהם העיר שמה ליש שהוא שם נדדף עם ארזה
 כחמר צדן דן גור ארזה יונק מן הצטן (פרשה צרכה) וסרגונו לונקלונם
 ארעיה שחיל מן כחילא דנגדן מן נחמקן ופירש רש"י שהיה

יכתב בעל תבואות הארץ (ק"ז ע"ב). למורה צור בערך מ' שעות נוסה מעט דרומית הכפר באניאס וסמוך לו מערה א' ומשם יוצא הירדן והוא מערת פמייס אשר זכרתי כבר לעיל בשם ירדן ולמערכו ד' מיל בערך שעה וחצי היתה עיר דן. בן כתב היוסיפון שדן למערב באניאס ד' מיל, ודן נקרא בימי קדם קיסאריאס ל' פ' א' (לפי שפיליפסא הורדוס בנה אותה לעיר גדולה וקראה קיסאריא על שם מלך רומי) והוסיף וקראה פיליפסא להפרישה בן קיסרון הנקראת קיסאריא פליסטינא. זה הוא שחרגם הירושלמי בפ' לך לך. וירדפם עד דן. עד דן דקיסרין ר"ל קיסאריא פיליפסא, ולפי דעתי היא הנזכרת במס' סוכה (כ"ז ע"ב) קיסרי בגליל העליון וכעת לא נודע דן קיסאריא אכן באניאס והמערה אשר בו ידוע כמו שכתבתי עד כאן לשוננו. אמנם הנמרא שלנו חולקת על זה שאמרו שלשם הוא דן הוא פמייס⁽³⁹⁾, ופמייס הוא באניאס ועיקרו פמייס אלא שהחליפו הנרין במים^(*).

הירדן יוצא מחלקו ומעברת פמייס והוא נשם זכר וחינוקו וקילוחו בן הצפון.

⁽³⁹⁾ יש להקשות: האם דא"ר חייא בר אבא ח"ל יונקן למה נקרא שמו ירדן? שירד? אדן הרי היה נקרא ירדן מעולם קודם שצבאו בני דן את נשם, ועוד דקאמר התם ח"ל ר' אבא לרי חשי חתון מהתם מחניחו לה זכר (השתתחיו לעיני), ופרש"י חתון מדיוקא דשמה מירדן מחניחו לה ומערת פמייס חלמה מידן חמי פ"ב, ואין למבנות זה דומה צמ"ס שבי עכניס שובים הם דר"י טעם השם ירדן קריש וצרייתא לא חמרה חלל שירדן יוצא ומערת פמייס, ורי יחזק לא חמר חלל שגשם הוא פמייס, חלל ודאי דמרי דן הוי ודן

^(*) המחבר האריך לרבר פה על אודות עיר קיסאריא, אך לבלי הפרע את הקריא

שענין הנבילות שעליו את דנין דלנו עליהם ואותם ניתן לקרואנו במאמר שיוחל.

העורך

יִרְמוֹךְ.

במסכת פרה (פ"ח מ"י) תנן מ"י קרמיון ומ"י סיגת פסולין מפני שהם מ"י בצים מ"י הירדן ומ"י ירמוך פסולין מפני שהם מ"י תערובות, (פ"י ואינם מ"י חיים) והיא הנקרא ירמוך או ישריאת אל מאנדהור יוצא מהרי גולן והוא נהר גדול ונופלים בתוכו נחלים רבים והוא נופל בירדן ומתערב עמו כערך שעה וחצי לדרום ים כנרת ומ"י שניהם מ"י תערובות הם, ולקמן אפשר היאך הוא אומר שהוא מקיף את א"י והלא מהלכו הוא במזרח של ארץ ישראל מעבר לירדן מצפון לדרום ואחר כן מתעקם ממזרח למערב ונופל בירדן, והירדן הוא המקיף את ארץ ישראל ולא הירמוך.

קֶרְמִיּוֹן וּפִיגָה.

(ח) הערוך ערך קרמיון כתב, קרמיון נהר הוא בדרך דמשק והוא אמנה פיגה ⁽⁴⁰⁾ הוא פרפר מ"י בצים מלשון בצותיה ירמוך

שכחוצ צלצלהם הוא עם מקום שנקרא כך על שם עבודה זרה כמ"ס צ"ר פרשה נ"ב וירדף עד דן שם ע"ז היא וכו' ולא פירשנו שם שנקרא כך על שם העמיד בדרך שאמרו שם ויכו את כל שרי העמלקי עדיין לא נולד עמלק וכו' אלא מגיד מראשית אחרית, ובשיטה זו מרגם הירושלמי שהוא דן דקיסריון כלומר שאינו דן דלשם שהוא פמייס, אמנם הפד"ח שהצאתיו לביטל שפ"י עד דן הוא פמייס חולק על הצ"ר ופ"ל שנקרא כך על שם העתיד ולמ"ז כ"ל דר"י שאמר למה נקרא שמו ירדן סיורד מדן כ"ל שפיקרו של ירדן המוקד הצ"י שהוא נחל דן וע"ז אמר ר' אבהו לר' אשי אתם שניתם מהתם כלומר שהירדן יורד מדן שהוא מדן דקיסריון ואנו שכינו מהבט שהוא יולא מדן לשם שהוא פמייס וא"כ ע"כ אינו נקרא ע"ש דן שכבר היה שמו כך קודם שקראוהו דן.

⁽⁴⁰⁾ ומוזל אבי לצאר ענין המעשה דמס' פרה שהזכרתי לפרש מהו מ"י צלים. המפולשים פירשנו מלשון היגאה גמא צלל

נהר הוא בדרך דמשק ובשטה זו תפס בעל תבואות הארץ (ר' ל"ג ערך אמנה) וכתב שמבאניאם הוא פמיים לדמשק בדרך כפר מגדל כפר אחד בעמק בין הרים גבוהים ומצפון לאותו הכפר

זלה דחינז ח' (הר"ש) או מלשון זלחתי ובזחתי דיחזקאל מ"ז (הר"מ), ולפ"ז קריאת הצי"ת בחיר"ק, וע"ז הפירוש קשה דברשינן צקנהדרין ה' ע"ב יורה יורה, אי גמיר רשותא למה ליה למישקל? משום מעשה שהיה דתניא פ"א הלך רבי למקום אחד וראה צו צי חלם שמוגזלין עיסותיהן צטומאה, אמר להם מפני מה אתם מוגזלין עיסותיכם צטומאה, אמרו לו תלמיד אחד צא לבחן והורה לנו מי צלעים חין מכשירין, והוא מי צלים דריש להו ואינהו קצור מי צלעים קאמר, וטעי כמי צהא מי קרמיון ומי פיגה פסולין מפני שהם מי צלעים ואינהו קצור מדלגצי חטאת פסולי חכשורי כמי צא מכשרי, ולא היא לענין חטאת צעינן מיס חיים, הכא חכשורי כל דהוא מכשרי וכו', וצ"ל ספק שאלת צלעים צעי"ן אינו אלא מחיקון המגיהים, וראה לדבר שצכת"י פ' וצפר"ח ליתא אלא צלים כמו שהעיר צעל דקדוקי קופרים, וכן הערוך הציטו צערך, צץ"ן ולא צערך "צלע", וכן לריך לפרש דברי הר"ת צתוספות שם דמוחק צלעים וגרס צלים, ועוד דצכל המעניות הגירסה צלים. וצירושלמי דגיטין פ"א סיפרו אותו המאורע צקגנון אחר, וה"ג החם רצי הוה צעכו חמתון אכלון פיתא נקיה אמר לון מה אחון למין ח"ל תלמיד אחד צא לבחן והורה לנו על מי צלים שאינן מכשירין ואכן שלקין ציעין ולחון צמיהון, קצרין מומר מי שלק של צלים ולא אמר אלא של צלים עלמון וכו', והיא ג"כ צירושלמי צציעית פ"ו אלא שהלשון משושש שם קצת, ולפי סגנון זה שפיר גזרו תלמיד אל יורה שלאחזת אותו תלמיד הטעה אותם צלשונו צאמרו מי צלים, שלא היה לו לומר אלא צלים חין מכשירין וצאמרו מי צלים הצינוהו דמי שלק של צלים קאמר, אצל לפי הקיפור צצצלי לריך להצין מה חטא אותו התלמיד שהרי הוא דרש מי צלים צלר"י הצי"ת ולמה החליפוהו עם צלים בחיר"ק הצי"ת, גם קשה מה שאמרו והוא מי צלים דרש

כמו תחום שבת מעין גדול ממדים זכים וטובים ומימינו גמשימים
צפוגית מזרחית עד דמשק והוא אמנה ובימי הקדם היו קוראין
אותו קריא האם והוא קרמיון הנזכר וקצתו עובר על פני העיר

להוא וכו' דמשמע דשפיר דרש, ובאמת לאו שפיר דרש דלא היה
לו לומר אלא צלם קתם שולח מ"י. הלא מטעה שאין החלצון
והחלמון מים אלא צה חקרי, על כן אפי' אומר שפיקר קריאת
המלה במטה דפיה מ"י צלם צל"י הצי"ת, ולשון מקרא לחוד
ולשון משנה לחוד, ושרש המלה היא צון מנע"ו וממנו השם צן צלם
צל"י דבאמת שרש מות מות מחים, ומזה השרש השתמשו חז"ל
צפיעל צירושלמי דמקחיס ריש פ"ז כל העלים צוללין משקים חוץ
משל רמון אינו צולץ וכו', וכן בחוספות דמקולות הציאה הר"ש שם
(פ"א משנה ו') אלו הם מי תמליך כל זמן שהגשמים יורדין וההרים
צוללין וכו', ושם איתא כמי למלת צלם, החופר צלד הים צלד
הנהר צמקום הצלין ה"ה כמי תמליך, ומלת מצלצץ היא מזה השרש
ע"ד המורכבים ולפ"ז מי צלם הם המים שאינן ניצבין בקילות
מחקורן אלא מצלצלין מהקרקע עד שנעשים בצרכה ומשם מושכין
והולכין ואלו המים אינן נקראים מים חיים. והנה אוחזי החלמין
חטא שלא אחר צלם קתם ולפי שהוסיף מלת מי טעמו צהא דחין
מי קרמיון וכו', וכ"ל בהגמרא והוא מי צלם דרש להו (כלומר
שלא אחר צלם קתם אלא מי צלם) ואינה סבור מי צלם קאמר
ועשו צהא מי קרמיון ומי פיגה וכו', ומלת כמי יש למחוק והיא
מחוספת המביהים וצערוד ליתא וכן בכת"י צעל דקדוקי סופרים
ליחא ובהגהותיו שם הערה דליחא גם כן צפ"י ר"ח, וצמנה"ו דפוס
קושט"י וציד רמ"ה, ולפי שהביאו צלעים ואם כן היה הטעות צין
צלעים לצלם הוכרחו להוסיף מלת כמי, ולפי דרכנו למדנו שקרמיון
ופיגה אינם מקלחין ונצבעין ממקורן אלא צוללין ונקווין בצרכה
ומשם נמשכים והולכין וגדלים לנהר והם פסולים שאין נקראים
מים חיים ודלא כמו שדחקו החוספות בטהדרין וצנא צחרא
עיין שם.

דמשק ומשקה את מביכותיה וקצתו עובר תוך העיר ויוצא משם מזרחא וכו' ושם בערך פרפר כתב, בדרך דמשק סמוך לעיר דיר ענן כפר אחד ומצפון לאותו הכפר מעין אחד הנקרא פיגי על שם הכפר הנזכר ונמשך דרומית מזרחית ג"כ ע"פ עיר דמשק ואח"כ גוסל בנהר אמנה וכו' ע"כ ואני עומד ומתמיה הלא אמנה ופרפר נהרות דמשק הם ולא מנהרות ארץ ישראל ומקרא מפורש בפי' נעמן הלא טוב אמנה ופרפר נהרות דמשק מכל מימי ישראל (מלכים ב' ה') וא"כ איך דרש ר' יוחנן אלו י' ימים חד' נהרות שמקיפין את ארץ ישראל והלא אמנה ופרפר אינם גונעים בנחלת ישראל והם הולכים כלפי מזרח ואינם בהקף כלל לארץ ישראל וכן יש לתמוה אמשנה דמסכתא פרה מאי ראו לשנות באמנה ופרפר שאינם מנהרות ארץ ישראל שמימיהם פסולין למי חטאת אם באו ללמד שמי' בצים פסולין האם לא מצאו להם דוגמא בארץ ישראל.

וראיתי בערוך ערך פיגה אחר שהעתיק מי קרמין ומי פיגה כתב ח"ל פירוש קרמין ופיגה וירמון ופנינים שם נהרות הם דקאמר בבב"ב (ע"ד) כי הוא על ימים וגו' אלו ד' נהרות ח' ימים שמקיפים ארץ ישראל כו' עכ"ל וגירסה זו תמיהה דפנינים מאן דכר שמיה ואם כיון למאי ששנו במס' פרה באר אחאב ומערת פנינים כשרה הנה אדרבה מלשון המשנה משמע שאינו נהר אלא על כרחנו מסגנון לשונו אנו למדין שהיה גורם בבב"ב בד' נהרות פנינים ולא גרס ירדן וזה דאי נראה לתמיה שמי יכחוש את הירדן לומר שאינו מנהרות המקיפין את ארץ ישראל ובאמת אין לך נהר שמקיף את ארץ ישראל אלא הירדן שהוא הוא שמקיף כל צד מזרח הארץ מה שהוא ארץ ישראל ביחוד.

על כן אני אומר שד' נהרות שהזכירו חז"ל אינם אלא הירדן (1)

(1) ומה שהכריחם לבלול בהירדן הני' נהרות הני' קול כי הם דרשו פסוק לה' הארץ ונחלם וגו' על ארץ ישראל ואמרו כי

וקרמיון ופיגה הם שאר שני המקורים דהיינו האמצעי שמושך מברכה אצל יתל אל קאדיי, והג' היותר מערבי בהר חרמון שהיא מוית הסביב ואלו הב' מקורים קראום חזיל קרמיון ופיגה ואמרו עליהם שהם מי בצים (ולפי"ג) הערוך ופניים עולה יפה שהוא זכרותיה דירדן וכמו שכתבתי לעיל) ולא מנה ר' יוחנן בעל המאמר אלא ר' נהרות דהיינו ג' מקורי הירדן והירמוך שנופל בו לפי שיסד את מאמרו על המשנה דמס' פרה שלא הזכירו שם אלא אלו. אבל לא מנה שאר הנחלים שנופלים בירדן דלא בעי ר' ליוול ברוכלא ולמיחשב לכולהו ומשנה נמי לא הזכירו אלא הירמוך שנופל בירדן לפי שהוא נהר גדול וחשוב וע"כ הזכירוהו עם הירדן שאעפ"כ מימיהם פסולים משום מי תערובות, אמנם למה נקראו אלו ב' מקורי הירדן קרמיון ופיגה (או קורמיון או קירמיון) וכן פנה (או פונה) כמו שהם בנוסחאות שונות דבר זה געלם לי, ועכ"פ לפי השערת הענין נראה לי שדבריהם אלו בנים ואמיתים.

הוא על ימים יקרה ועל נהרות יכוננה צימים ונהרות שמקיפין אותה, וכיון שאין לך נהר שמקיף את הארץ חוץ מלזיה נחלים כמו נחל מלרים בדרומה חלל הירדן והכתוב אומר על נהרות בלשון רבים על כן אמרו שהירדן נקראה נהרות לפי שהוא מר' נהרות וכמו שאמרו (צונדש תהלים) הקוה הקב"ה את הנהרות ובשאה עליהן שאלמר ועל נהרות יכוננה מלרצע נהרות ירדנה ופיגה וירמוך ותרמיון, ואין למחוק ולבגיה כמו שעשה הרמ"א שהזכרתי לעיל חלל שרירך להביא סתם תרמיון קרמיון ולהקדימו לירמוך וכבי לריך לומר ירדנה ופיגה וקרמיון וירמוך, או ירדנה וקרמיון ופיגה וירמוך, או כמו שסידרו בתלמוד ירדן וירמוך וקרמיון ופיגה והוא עפ"י מה שזכרו במשנה דפרה חלל דהתם כיוול צרישא קרמיון ופיגה שהם מי בצים והדר כיוול מי הירדן ומי הירמוך שהם מי תערובות והכל הקדימו הירדן והירמוך לפי שציבותן.

(ט) אחר שבארתני ענין הנהרות אשוב לכאר ענין הימים, והנה שלשה מהם שהזכרו היו ג' במזרחא של א"י וע"כ אבאר תחלה אלו השלישה.

ים של סמכו: (42)

היוסיפון בקדמוניות ובמלחמות היהודים כתב על מי מרום שהזכרו ביהושע י"א שנקראים סימיכונימים או סמכונימים ושהיידן עובר בתוכם, ובלי ספק שמי מרום הם הים שדברו בו חז"ל שאין לך ים שנפל בחלקו של נפתלי חוץ מים כנרת שהוא ימא של טבריה אלא מי מרום והם הם שקראום ים, ובעל תבואות הארץ (כ"ז ע"ב) כתב וז"ל: יוסיפון לרומיים (מלחמת היהודים ג' ז' י') בדברו ממחוז מי מרום (יהושע י"א) קראו ים סמכי (ובלשון ארמי וערבי סמוך הוא גבוה במס' חולין נמלו הכליות וכו') אבל בסומכיה טרפה) והוא פירוש ותרגום מי מרום ר"ל הגבוה ובאמת תכונת הים הזה היא על מחוז גבוה והוא הר נפתלי עכ"ד. ושם כ"א ע"א כתב והמין עם קוראין לים סמכי הנ"ל ים חו"ל ה ע"ש חולי הנזכר (ר"ל שכתב קודם לכן) וכעת קוראין כל חבל הארץ ההוא בל"ע בלד אל חולי עכ"ד, אמנם באמת שמו כמו שהזכירוהו תרי הארצות בשם יבאראת אל חולי, ושם ברף ל' ע"א כתב עוד: ים סומכי הוא מי מרום, בלשון העם קוראים ים חוילה ולפי דעתי אינו נכון כי ים חוילה הנזכר בבבלי ובירושלמי

(42) לביטל הצלתי המאמרים שמדברים צזה הים בכלל האחרים, שיכיו השמות והמקומות שהזכר צזה הים צפרנ והם קצבי או קיבני, סיכני, כוצני, קופני, ואוסין עוד השם קובני שהזכר בחוקפתא דצ"ק (פ"ח) דגריסין ההם חין השנטיס לדין דגיס מימיה של טבריה מפני שהוא של נפתלי, ולא עוד אלא שנותנין לו מלא חבל של חרס לזרועו של ים שנאמר ים ודרום ירשה רע"ה זה ימה של סוכני, דרום זה ימה של טבריא, ירשה זה ים הגדול (כלומר שהולך צוער עד ים הגדול).

הוא ברכת ס״לא (בירקאת אל ראם) כמו שכתבתי לעיל ובל״ע
נקרא ג׳כ ״באר חולי״ גם קוראין לו ״באר חים״ (לפי שסבבו זורעים
חמים הרבה) גם קוראים ״באר באניאם״ ע״ש עיר באניאם שהיא
סמוך לו וכו׳, בימות הגשמים נמצאו בו מים עכורים שאינם
טובים לשתייה ונמצאו בו דגים, אכן בימות החמה מתיבש ולא
ישארו בו כי אם בצי מים ומרורה והערביים יבואו ויחנו שם עם
מקניהם כל ימות החמה גם יגדלו שם קנים וישכנו אז שם חיתו
יער ובפרט חזיר היער ונחשים הרבה, הירדן יכנס לתוכו סמוך
לכפר מאלחא שהיא על שפתו הצפונית ויושביה זורעים שם
אורז וכו׳ עכ״ד, (ובדף כ״ז ע״ב הזכיר את הילקום על הכתוב ים
ודרום ירשה וכתב עליו כי שם סופני הוא מ״ם) ⁽⁴³⁾.

⁽⁴³⁾ חולם לדעתי כֶּסֶס. עזה הים נקרא צלשון הערביים
בשמות הרבה כך קראוהו היהודים בשמות הרבה ומאן דחבי הכי
לא משתבש ומאן דחביי הבא לא משתבש, השם סופני הוזכר במקומות
שונים וע״כ אי אפשר לומר שהוא טיבש וכו׳, ויש מקום לפרשו
מלשון וסופני טומני חול, וכן חלקת מחקק ספון שהוא כדרך עם
למן בחילוק סמ״ך צל״ה (עיין ספרי ולחחקן פי״ ל״ג צו״ע שם
אות ז׳), והנה יש מקום לומר שקראוהו כן בצימיות החמה אינו
נראה צו מים כלל וצימיות הגשמים הוא לושן צקה וגמל,
למנע יתור נראה דסופני וכן סבני ענין אחד להם חלל שהם
בחילוף פ״ח צב״ת וחילוף סתיהם הם צו״ו (וחילופים כאלה נמלאים
הרבה ד״ה נקליצם נקלוות, הפקר הצקלן וכן רבים) ועיקר שמו
הוא מן סוון (עיין צערוך ערך סוון כטיט חולות כסוון סוקין) ולפי
שמימי מלאים רפס וטיט נקרא ים סופני או סבני, והשם סבני
חולי הוא טיבש מן סבני, גם היה מקום לפרשו מלשון סבך
שנסבך צקרים וקולים וזה היה מקום לפרש כוצנו מלשון כוציל
שהוא קץ חלל יתור נראה שהוא טיבש, ובשם סבני או סבני
יתור נראה שהוא אחד עם סומכי וסעיקרו סומכי ויש שהפילו
המ״ם ויש שהפילו הצ״ת, דוגמת סומכין וסעיקין, למנע מה שפ״

ים של טבריא :

הוא ים כנרת (או כנרת או ים גניסר או גנוסר). ובמקרא במדבר (ל"ד י"א) ומחה על כתף ים כנרת, וביהושע (י"ב נ"ו) והערכה עד ים כנרת מזרחה ועד ים הערכה ים המלח, ושם (י"ג כ"ז) בנחלת בני גד הירדן וגבול עד קצה ים כנרת עבר הירדן מזרחה ובירושלמי דריש מגילה פירשו את המקרא וערי המכצור הצדים צר וחמת רקת, וכנרת (יהושע י"ט ל"ה) הצידים כפר חיטיא, צר דסמיכה לה (כלו' אותו המחוז הסמוך לכפר חיטיא היה נקרא צר). חמת חמתה, רקת טבריא, כנרת גניסר. ⁽⁴⁴⁾ ובבבלי מגילה (ו' ע"א) מסקי' גמי דרקת הוא טבריא, וכנרת הוא גניסר, ומלשון והערכה עד ים כנרת וגו' למדנו שכל מרוצת הירדן נקרא הערכה ולכן דרשו וירדו אל הערכה זה ים של טבריא שמתנו מתחלת הערכה ומשם יבאו הימה בימה של סדום, והנה נקרא הים במקרא על שם עיר כנרת (שהוא גניסר). ובתלמוד ובמדרשים כבר היא נקראת על שם עיר טבריא (שהוא דקת שבמקרא). וכנרת היה נקרא בזמנם גניסר ⁽⁴⁵⁾ וע"כ תרגמו אונקלוס ויונתן ים כנרת ים

צעל חצולות הלרץ בשם קומכי הוא רחוק טהא דחולין צקומכיה טרצה אינו מלשון גבול אלא מלשון עוצי תרגום ועצוי טפח וקומכיה — עיין צערוך ומחורגמן, ואומר לבי טהא מלשון חצולות טמימי מעורבים ועכורים כמו ואת כל הערצ דירמיה כ"ה כ' תרגומו קומכיה וכחצ הרדיק טס טס מקוצן מעמיס כחצרו יחד ות"י קומכיה לטון ערצוציל.

⁽⁴⁴⁾ ועלה החיצו ר"ל והכחיצ והערצה עד ים כנרת מעתה שני בויסריות היו פ' (צחמיה דלא חשיב צין ערי המצור דק' לחת) או לא היו אלא צ' אצטויות כגון בית ירח וליכצרי טהן מנדלות כנרים, מ"ל דבי מחזים הם צמלל לחת, ונקראים כך על טס הכנרים צמללים טס, (פירש כנרים מין אילן עיין צערוך ערך כנר.

⁽⁴⁵⁾ צברכות (מ"ל ע"ה) טינחו פירות גניסר ואחרו בטבריא

ניניסר, ובוזה הים דנים הרבה וספינות עוברות בו (עיין ב"ק ס"א ע"ב), והירדן עובר בתוכו ואמר בב"ר פ"ב ה"דן ירדנא עבר בימא דמבריא ולא מתערב ביה מעשה נסים יש בדבר.

ים המלח:

או ים הערבה או ים סדום, וביחזקאל (מ"ז י"ח) ובזכריה (י"ד) נקרא הים הקדמוני (שהוא במזרח) ובנגדו נקרא הים הגדול (שהוא במערב) הים האחרון, והירדן נופל בתוכו כמו שהוזכר לעיל, והוא מקיף כל מרח ארץ יהודה.

והנה מן הו' ימים שמקיפין את א"י ג' הם במזרח⁴⁶ והירדן עובר בתוכם (ולפי שהם על גבול הארץ אמרו עליהם שהם מקיפין את ארץ ישראל), והד' ימים הנשארים הם במערב, ובאמת כל הד' ימים הם רק חלק הים אשר מנחל מצרים עד הר אמנה וחזיל חלקוהו לד' ימים וקראוהו בד' שמות כמו שאבאר בראיות, ואתחיל מדרום לצפון.

ים הגדול:

או ימא רבא (ונקרא ג"כ ים האחרון בדברים וביחזקאל

ומלל צרכת ה' זו צקעת גינוסר שהוא צחלקו של נפתלי (צ"ק ע"ס) ה"לל כמו שכתב הרמ"ל בהערה לערוך ערך גנסר שהוא צחלקו של זבולון (והנוסחאות צח השם הם גנסר, גניסר, גניסר, גניסר, או גינוסר, ומודרש הילומדנו שהצילו בערוך ערך גנסר שדרשו בני שרים כראה שציקר השם גניסר).

⁴⁶ ובוזה יובן מה ששאלו חז"ל והאיכא ימא דסמך (ונראה שכל"ל) ששאלתם הימה כשם שאתם מונה במזרח ג', ים סומכי וים כנרת וכו' יש לך לחשוב במזרח עוד ים של סמך והיא חמת דיחזקאל מ"ז ב"ן גבול דמסק והבבול שפסל צחלקם של ישראל, והשיבו שאין זה ים מן הטעם אלא דקלטינות עשאו.

ובזכריה, ונקרא ג' ים פלשתיים שמות (כ"ג) (לפי שמחזו מערכית דרומית של א"י היה לפלשתיים) ובעזרא ג' ודהייב ב' נקרא ים יפו), והוא מקיף חלקו של יהודה ודן מצד מערב והוא בניגוד אל הים הקדמוני (שהוא ים המלח) הים האחרון.

ימה של חילת :

(או של שחלית כנוסחת בעל דקדוקי סופרים, או דשלוות או דשילהת כנוס' הירושלמי, או דשריית כנוסחת מדרש תהילים, או של עכו כנוסחת הילקום). בעל תבואות הארץ (כ"ז ע"ב) כתב ודקדקתי מה הוא חילת ומה היא חילתא הלא אחד הוא ועוד שאמר שמקיפין א"י וידענו שלא נמצא ים בצד דרום א"י כי שם הר שעייר ומדבר הגדול והנורא וכו', ואח"כ הביא נוסחת הירושלמי וסוף דבריו שם (כ"ח ע"א) וימא דשליית ג"ל או שהוא טעות המעתיק וצ"ל דאילת או שהיו קוראים בזמן ההוא לים אילת בשם שליית והוא ים סוף אצל עציון גבר (דברים ב' ח') מאילת ומעציון גבר) והוא סובב א"י בצד הדרום כגודע, והוסיף שם בהערה וא"י הנזכר כאן הכונה תחום העתיד כמו שנאמר ושתי את גבולך מים סוף ועד ים פלשתיים וממדבר עד הנהר כי הימים הנזכרים הם חוץ גבולי התורה בפ' מסעי והוא ים סוף וים אפמאי עכ"ל.

ודברים אלו רחוקים שלא מצאנו בשום מקום השם ים אילת ולמה לא אמרו ים סוף כמו שהוא במקרא? גם מה שהקשה שלא נמצא ים בצד דרום לא קשה שלא באו לומר מקיפין מכל צד, שעל הקפת מזרח ומערב שפיר קאמר שמקיפין א"י שההרים שבצפון הארץ והמימות מב' רוחות ממזרח וממערב מקיפין אותה (וכהא דתנן המקיף את חבירו מג' רוחות ב"ב ד' ע"ב), וסוף סוף מה יעשה בשאר הנוסאות שאינם דומים כלל למלת אילת, ונוסחת בעל הילקום תוכיח על הכל שהוא גורם ים של עכו על כן אומר אני שבעל הילקום הלך עפ"י דרכו לשנות מלות סתומות במלות מפורשות וכל הנהו שמות אינן אלא השם של ים עכו וענינו

של דבר הוא שהברמל נמשך הוא לתוך הים כמ"ש וכברמל בים
(ירמיה מ"ו) ומצפון לברמל מתרחב ומתפשט הים יותר כלפי מזרח
ועל כן סימנוהו בשם מיוחד על שם עיר עכו, וקראו את הים
מדרום לברמל סתם בשם ים הגדול או ימא רבא, ומצפון לברמל
קראוהו על שם עיר עכו או בשאר אלו השמות הנזכרים⁽⁴⁷⁾.

ימה של חילתא :

או ימא דחילתא או דחולת או של חילת כג"י הילקוט,
בעל תבואות הארץ (כ"ח ע"א) כתב יו"ל שים חילתא הנזכר בבבלי

(47) ולבו השמות ים למרס על צ' דרכים, ח) ידענו שזעכו
ולצפון אינו כח"י (ביצין צ') ח"כ הים שבין עכו לברמל היא גלית
הים של ח"י ר"ל סוף וקץ (צ"ן ערוך ערך גלית) מדרום לצפון,
או הוא שריית הים ר"ל תחלת הים של ח"י וראשיתו מלפון לדרום
(צ"ן ערך שריי) ושלית אינו חלל חילוף. לה"ד צרי"ש כמו גומר
גומץ ושלית כמו שריית, והשם תחלת על שם שמשחיל ומוסף
כלפי מזרח יותר. צ) צפ"י מה שהזכרתי לעיל. מה שדרשו עד
עכו תחל ועד יפו תתהווה הים. צדור חנוש והנה תחל הים
מאוקיינוס עד עכו ויפו ומשם תתחב לצ' לדדיו לצפון ולדרום ועל
שם המאורע קראוהו תחלת וכן גלית ששם רופו עמד עכו תחל
ושריית ושלית אינם חלל משווע מלת גלית (*).

(*) חנוש מה שאמר ורחי חל גבולך מים סוף ועד ים מלשחים
וממדבר ועד הנהר, נ"ל כי מים סוף עד ים מלשחים הוא גבול המערב
מלפון לדרום, וממדבר ועד הנהר הוא גבול המזרח מדרום לצפון, וים סוף
שבגבול אינו הים לדרומה של ח"י חלל לשון ים איקוס וכל ים שנמשך
ונכנס לתוך היבשה נקרא ים סוף מלפון קץ וסוף שהרי המלח בכל אחד
מב' לשונות הים שקוראים ים חרום הם נקראים צמקרא ים סוף, ועל כרחי
אני מפרש כך שלא דבר הכתוב שם צמחידות וגבול הממדבר עד הנקד יו"כ,
שהים סוף המזכירם הוא לדרום המדבר.

ובירושלמי היא ברכת מיאלא וכו' (הזכרתיה לעיל בענין הירדן).
אמנם אמת הדבר שחילת או חילתא וחולתא הם ב ק ע ה
ו ע מ ק (כמו שכתבתי לעיל). והנה העתקתי לעיל (בענין
בעלאסיריא) מ"ש בעל תבואות הארץ (יד ע"א) שבקעא אל
תחתאני ר"ל הבקעה התחתית מנעת עז צור, והנה בלי ספק
שזה השם הוא על שם חילת סוריא ר"ל בקעת סוריא ועל
שם אותה הבקעה נקרא הים של צור ים של חילת' או ימא
דחילתא.

ים אספמיא :

או ימא דאסמיא. או איסמיא או ימא של פמיים או
פמיאם, בעל תבואות הארץ כתב שם ים אספמיא הוא מ"ם
כי ידוע שאספמיא אינו בתחום א"י והוא רחוק מא"י מהלך רב
כמו שזכר במס' גיטין שהוא מהלך י"ב חודש, ובתוספתא דכתרא
פ"ב נזכר שהוא מהלך ג' שנים (וויא שהוא אי ספניא היספניא
שפניא) וצריך להיות אסמיא כמו שגרס הירושלמי ועד היום
נמצא לצפון עיר פאמיא עמק קמן הנקרא בל"ע יבאכערעא ר"ל ים
קמן (איין זעט) וכעת אין בו מים אכן נראה שהיה בימי קדם
קיבוץ מים רבים והנחל אל עזי יורד בעמק זה ויוצא ממנו ואין
ספק אצלי שעל זה כוונתם מ"ש ים אסמיא עכ"ל⁽⁴⁸⁾.

ובעל ערך מילין כתב (בערך אסמיא) יהנה יש ערים
קדמוניות בשם אסמיא אך היותר קרובה לארץ ישראל היא זאת
אשר במחוז סילייקוס על שפת נהר אראנמים למזרחו וכו' ובאמת
היא כביד רחוקה עוד כ"ב מגבולי א"י עד שלא יתכן לפרש
בזה פשוטו של מקרא וירד הגבול משפם וגו' (שתרגמוהו מאספמיאה)

(48) וכבר הזכרתי לעיל צענין קני וקניזי וקדמוני סמיא
סמיא ואספמיא ודמסק שזכרתי צעל דקדוקי סופרים עמיאס
ואספמיאס ושצבל ערך מילין והרד"ל הביאו מדעתם ואפמיא, וכבר
האריכו החוקרים בזה השם.

אולם זה לפי דרכם של הקדמונים שתרגמו רכלה דפני וכו' והרחיבו גבולי א"י כי עד אמצע סוריא וכו' חישבו בשם עיר שפם העיקר יפס' כמו בשם אפמיא ביונית וכו' ואות שיין נוספת לרוב בעברית גם בשמות וכבר חשבו כן דל' בין ז' ימים המקיפים א"י ימא דאפמיא וכו' (ומ"ס בבבלי שם ימה של אספמיה וצ"ל כמו בירושלמי אפמיא) וכן בכפתור ופרח פ"ז בנוסחת הבבבלי וקושיית הירושלמי שם והאיכא ימא דחמין מורה גם כן שהרחיבו גבולי א"י כי חמין היא עממזא (העמעססא על גהר אראנטיס) ונחשבת מקדם למחח אפמיא ויש שם ים אצל אפמיא ונמצא כבר אצל שמרבו והוא רחשמו לים גדול וכו' עכ"ד. ואין צורך עלי להעיר במה שאני חולק עליו בענין גבולי א"י עלי רק להעיר בענין הרחקת אספמיא מא"י שהזכירה בעל תבואות הארץ עפ"י התוספתא שהיא ג' שנים, והרב בעל ערך מילין (בערך אספמיא) כתב יחשבוה מהלך שנה מא"י (כי פ"ג מ"ב) עכ"ד. והנה זה לשון התוספתא שם ארי לא אמרו ג' שנים אלא כדי שיהא בא באספמיא אבל אם היה עמו במדינה בין שאכלה שנה אחת ה"ז חזקה, והנה מעה בתרתי שהרי הוא משנה שלמה בחזקת הבתים ליח ע"א ג' ארצות לחזקה יהודה ועבר הירדן וגליל וכו' עד שיהא עמו במדינה אחת א"ר יהודה לא אמרו ג' שנים אלא כדי שיהא באספמיא יחזיק שנה ילכו ויודיעוהו שנה ויבא לשנה אחרת, ואמרינן שם בגמרא דמשנתנו בשעת חירום שנו ומאי שנא יהודה וגליל דנקיט הא קמ"ל דסתם יהודה וגליל כשעת חירום דמי, ופירשה הר"מ בפירוש המשנה שלו מה שהתנה עד שיהא עמו הוא בשעת חירום לפי שהיו הדרכים משובשים בשעת חיבור המשנה וכו' ור"י סבר שאפילו בשעת חירום הו"א חזקה בשלשה שנים וכו', נמצאת אומר שמעולם לא אמרו שמרחק הדרך מא"י לאספמיא ג' שנים או שנה אלא שבאו חכמים לקבוע זמן חזקה וקבעו ג' שנים ואמר ר"י שלכך קבעו ג' שנים שלא בלבד על יהודה ועבר הירדן וגליל אלא אפילו באספמיה שהיא רחוקה מהם שהיא בסוריא ובשעת חירום שאינם הולכים אלא

בארוחת עקלקלות קבעו לזה ג' שנים ושיעור חכמים כך הוא אסילו אם יהיה בארץ רחוקה באמת כמו שכתבו התוספות שם בדי' אלא כדי שידא באספמיא דעד שם יש מהלך שנה (פירש דנתנו לו חכמים שיעור להלך שנה) ויותר מכאן אין דרך להרחיק יותר מקרקעו ואם הרחיק יותר לא פלוג, ובאמת אין אספמיא זו אלא בסוריא, וכיון שתפסו אספמיא לסימן המרחק כנגד שאר ג' ארצות שהם יהודה ועבר הירדן וגליל, בדין חזקה שמשו החכמים בלשונם כשבאו לסמן מקום רחוק ונקטו אספמיא⁽⁴⁹⁾.

(49) בצרכות ק"צ ע"א שכל היושב ומשמש אפילו עושין כשמים באספמיא באין עליו, צדקה לי ע"צ ואל תהמה שהרי אדם יסן כלן ורואה כלום באספמיא, בחופפת דמיונות פ"ט וצירושלני שם פ"א שם עישר על התורים אפילו באספמיא דבשן מותר, וצויקרא רבה פ"ג הרי שהביא מנחתו וגולה מאספמיא וראה את הבקן שהקניץ ואוכל את השאר ואמר הוי לי כל העבר הוא שכלטעמתי וכו', וצוודרש תהלים כ"צ גרים לה הכי וועשה צמיד אחד שהביא קרבנו וגליל וואספמיא וכו' ונוסחא זו ודאי משובשת הוא שאין חירש צאיש אחד שהביא קרבנו וכו' ארצות טובות (ובפרט כמו שהשנו הנפרשים שהם לרפת וספרד), אלא איזה דרשן שינה ענינו של ויקרא רבה ועשה מן מאמר שהוא על דרך סיכוי תולה מאמר שהוא סיפור מאורע ולשון הגמרא דיבמות ק"ג ע"א (שהזכרתי לעיל בהערה) אפילו קפינות הצלות וגליל לאספמיא אינן מתצרכות אלא צעציל ישראל הטעמו וכתב תמורת מ ג ו ל ה מ ג ל י א, אמנם עכ"פ כלומר מלשון זה להביא צויקרא רבה וגולה וואספמיא כלומר יש מליאות שיביא אחד קרבן וגולה או וואספמיא, ופירש וגולה כהא ששינו צד"ה כ"צ ע"צ עד שהיה רואה כל הגולה לפניו כוונתו לש וצגמורא שם פירש מאי גולה ח"ל יוקף זו מוצדיחא, ופי' מאספמיא כלומר מוקום רחוק (*).

(*) ואמת שהרגם המחרגם וגלת ירושלים אשר נצטרד (עובדיה א' ב')

והנה ידענו עפ"י התרגום ששם היא אפאמיה ושנינו בסוף חלה אריסטון הביא בכוריו מאפמיה וקיבלו ממנו מפני שאמרו הקונה בסוריא בקונה בפרור ירושלם, ובירושלמי דשביעית (פ"ו הלכה ו') הביאו תמן תנינן אריסטון הביא בכורים מאיספמיה וכו', הרי שאיספמיה ואפמיה אחת היא ואין צורך להגיה אלא שלשון חכמים כך היא כשדברו מהעיר עצמה קראוה אפמיה או פמיה אבל כשדברו מכל מחוז הארץ קראוה איספמיה וכל המחוז הצפוני עד ים של איסוס קראו כך, ועל שם המחוז קראו את הים ים איספמיה, וראה לדבר שישנינו בב"ר ולמקוה הים קרא ימים ארי בר חלפתא והלא ים אחד הוא ומת"ל ימים אלא אינו דומה מעמדג העולה מעכו לעולה מצידון ולעולה מאספמיה⁵⁰). והנה

(50) ועקרו בספרי עקב ושם הוא בשם ר' יוסי המשולם, מין חלה חומר שכסם שוחרן מנעמים זלרץ כך נוחן מנעמים צים ת"ל ולמקוה הים קרא ימים והרי ים ה' הוא וכו' מניד שלא שום נעם דב העולה מעכו לנעם דב העולה מזור ולא העולה מזור לעולה מאספמיה, (וגי' הילקוט לעולה מנעמיאס, חמס גי' רש"י עה"ת צ"י זלרשית היא ג"כ אספמיה)

וגלות ירושלם זאספמיה והזינוהו הכל על ארץ שם נ"ח. מקוראים אותה סיהודים עד היום ססרד, חמס לא אל הארץ הזו כוונת צמאמרים שהוכרתי ובפסיקתא סל"ח ואילו גי' גליות חין בלוח לבד חלל כל מקום שיש ישראל מתכנסים ונאים הנה חלה מרחוק יצאו והנה חלה מלשון ומים חילו שחזונים צמקומות המקומים זאספמיה, כראה שעל זה התרגום כוונתו. והנה צעזעיה שם חמר ג"כ וגלות החל הזה לנ"י אשר כענים עד לרפה וגו' וכסם שהזינו ססרד על ארץ שם נ"ח כך הזינו לרפה על ארץ ג' ל"ח שהוא ארץ מראנקו או מראנקרייך ואמרו בויקרא דבא סכ"ע וצמחומא מ' וילא ובפסיקתא הולחא ר"ש זאצער מ"י צמודש השביעי וזה זרעך מארץ שבים מגליא ומאספמיה ומחברותיה (וצמחומא הנוסחא ומאספמיה) וגליון הילקוט מ' וילא מ' לרפה וססרד, וכן מ' בעל חומקף צערך גליא, ויראה

על כרחנו נאמר שהתפשטותו של הים ורחבו למעלה מעכו צור וצידן קראו ים אספטיא או סמיים. מעתה מה שפירש בעל תבואות הארץ ובעל ערך מילין ים אספטיא או סמיים על איזה בריכה סמוך לעיר אפאמטיא מה יענו לזה המאמר שבא לפרש שאעפ"י שנראה כים אחד קראו הכתוב ימים הרבה. ובאמת על יסוד זה המאמר חשבו חז"ל דר' ימים שדברנו בהם. שחנן. מים הגדול (שהוא ים פלשתיים) מונה כאן, דג העולה מעכו (שהוא ים של עכו) (או שחלת או שליית) ודג העולה מצור (כנוסחת הספרי או מצידון כנוסחת ה"ר) הוא ימא דחילתא. ודג העולה מאספטיא הוא ים של אספטיא⁽⁵¹⁾.

[המחבר דעמיק החיב לדבר מה על אודות א ס י א הנוכרת פעמים רבות בדברי הר"ל אך מאשר כי כבר נתאר המאמר הרבה הנחנו את הקורותיו אלה לאחר מהכרנים הבאים].

העורך

⁽⁵¹⁾ ולוסיף כאן מה שדרשו צמכילתא דצחדש פ"ה כשצמד הקציה ולומר שכבי ה' אלהיך היו ההרים ותרעעשים והגבעות מתנוטעות וצא חצור מצית אלהים (עיין צמ"ע טס) וכרמל מאספטיא שנאמר חי אני כאלו ה' וגו' וכרמל צים יצא, וכעין זה צמ"ר פל"ט, וצמדצד רצה פ"ב דרשו גלות אדם תשפילנו זה חצור וכרמל קצאו מסוף העולם ומגבאים לומר שאלו גבוהים וכו', וצילקוט שופטים רמז מ"ז צמס סילמדנו צמפה קצא הקציה. ליתן חורה קמנו חצור וכרמל והניחו מקומם וצאו להם ושטן כרמל צים והקצ"ה לוח להם וכו' ואף על פי כן פרע להם הקצ"ה שזכרם

שצמאמרו טל ק' אלעזר ציצמות כיון ג"כ לאספטיא א כיון שהזכיר גליא, אמנם כיון שצמא קצינות הצלח ור"ל מרא דל"י סוף ושם קאי יצא שלריך להגיה הצלות מגליא ומאספטיא שלשון הצלות מגליא לאספטיא אין לו מובן צבי ד' אלעזר שאין לומר שצלות לאספטיא צמריא דלמה נקט מגליא דוקא ולמה לאספטיא דוקא ולא לעכו או ליסו אלא זו אף זו נקט שצמא דקוקס קיח מלרסה.

ב.

סוריא.

עתה נבוא לדבר בענין סוריא מוצאיה וגבולותיה.
בספרי סוף פרשה עקב (ומסורש בירושלמי דחלה פ"ב ה"ב)
סליגי רבנן ור' יודה רבנן סברי שבכל מקום שיכבשו ישראל אפי'
בחריל שלהם הוא חייב במצות כא"י מדכתיב כל מקום אשר
תדרוך כף רגלכם בו לכם יהיה ור"י סבר כלל ופרט הוא ואין
בכלל אלא מה שבפרט דחיינו מן המדבר והלבנון וגו', ושאלו שם
בין לרבנן ובין לר"י וא"ת מ"מ כבש דוד ארם נהרים וארם צובה

צטירוף שנטרפו וצאן, בתצור כפל סיקרא וכו', ובכרמל נחקש שמו
של הקציה וכחמר זו ה' הוא האלהים וכו', ובמגילה כ"ט ע"א תניא
ר"ח הקמר חומר עמידין צחי כנסיות וצחי מדרשות טבצנל סיקצני
צח"י שחמחר כי בתצור צהרים וגו' והלל דצרים קו"ח ומה תצור
וכרמל וכו' חלל לפי שעה ללמוד תורה נקצנין צח"י וכו', ולפי שטחיות
הדברים צ' טעות הבדיות כאן שעה אחת שצאו חלו ההרים חל"י
למדצר סיני, ושעה הצי שטיקס ח"נס מהרי ח"י חלל שזכו להיות
נקצנין צח"י, ולפי"ז ל"ל דהאי חספמיח לחו חל"י הוא והוא ספרד
וכח"ש צנמדצר רצה שצא מסוף העולם, ורחימי לנצל ערוך השלם
וצהגות הרד"ל על צ"ר שהגיה חספמיח שהוא צקוריא וח"י יודע
מה הועילו להם צהבהה זו סוף סוף הכרמל היא צח"י ומה ל' חס
צא צקוריא חו חס צא חספרד וכי זו קלה מזו או זו קשה מזו,
וכונת הדורשים כ"ל שהיה כמו שהיה רמזה צילקוט, ששירת דבורה
המתחלת חכבי לה' חכבי חסירה וגו' ה' צלחחך משעיר וגו' הוא על
חאורע שהיה בתצור, וחאורע חלימו שהודו ישראל וחמרו ה' הוא האלהים
היתה צברמל, והמאיכוס הדורשים צדור חכבי ה' חלחך שחמחר צקיני

ואין מצות נהגות שם? — אמרו דוד עשה שלא כתורה התורה אמרה
משיכבשו לארץ תהיו רשאים לכבוש חרל והוא לא עשה כן אלא
חזר וכיבש ארם נהרים וארם צובה ואת היבוס שהיה סמוך לירושלם
לא הוריש איל הקביה סמוך לסלמורין שלך לא הורשת היאך
אתה חזר ומכבש ארם נהרים וארם צובה. חזר וכיבש דוד היא
נקראת בדברי חז"ל סוריא, (עין רש"י גיטין ח' ע"א ומ"ז ע"א) ולא
נמנעו חכמים לקרותה בשם ארץ ישראל ואמרו שכותבין עליו
אונן אפילו בשבת ע"י נכרי משום ישוב ארץ ישראל (גיטין ח'
ע"ב), ובעיקר הענין אין חייב במצות מדאורייתא או רק מדרבנן
פליגי בה. תנאי בכמה מקומות אי כבוש יחיד (היינו כיבוש דוד)
שמה כיבוש אי לא, וברייתא דגיטין (ח' ע"א) דס"ל חייבת ובשביעית
וכן המשנה דסוף חלה ס"ל כיבוש יחיד שמה כיבוש והיא שיטת

כלומר מה שנכלל בסיני נכלל להם ב"ב ע"י דבורה שתצור וע"י חליהו
שכרמל, ויסדו דרוש זה על סיפור הגדה שהיתה צפי העם שתצור וכרמל
לא מובלט היה שם וקומוס חלל צימים קדמונים חירע כך ע"י
רעש והתמוטטות הארץ שנתגלגלו לשם, חמס יסוד הגדה זו נ"ל
שהוא לפי שנמלא חלון תצור סמוך לצית חל שמואל ח' י' ג' והיתה
ההגדה שביקרו של ההר צצית חל היה ונצקע לשמים ומש קלחו
כלפי לפון עד חלקו של נפתלי, ונצקין שנחמר בזכריה י"ד ונצקע
הר הזיתים וב' ומש חלי ההר לפונה וחליו נבזה וגו', ויסוד ההגדה
צעקין הכרמל הוא לדעתי בהגדה אחרת והיא שהזכרתי שכלה
חוקיינוס חיימי חנוש וע"י נחשוהו היס הגדול והיתה ההגדה שהכרמל
היס עיקרו בספרד גדול לחוקיינוס וכשנזר השם להליף הארץ מש
ע"י הרעש ונא עד ח"י וע"י שנעקר נחשוהו היס הגדול, ונעלי
הגדה דרשו לפי שהיו עתידין לנא ללמוד תורה לפי שעה לכך זכו
חלז להיות קצצקין בא"י, עכך דרך נעלי ההגדה לחלות זכות חף
זמה שירעע לעתיד, וכל כל פנים חספמיח שחבר באן הוא
ספרד.

ר"ם בע"ז כ"א, דר' יוסי שם ורבי ורשב"ב בגיטין מ"ז ס"ל לא שמה
כיבוש ואינו חייב במצות אלא מדרבנן.

ועב"ס אין שם סוריא בדברי חז"ל נוסף על כל מה שקראו
הרומיים "יוריא" אלא הם קוראים סוריא לענף ההלכה מה שכבש
דוד, אמנם מה שלא כבש דוד אף אם החמירו במקומות הסמוכים
לא החמירו אלא מדרבנן וא"כ צריכין אנו לדעת מהו שכבש
דוד, והנה בספרי הזכירו ארם נהרים וארם צובה (ורשי בגיטין
במקומות שהזכירתי דלא נקט אלא ארם צובה בדיוק לגיטין וכמו

מעשה הוא דפירש רש"י ק"י קנ"י וקדמוני חסידא ואשפטיא
דחזקת הוא מחזק אשפטיא של קוריא (*).

(*) ציננות קמ"ז ע"ב גרסינן ילחק ריש גלותא צר אשפטיא דר'
צינ"י (כך היה שמו ריש גלותא ולא שהיה ראש גולה, סה"ד צ"ס הרא"ש)
הוא קאזיל מקורענא לאשפטיא ושכיב, עלחו מההם ילחק ריש גלותא צר
אשפטיא דר"צ הוא קאזיל מקורענא לאשפטיא ושכיב מי חיישינן להאי ילחק
וכו', והאריכו גזא בעל ערך מילין וערוך השלם להגיה אשפטיא שהוא מעבר
לשרה, חמ"ס יראה דהאי עלחו מההם הוא ככל מההם שנהלמוד דהיינו ח"י
ואשפטיא היא אשפטיא שנקוריא, חולס קורענא שם מקום לא נודע וחולי
על שם קטנוהא נקראת קורענא מלשון קורענא עיין ערך קרענא דוגמא
שם "לער" על שם מלער.

צנ"ר צמ"ס אשר הלך חשכים שגא אשפטיא ומחברותיה וכו', והוא
שינוש ושם צנ"ל דרוש צנברהם עד שאלה מאיר ל' אשפטיא ומחברותיה
וכו' והוא ג"כ שינוש ונשתייהם ל"ל כמו שהוא צנ" מ"ד החזקתך מקלום הארץ
מאשפטיא ומחברותיה וכו', וכ"ה לנכון בערוך ערך מאשפטיא, ונשתייהם מלה
מאשפטיא למלה מאשפטיא ואחרי כן מלה מאשפטיא למלה מאשפטיא
פ"י חיוה מגיה.

צמנות צנ"ה מ"ס כלום מציאים מורייס לאשפטיא דגיס לעכו וכן
בענודה זרה ל"צ פ"א אכריו ר' אבהו וכו' יראה שהוא יס אשפטיא של
קוריא.

שאמר) והוא ע"י סיפור המקראות. ואדבר תחלה בענין ארם נהרים איה הוא ואנה הוא, ואומר: ארם נהרים הוא ארם דמשק וארם בית רחוב והוא המחוז שבין נהר פרת לנהר אראנטיס שהוא חוץ דיחוקאל מ"ז (ולא כמו שחשבו האחרונים שהוא המישר הגדול בין פרת לחרקל וכאשר אבאר).

ה' פעמים נזכר במקרא ארם נהרים, בראשית כ"ד, דברים כ"ג, שופטים ג', ודה"א י"ט, ותהלים ס' וכו' האחרת אפתח.

א) בתהלים מזמור ס' למנצח וגו' בהצותו את ארם נהרים ואת ארם צובה וגו' והסיפור על אודות המלחמה הזו הוא בשמואל ב' ח' נאמר שם ויך דוד את הרדעור. בן רחב מלך צובה בלכתו להשיב ידו בנהר פרת וגו' ותבא ארם דמשק לעזר להרדעור מלך צובה ויך דוד בארם כ"ב אלף איש וישם דוד נציבים בארם דמשק וגו'. ואם כן ארם נהרים דתהלים הוא ארם דמשק דשמואל והוא בין פרת לאראנטיס.

ב) בדה"א י"ט במלחמת דוד עם בני עמון מספר וישלח חונן ובני עמון אלף בכר כסף לשכור להם מן ארם נהרים ומן ארם מעכה והצובה רכב ופרשים. זה הענין מסופר בשמואל ב' י' וישלחו בני עמון וישכרו את ארם בית רחוב ואת ארם צובה כ' אלף רגלי ואת מלך מעכה וגו'. וא"כ ארם נהרים הוא ארם בית רחוב, ועל כרחק אתה אומר שכל זה אירע ממערב לפרת שהרי אחר כן כשהלכו נאמר שם וירא ארם כי נגף לפני ישראל ויאספו יחד וישלח הרדעור ויצא את ארם אשר מעבר הנהר וגו', וכן הוא אומר בדה"א שם וירא ארם כי נגף לפני ישראל וישלחו מלאכים ויוציאו את ארם אשר מעבר הנהר וגו', ומכאן אתה למד שארם מעבר הנהר למזרח הוא שם מתנגד לארם נהרים ושכמסמן ארם שבמזרח פרת יאמר ארם אשר מעבר הנהר ושאף בעבר הנהר הזו יושבים ארמים והיו סרים למשמעת ארם שבין פרת לאראנטיס.

ג) בשופטים ג' מספר ויחר אף ה' בישראל וימכרם ביד כושן רשעתים מלך ארם נהרים וגו', ואם אתה אומר שהוא מעבר המערבי לפרת א"כ הוא בצד הצפוני לישראל והוא שכן להם.

אבל אם ארם נהרים בין פרת לחדקל הוא איך הרבה אומות היו ביניהם ומוכרחין אנו לומר שכל אלו נכבשו תחת יד כושן רשעתים ומה הענין לא הזכירו הכתובים כלל.

(ד) בדברים כיג כתיב ואשר שכר עליך את בלעם בן בעור מפתור ארם נהרים לקללך, ובפרשה בלק הוא אומר וישלח מלאכים אל בלעם בן בעור פתורה אשר על הגהר ארץ בני עמו ואם ארם נהרים למזרח פרת הוא היה צריך לומר אשר בעבר הגהר ועוד שבלעם אומר מן ארם ינחני בלק מלך מואב מהררי קדם וגו' וכל הארץ שבין פרת לחדקל היא ארץ מישור, אמנם אם ארם נהרים הוא בין פרת לאראנמים הגהר היה בא מהררי חרמון ולכונן המסתעפים שם, שמא תאמר האין הוא אומר מהררי קדם והלא הררי צפון הם? על זאת אישיב שאין קדם כאן על המקום אלא על הזמן שהם מגי עד.

(ה) בבראשית כ"ד ויקח העבד וגו' ויקם וילך אל ארם נהרים אל עיר נחור, והוא אמנם התעה את המפורשים לומר שארם נהרים הוא בין פרת לחדקל שנאמר שם עיר נחור על כרחך מעבר לפרת היתה שהרי הכתוב מספר מבריחתו של יעקב מבית לבן ויברח וגו' ויקם ויעבר את הגהר וישם את פניו הר הגלעד וגו' ואיך מעבר לנהר פרת היה, ולהשיב על זה אומר, הרי הכתוב אומר ויהי יצחק וגו' בקחתו את רבקה בת בתואל הארמי מפקן ארם אחות לבן הארמי וגו', למה לא אמר מארם נהרים כמו שנאמר באליעזר ואמר מפקן ארם שהוא שדה ארם כמו שפירשו המפורשים פקן שדה, והושע יוכיח שאמר ויברח יעקב שדה ארם (הושע י"ב), ועוד מה צורך הכתוב לומר בתואל הארמי לבן הארמי שאם בארם היו על כרחך ארמים היו, על כן אני אומר ודאי שעיר נחור מעבר לפרת היתה בארץ מישור כמו שהיא הארץ בין פרת לחדקל וע"כ נקראת פקן ארם או שדה ארם, שכבר בימים ההם התפשטו הארמים ממדברותם במערב לפרת והתיישבו גם למזרחו של פרת וכמו שאמר בשמואל ודה"י ויצא את ארם אשר מעבר הגהר וגו' שהזכרתי לעיל, ולפי שהיו סרים

למישטעט מילכת מקום מולדתם היה שם מעבר ונישר על פני
 סרת לחברם ולאחדם, והודיע לך הכתוב שהלך אליעזר אל ארם
 נהרים כדי לבא אל עיר נחור, וכן אברהם כשבא מחן בא תחלה
 לארם נהרים ומשם ירד מצפון לדרום עד שבא לשכם ולבך נאמר
 ועבר אברהם בארץ עד מקום שכם וכו' יעבר על פני כל הארץ
 מצפון לדרום עד מקום שכם, ולפי שיושבו עבר הנחר לא היו כולם
 ארמים כי א קצתם שהתשטמו לשם ממערב של סרת הוכרח
 הכתוב לומר בתואל הארמי ולבן הארמי לומר לך שנכללו בין
 תושבי ארץ ארם ולא בין תושבי אומה אחרת.
 נמצאת למד שכל מה שנכנס דוד הוא למערבו של סרת
 ו ה י א ה נ ק ר א ת ס ו ר י א בדברי חז"ל⁵², אולם גם

(52) אולם רש"י קוצר שארם נהרים הוא מעבר לפרת ולא
 חצו בכלל קוריא אלף וזה שנכלל בחוף הגבולין ע"כ פירש הוא
 ז"ל שקוריא הוא ארם לוצה ודימה שלא הזכירו בספרי ארם נהרים
 אלף חשבונית לישנא, אלף ארם לוצה ידוע הוא שהוא צומערב לפרת
 והיתה נכללה בכלל ארץ חמת (עיין בתנאים הארץ י"ח ע"כ) וכח
 שם י"ע ע"כ שציר חלב (אלעפסא) נקראת עד היום בלשון העם
 ארם לוצה וכו', ובהפך לרש"י הם דברי הרמב"ם שאף הוא היה
 קצור שארם נהרים מעבר לפרת הוא וע"כ הרחיב את קוריא למזרחו
 של פרת וכח צה תרומות פ"א ה"א הארצות שבכנע דוד חץ לארץ
 כנען כגון ארם נהרים וארם לוצה ואחלז (אלעפסא) וכיוצא בהן
 חש"י שאלך הוא וכו', ואח"כ חוזר וקורט שם ה"ע אי זו היא
 קוריא וכו' ולענין כנגד ארם נהרים וארם לוצה כל יד פרת עד
 צבל כגון דמשק ואחלז וחרן ומונצ וכיוצא בהן עד שנער לזהר
 הרי הוא בקוריא (עיין בתנאים הארץ י"ע ע"כ צה"ל המוקמות)
 וזה הזכיר ג"כ חץ והרחיב את קוריא צומרחו של פרת עד שנער
 והוא לפי שהיה קצור שארם נהרים הוא מעבר לפרת, אמנם חומת
 הדבר שאין קוריא אלף זה שבכנע דוד ומונצ לא כנע כלל
 מעבר לפרת.

במערכו של סרת לא כבש את הכל מה שנשמן בגבולי פ' מסעי ופרשת ואם ירחיב ה' את גבולך וגו' ועדין לא נתקיימה ועיב לא הוסיפו מעולם על שישה ערי מקלטם. שהרי תעי מלך חמת היה ולא נלחם אתו ולא כבשו כמו שהזכר בשמואל ב' ח', וכן לא כבש ארצו של חירם מלך צור שאף היא ודאי נכללת בגבולי סרשת מסעי.

והנה עיקר כיבוש עולי מצרים הוא מדן ועד באר שבע וכמ"ש בענין פלגיש בגבעה ותקהל העדה כאיש אחד למדן ועד באר שבע וארץ הגלעד וגו' (שופטים ב'), והוא שהראה הקב"ה למשה כמ"ש וראהו ה' את כל הארץ את הגלעד עד דן וגו' ואף בימי שלמה נאמר וישב יהודה וישראל לבטח איש תחת גפנו ותחת תאנתו מדן ועד באר שבע (מלכים א' ה'), אמנם באמת התפשטה ממשלתו יותר אחר כיבושו של דוד כמ"ש מלכים א' ה' ושלמה היה משל בכל הממלכות מן הנהר ארץ פלשתים ועד גבול מצרים מגישים מנחה ועבדים את שלמה כל ימי חייו וגו', פירש מן הנהר הוא נהר סרת ואמרו ארץ פלשתים ועד גבול מצרים הוא כמו ארץ פלשתים וארץ פלשתים בכלל וכמו שתרנם יונתן עד ארע פלשתאי ותפס הגבול באלכסון מצפון לדרום, ואמרו מגישים מנחה וגו' כלומר מהם היו שכרת עמם ברית והגישו לו מנחה ומהם היו שנכבשו והיו עובדים אותו, ואמר שם כי הוא רודה בכל עבר הנהר (דהיינו עבר המערבי) מתפסח ועד עזה בכל מלכי עבר הנהר וגו', והנה עזה ידענוה והיא נקודת מערבית דרומית ותפסח שהזכרה בניגוד אל עזה על כרחך היא מזרחית צפונית, ויראה שהיא עיר תאפסאקוס על נהר סרת סמוך לעיקומו כלפי מזרח, ואף שכיבושיו של דוד לצד הצפוני הם למעלה יותר מתפסח דהיינו במערכה של סוריא לא בא כאן אלא לתת גבול שבין הנהר ובין הים תפסח על הנהר ועזה על הים כענין שנאמר תשלח קציריה עד ים ואל נהר יונקותיה (תהלים פ') ולפי שהיו אלו ב' העיירות עיירות מפורסמות בימים ההם תפס אותם לסמן הגבול, אמנם בענין חנוכת הבית הוא אומר ויעש

שלמה וגו' וכל ישראל עמו קהל גדול מלבוא חמת עד נחל מצרים
וגו' (מלכים א' ח') לפי שכבר התפשטו ישראל והתרחקו מעיקר
כיבושם עד שם וספר לך הכתוב שאף הרחוקים באו לחוג את
חנוכת המזבח.

והנה מה שלא כבש דוד אף שהיא בכלל גבולי ס' מסעי
בין שלא נכבש לא כיבוש יחיד ולא כיבוש רבים אינו בכלל
שם סוריא, ולא קראוהו חויל כי אם אסיא סתם, והיה נחלק כל
המחה הצפונית של א"י לשלשה שמות שהם אסיא ואספמיה ודמשק
או דמשק אסיא ואספמיה כפי סדר הנוסחאות שהוכרזים, והנה
דמשק הוא הארץ היותר דרומית בסוריא, ואספמיה הוא נמשך
למערבה עד לחוף הים, ואסיא היא לצפון דמשק מקיף את
אספמיה ממזרח ונמשך כלפי צפון אספמיה, ואולי על שם עיר
איסוס היו קוראין כל המחה אסיא, (והם הם לשמת רשב"י קני
וקנוי וקדמוני), ועכ"ם עתידה אסיא זו שתפול לישראל שהיא
מנחלת עשר עממין שהבטיח הקב"ה לאבות.

SIR MOSES MONTEFIORE BART.

תמונת השר משה מונטיפיורי זצ"ל בהיותו בן מאה שנה.

משה וירושלם.

פרשת מסעות השר משה מונמיסיורי זלה"ה
לארה"ק, מפעלי חסד ומוסדי צדקה אשר
ידיו כוננו בה לטובת אחיו חובקי אדמתה.

מי מאחינו בכל קצות תבל ואיים רחוקים לא ידע את שם
האיש הדגול מרכבה סיר משה מונמיסיורי זצ"ל, וכל היודע שמו
יודע מה עזה היתה אהבתו לאחיו בני עמו, וכאהבתו לעם ישראל
כן היתה אהבתו לארץ ישראל. איש האהבה הזאת בערה בלבו מעורו
עד יומו האחרון, וכל גלגל הזמן הסוער, ושטף מימיהם הזדונים לא
יכלו לכבותה, ומעת עמדו רגליו לראשונה על אדמת ארץ אבותינו,
זה כשמונה וחמשים שנה, החלה אהבתו להציץ ציץ ולעשות
פרי, ועיניו ולבו היו תמיד אך להטיב מצב יושביה, ולמענם השליך
סעמים אחדות את נפשו מנגד לעבור ארחות ימים ולבוא אליה
לראות בעיניו פני אחינו היושבים בה, לשמוע באוזניו את חפץ
ועצת ראשיהם ומנהליהם למען ידע כמה יוכלו להושע תשועה
נצחת, ומוסדות צדקה וחסד רבים כונן לטובת ולאוישר העם
בציון יושב. זאת יודע כל איש, אך בכ"ז אין איש מאחינו יודע
אל נכון למנות את עתות מסעותיו לארה"ק, סבת כל אחת מהנה
ותכליתה, מספר מפעלי חסד אשר ידיו יסרו בה, ענינים ומהותם,
סדריהם והנהגתם, איזה מהם עומדים וקיימים עד היום, ואיזה
מהם כבר כלו ואינם, ומה הנה הסיבות אשר התרו תחתם להפילם
למשואות ומשך זמן עמדתם; זאת לא רק אחינו יושבי חו"ל לא
ידעו אל נכון כי גם מכל בני הדור החי פה בארה"ק נעלמו

הרבה מהם, ולכן נחשוב למשפט כי לא למותר יהיה אם נתאמץ לתת לפני קוראינו הודעה נאמנה מכל שבע מסעות השר לארה"ק, את כל הכבוד אשר פזרו לו כל יושבי הארץ, כיהודים כאינם יהודים, את פרשת הובי צדקותיו אשר פזר ברוחו הנדיבה לכל יושביה בלי הבדל דת, ואת כל מפעלי חסד ומוסדי צדקה אשר פעל ויסד בעד אחיו בני עמו הכל באר היטב בקו האמת בלי כל משא פנים, כאשר חקרנו ודרשנו כן מפי זקני עירנו אשר בעיניהם ראו עוד מפעלותיו, וכן מפי סופרים וספרים, והיה להמאמר הזה פי שנים בתעלתו : א) כל מוסדות ומפעלות השר, גם אלה אשר כבר נהיו לברות למלתעות הזמן יחקו לזכרון בספר. ב) נדיבי עמינו בארצות סודיהם אשר יאבו ללכת בעקבותיו להושיע לבני ציון יראו את אשר לפניהם וידעו להזהר מהמוקשים והמכשולים הפרושים לרגלם, ואז יוכלו עמוד לישועת בני ציון ולתפארת לדור אחרון.

נסיעת השר הראשונה בשנת תקפ"ז (1827).

עוד לפני ששים שנה במרם עלה על לב עשירי ורוני עמינו לראות בעיניהם את ארץ נחלת אבותינו, בעת אשר מסילות הברזל עוד לא פרצו בארץ, ובעגלת צב גאלץ הנוסע לעבור מעירו עד בואו לחוף הים, וגם האניות לא היו עוד מוכנות וערוכות כביטנו אלה, ובמקום עונג ושעשועים אשר ינחל הנוסע כעת במסעו סבבוהו אז תלאות ופגעים על כל מדרך כף רגל. בעת אשר בארה"ק לא היתה דרך סלולה ובטוחה והנוסע גאלץ לרכוב על דבשת פודים וסוסים, בעת הזאת עלה על לב השר ורעייתו יחדית זלחה ללכת לראות בעיניהם את ארץ נחלת אבותינו, לרצות אבניה, לחונן את עפרה, ולבכות על שממותה.

בירח מאי לשנת תקפ"ז (1827) עזב השר ורעייתו את לאנדאן עיר מנורם, וילכו למסעיהם לבוא לארץ הצבי, ואחרי

שבעים תלאת הדרך ארבעה ירחים עמדו רגליהם, ביום 17 לירח אקמאבער, בשערי ירושלם.

לאדי יהודית כתבה בספר⁽¹⁾ את מקרי יום ביומו, וממנו נראה לדעת כי מראה העיר הקדושה העירה בקרבם רגשות געלות ורעיונות נשגבים מאד, ואיש האהבה האצורה בקרבם התלקחה ותהי ללהב איש אכלה, אישר לא נדעך ולא עומם עד עת בה נדעך נר נשמתם לשוב למקורה, ומהעת הזאת החלו לדאוג לשלום ציון ויושביה וישלחו כפעם בפעם נדבת לבנם המוב לתמיכת ענייה, עד כי שם מנטיפי צורי נמנה בין השורדים התומכים ביושבי ארזה, ויברכוהו בכל שבת קדש אחר קריאת התורה בברכת מי שבך⁽²⁾.

הב' בשנת תקצ"ט (1839).

שתים עשרה שנה אך עברו מהעת אישר הישר ראה את ארץ אבותינו והנה איש אהבתו החלה להציקהו לשום לדרך פעמיו להתבונן שנית על מצב אחיו בארץ הקדושה, הנסיעה הזאת נבבדה ונעלה היא מאד בערכה מכל מפעולת חישה, כן מפאת עצמותה וכן מפאת תוצאותיה, מפאת עצמותה : כי בעת הזאת עישה המנפה שמות בארץ מוריא ופלישת, והנוסעים נעכבו בכל עיר ועיר בבתי הכקורת, ובזה הראה לדעת את עז אהבתו לאהיק עד כי גם חייו יעלה על מזבחה, ומפאת תוצאותיה : כי בעוד אישר בנסיעתו הראשונה שם הישר את לבו רק על מצב

(1) את הספר הזה הוציאה לאור בדפוס אך לא המציאתה על ידי בתי משה ספרים רק חלקתה לאוהביה ומיחדתיה למנהלה, ומאד ינבד להשינו בעת ולכן לא נכלל לדעת פירו את ספר ימי התנודות בארדוק וקך הצדקית אשר חלקו ליושבי העיר. אמר קצתו דפוס בהאידיש של ה' ווערטהומער (נוען 1843) והמיל הרבה להפלא במאד את הנשות נסעה ורעיונותיה על אדות ארזה.

(2) מכתבו הרב ד"ר לעזי משנת תקצ"ח הדפוסים ב"ע אללה צד"ו לשון 1847 ובהעקף עכרות בספר הספר ה"א.

הארץ בעצמה, שירי חרבותיה וכל המקומות העתיקים אשר זכרונות קדושים ונישגבים שלובים בהם, שם הישר בפעם הזאת את מעינו גם ליושבי הארץ להרימם משפל מצבם, כי במשך השנים עשרה שנה גדל ורחב ישוב ארץ ישראל בכלל, וישוב עירי"ק ירושלם בפרט על ידי הרעש בצפת (תקצ"ו). בפעם הזאת ביקר הישר את כל ערי אה"ק ויתיעין את ראשי ורבני העדות לדעת במה יוכל להטיב מצבן, ומה שמת ורחב לכבו לשמוע מפייהם כי הדבר הראשי אשר יוכל להקים ממצבם הדל הוא עבודת אדמה, ויבקשם כי יתנו לו בכתב שמות האחוזה אשר בסביבות עריהם העומדים להמכה, מדת שמשם, איכותם, ומחירם³ למען יוכל להציע הדבר לפני ועד חברת שלוחי הקהלות בלאנדאן, אשר כבר עמד בראשה, ולפני שאר חובבי ציון אשר בארצו, ומהעת הזאת החל לפעול מפעולתיו לשובת יושבי אה"ק ביתר שאת בכמות ובאיכות, ולסדר בירושלם מוסדות צדקה ומפעלי חסד אשר יהיו למקור ברכה ומעין ישע ליושביה.

ביום ה' נאוועמבער שנת 1838 עזב הישר בלוית רעיתו את עיר מגורו ללכת לאה"ק, ויעברו בעגלת צב כל ארץ צרפת ואיטאליא עד כואם לעיר Civita vecchia, משם נסעו באניה צרפתית למאלטא, בה התמהמו כעשרים יום לחכות על אנית מלחמה אנגלית אשר תובילם לאחד מחופי ארץ הקדושה.

במשך ימי מגורם במאלטא האזינו אזנם שמועות מעציבות כן על דבר המגפה השולטת בירושלם והמלחמה העומדת לפרוץ בין יושלמן תוגרמה ופחת מצרים, וכן ממצב אחיהם יושבי ירושלם הסובלים חרפת רעב תלאות ורדיפות מרובה להכיל⁴. לישמע

(3) הרבה מדמנתבים האלה נרמסו בסוף כפר יהודית, היננו ספר הימי מנסיעתם

ואת ע"י אחד מאהבי שפת עבר (לנדאן בלי שנת הדפוס).

(4) השמועות האלו עצמן ידענו את לב הישר מאד, ונללן השיב אחר בקשת

אחד בני הישר ראב"ק ר' יחזקיה ל. אשר בקשה לביא אל המושבה אשר הניח בעירו (יהודית צד 143).

השמועות המאדיבות האלה חלה הישר את פני רעיתו כי הוא בעצמו יסע לאה"ק לחלץ את אחיו מעניים והיא תישאר במאלטא עד שובו. אך היא באהבתה העזה לעמה וארצה השיבה לו כדברי רות לחמותה לאמר: אל תפגע בי לעזובך לשוב מאחריך. כי אל אישר תלך אלך ובאישר תלין אלין.

ביום ו' 3 מאי עלו על האניה Megara ללכת לאה"ק. חסין הישר היה לודת בחוק יפו ולבוא מיד לירושלם. אך חוקי הבקורת לא נתנו להאניות עמוד בהחוק הזה ויאלצו לעבור את חוף יפו וללכת לבארות (בעירושה).

ביום 11 מאי באו בארותה שם הבהילים בכל יום עוד יותר שמועות מדאיכות ומעציבות מספר המלחמה והשודדים. בכל זאת אמצו רוחם וישימו מכטחם בה. ואחרי אישר התמהמהו בה שלשת ימים עזבוה ללכת צפתה.

מושל בארות נתן בידם מכתבים לפקדי הערים הסרים למשמעתו כי ישמרו אותם מכל משמר. אך שאלתם כי יתן על ידם גם מחיל הצבא אשר ת"י לא מלא. שלשה ימים התענו בדרך הכבד הזה אישר פחד מות רחפה על כל מדרך כף רגלם. ובאחד הלילות נאלצו ללון על הארץ תחת כיפת השמים מבלי אוהל ומחסה כי היו עיפים ויגיעים ולא יכלו ללכת לכפר קאסמיא אשר שם עברו לפנייהם החמרים עם הכבודה אשר להם. וביום ו' 17 מאי באו בשלום לעה"ק צפת.

יושבי עה"ק צפת אישר כבר ידעו את צדקת הישר וטוב לבבו בשמעם כי הוא הולך ונסוע עליהם התעתדו להראות לו רגשי לבכם ואהבתם אליו. הספרדים והאשכנזים שלחו שנים מנכדיהם עד וואדי-ג'יש לקדם פניו במכתב ברכה ושלום. וכמעט כל יושבי העיר יצאו לקראתם דרך מהלך שתי שעות ויפוזו ויריעו וימחאו כף. וכה הלכו הלוך ונסוע עד בואם לפני שערי העיר. ואלה אישר לא יכלו לעזוב את העיר עלו על הגנות לראות את פני האיש הדגול מרבבה אישר כל מקרה וכל פגע לא עצרוהו מלבוא אליהם להושיעם

מהמקרים הרעים, המה : רעש הארץ, ומלחמת הדרוזים אשר פגעה בהם לרעה.

עשרה ימים התמהמו בהעיר הזאת ובכל משך הזמן הזה לא חדלו מלחקור ולדרוש במה יוכלו להושיע ליושביה, ויתנו לכל איש ואישה שקל שפאניא אחד (ערך 5 פראנק). ולילדים, פחותים מ"ג שנה, חצי שקל, ולהרבנים החכמים וראשי העדה העניקו מכססם ביד גדיבה, וכן תמכו בידי יושבי הכפר פקיעין אשר באו ללמוד תורה בצפת, ובצדק עזבו את העיר צוה הישר על אחד מסופרי סתים לכתוב בעדו ספר תורה. (5)

ביום 27 מאי באו למבריא וגם שם נחלו כבוד גדול, לא רק מכל מקהלות אחינו, כי אם גם ממושל העיר ופקדיה במרה נפחה, כששה ימים התגוררו בה ויתבוננו על כל עתיקותיה, ויבקרו גם את כל קברי חכמינו וגדולנו אשר בסביבותיה, וכמעשיהם בצפת כן עשו גם פה, כן בדבר התמיכה וכן בדבר ההתחקות להטבת מצבם, וגם לעניי הערבים נתנו נדבות ביד גדיבה. שמועת המגפה ומחיתת הדרוזים הפושעים על הדרך גדלה פה על אחת יסבע, וישלחו מכתב לציר אנגלי הוישב בירושלם כי יודיעם מצב הדבר כמי, והוא השיב למו לאמר : יאמת גבן הדבר לא הפרחה השמועה על המדה אך אחיהם הם במצור ובמצוק ובכליון עינים יחכו כי יבואו להושיעם בצר להם, ויגמרו אומר ללכת ירושלימה ויהי מה.

ביום 2 יוני עזבו את מבריא, וביום 4 יוני לנו בסביבות עיר שכם ויהלקו גם שם לעניי אחינו כמכסת הכסף אשר חלקו בצפת ומבריא. וביום 7 יוני עמדו רגליהם לפני שערי ירושלם, ומפחד המגפה תקעו אהליהם בראש הר הזיתים אשר על פני ירושלם מקדם אשר משם יראה הרואה את העיר כולה, הכבוד והיקר אשר נחלו מאת יושבי צפת ומבריא, פקידיהם וצויליהם, נחלו גם פה, ביחוד הרבה להראות למו אותות אהבה וכבוד מושל

העיר אשר אליו הביא הישר מכתב מליצה מיוחד מאת מחמד עלי
 פהת מצרים. כשמונת ימים התמהמהו פה, ויבקרו את כל
 המקומות הקדושים וכל הקברים אשר מסביב העיר. וביום הרביעי
 12 יוני באו לעיר פנימה ויבקרו את כותל המערבי ואת בתי
 הכנסיות לעדת האשכנזים והספרדים. ויחלקו גרבות לאשר אין
 נכון לו ביד גריבה, ולהתייח נתנו מנה אחת אפים. אך הרבה יתר
 ישמחו אפירי התקוה האלו, על דברי הנוחם אשר הזילו על לבותם
 מעל הכסף אשר חלקו למה, המה באו כשמן בעצמותיהם ויפיוחו
 בקרבם רוח תקוה כי בשוב הישר לעיר מגורו לא ישקוט ולא ינוח
 עד אשר יעלה בידו לראותם מתפרנסים מיגיע כפיהם.⁽⁶⁾ ולאות
 על רנשי כבוד ותודה אשר לכבם ירחיש לו נתנו חכמי וראשי
 עדת הספרדים והאשכנזים בידו מכתב תודה וברכה על כל תגמולוהי
 עליהם.⁽⁷⁾

בימין צדקו תמך הישר גם בידי עניי המחמדים והנוצרים,
 ולרגלי פורקן צדקותיו כלה לו, עוד בראשית ימי בואו הנה, כל
 הכסף אשר הביא עמו ומאשר כי בעת הזאת לא היה פה בתי
 מסחר שטרות, (וגם ציר בריטניא לא יכל למלאות את שאלתו
 בזה) נאלץ לשלוח שלוח מיוחד לכארות להביא מישה מכסת
 הכסף הדרוש לו.

ביום השישי בבוקר נסעו חברונה ובשתי שעות באו אל
 קבורת רחל אמנה ויהי בראותם כי שני הזמן החלו להראות
 אותותם בהבית הבנוי על הקבר ויפקדו על עושי דברו לתקנו עד
 הוצאותיו⁽⁸⁾. ובבואם לכפר ברוק (כשלשה שעות מחברון) מצאו כי

(6) שם צד 187.

(7) המכתב הזה נכתב ביום ד' תמוז תקצ"ט ועל החתום כל חויר שתי המקהלות

ונדפס בסוף ספר "יהודיות".

(8) יהודיות צד 188. רבים מקני ירושלים יספרו כי הישר בנה את הבית הזה.

וכן כתוב בתולדות הישר אשר בראש ספר "משה וירושלם" לאמר: "כי בנה בית על קבר
 רעייתו יהודית בתבנית הבנוי אשר בנה על קבורת רחל אמנה". אולם הדבר הזה ללא אמת

הרבה מראשי וחכמי העדה מחכים על בואם לקדם פניהם, ובתשואות המון חוגג הלכו לפניו עד בואם העירה.

מישל העיר הזאת גם הוא הראה לו אותות כבוד ויקר, וגם נאות לחפצו ללכת בלויית אנשי חיל לפניו ולהביאו להבית אשר על מערת המכפלה, ובהגיעם אצל המערה קם שאון ההמון נגדם בתגרת אחד מנזירי הישמעאלים ויחלו לחרף את היהודים הנאספים שם ולידות אבן בס, אז ראה הישר כי אין טוב לו רק לבלום את תשוקתו ולסגת אחור מחפצו, וישב הביתה. ראשי חברות "ביקור חולים" והכנסת כלה" כברוהו להיות חבר ונשיא מפני הכבוד בחברתם.

כארכעה ימים התמהמהו בחברון ויחלקו כסף לענייה ואחרי כן עברו דרך מחוז פלשת ליפו אשר בה התמהמהו אך יום אחד ומשם שבו דרך יבשה לבארות לחכות על בוא האניה ההולכת לאלכסאנדריה ומשם לאירופא.

גם בעזבו את ארצה"ק לא חדל מלדאוג עבור שלום ואושר אחיו היושבים בה ובהזתו בבארות שלח עוד הפעם כסף לתמיכת עניי ירושלם, ובעברו דרך אלכסאנדריה התייצב לפני מחמד עלי סחת מצרים ויחל פניו "כי יראה להוציא לפעולת אדם דבר עבודת אדמה על ידי יהודים בארץ ישראל וסוריא" ובעני רצון ענהו "כי שאלתו מצא חן בעיניו, וכי יתן צו לכתוב הדברים בספר וינתן דת גלוי על הדבר הטוב הזה", ובראותו כי בקשתו הפיקה רצון הרהיב עוז בנפשו לחלות את פני הפחה בשם כל יושבי סוריא: "כי יותן להם הרשיום לבנות ולתקן את החומה אשר מסביב עירם אשר נפרצו בה פרצים והוכקעה על ידי הרעש" (9).

הוא כי הבית אשר על הקבר נבנה עוד לפני מאהים וחמשים שנה מאת מחמד פאשא, ונזכר במכתב מסע של הקראי שמואל ביר דוד משנת ה'ת"א—ה'ת"ב (ננו) ישראל בשי"ט ס"ב חובית א'—, וגם הרה"ח ד"ר אליעזר הלוי אשר תר את אה"ק בשנת תקצ"ח וזכור במכתבו את הבית הכנסי על קבר אמנו רחל בתכניתו וצביונו הנזכר.

וגם לזה נשא הפחה את פניו, ויבטיחו למלאות שאלתו.

כאשר אמרנו נכבדה ונעלה הנסיעה הזאת בעינינו גם מצד תוצאותיה, כי בראות השר כי ישוב ירושלם הולך הלוך וגדול, הבין לדעת כי בתמיכת כסף לחלק לעניים כפעם בפעם לא יושעו בני ציון ואף אם כל עשירי ורחמי עמינו יאהבו את ארצינו הקדושה כמיהה, גם אז אך לחם צר ומים לחץ יוכלו לרות את אחיהם היושבים לפני ה' בקדש, ולכן גמר אומר ליסד מפעלי חסד בירושלם אשר צדקתם תעמוד לדור דורים ומטובם יהנו יושביה בעת אשר אולת ידם להושיע את עצמם, כמו: חולים, יולדות, וכדומה, וגם בתי מלאכה ומקום לעבודת אדמה אשר במו ירווחו היושבים חית ידם מעמל כפם בכבוד, ומה גם אחרי אשר ראו עיני ואזניו שמעו כי כל העם מקצה חפצים בעבודת אדמה ומלאכה. אולם דעת לנכון נקל כי להוציא ענין גדול ונכבד כזה למענהו לא יוכל איש אחד אף אם עשיר יעלה עשר פעמים מעושר השר, ויקוה כי בהציעו את כל מערכי לבבו לפני אוהבי ארצה בארצו ימחרו לתת ידיהם אליו, ויחד עמו ישאו במשא עבודת הקדש הזאת, אך לדאבון לבבנו לא גלוח איש מעשירי ברימאניה להשר בדבר הזה, וישאר בחד במעדה, ובעדנו חושב מחשבות הגה והנה למוכת אחיו היושבים בארצה ותקם שואה על אחיו היושבים בדמשק, וקול צעקת אחיו הגדכאים בארץ רוסיא, רומעניץ, מאראקקע, הניע לאזניו ובכל פעם מהר לנסוע אליהם לראות אולי יוכל להושיע להם, אך בכך לא שכח גם רגע את ארצה, ובמשך חמש ושלשים שנה יסד בארצה ששה עשר מוסדי צדקה, אשר באמת היה בכחם להפיח רוח חיים חדשים בלב יושבי הארץ הזאת, אך לדאבון לבב כל אוהב עמו וארצו לא נשארו לנו לברכה בעת רק ארבעה, וגם הם אך באושים יביאו ליושבי ארץ הקדושה תחת הענבים אשר קוו לקטוף מהם, ולכן במרם נבוא לבאר את פרשת כל מפעלי חסד האלו בפרט, ואת הסיבות הפרטיות אשר חתרו מתחת כל אחד מהם לרוצצם ולהעירותם עד היסוד, עלינו

להקדים דברים אחרים על אודות תכונת הישר בנוגע לאהבתו את הצדקה והחסד, כי ממדת טובו וחסדו תוצאות לכל הסיבות אשר הסבו הריסותם.

לכ הישר היה מלא אהבה וחמלה לכל איש עני ונדכה. ועוד הרבה יתר לאחיו היושבים לפני ה' בארצה'ק, ובמשט' חסד להם לא בתור איש חונן וטרחם המושך חסד לכני עמו נגלה עליהם, כי אם בתור אב ר ח ו ס הדואג לכלכלת בניו גם אחרי אשר גדלו והיו לאנשים, בתור אב רך הלכב אשר גם בראותו כי בניו לא יצלחו לכלכל את עניניהם ולא ידאגו לתקן ולהטיב אחריתם לא ימנע מתמוך בידם כל עוד רוחו בו.

הישר במדת טובו הנפרזה נתן אומן בהפקידם אשר הפקיד על מוסדותיו, מבלי הביא בחשבון את עניניהם, הנהגתם וסדריהם, אם כי ידע נאמנה כי רובם אך תורתם אומנתם, ונאלצים המה למסור את ההנהגה ה מ ע ש י ת בידי אחרים, והאחרונים כהראשונים לא ידעו את הנחיון לדעת לכלכלת מוסדות כאלו והנהגתם.

הישר בראותו כי איזה ממפעליו לא יעשו פרי, לא שם אל לבו לחקור ולדרוש אחרי הסבות אשר הסבו ברעתם ולשרשן לחזקם ולסעדם. מחדש למען יוכלו עמוד, רק חשב מחשבות ליסוד מוסדות צדקה חדשים, בתקוות כי יאריכו ימים יותר מההולכים לפניו, ולכן לא טוב היה גורלם מהראשונים וימיהם לא ארכו. ומישלש הסיבות הראשיות האלו תוצאות לכל יתר הסיבות הישונות והנפרדות אשר חתרו תחת כל אחת ואחת ממוסדות הישר כאשר נבארן במקומם.

אולם בכל זאת לא יוכל איש לשום אישם בנפיש הישר בדבר הזה אחרי כי בכל כחו ומאדו חפץ כי מוסדותיו יקומו לדור אחרון ועל ידם יורמו בני ציון מישלש מצבם, ואם טוב לבבו ומדת חסדו עזרו לסבב חורבנם אין מי ירשיענו. ועלינו להוקיר את כל מפעלותיו כאלו עמדו עמנו עד היום, ולהעלותם לזכרון בספר אחד לאחר על פי סדר זמן התיסדותן, ואת הנכון לעשות

לשובת וקיום ארבע המוסדות אשר נשארו לנו לפליטה.

א.

רופא ובית מרקחת.

כאשר נודע להשר כי חברת המיסיון הבריטית תקעה יתרה גם בעיה"ק ירושלם, ורשת פרשה לרגלי קלי הדעת מאחינו, ביסדה בעדם בית חולים הערוך על מהרת ההכשר ככל בתי החולים ליהודים. נגע הדבר עד לכבו⁽¹⁰⁾, וימהר לדרוש אחרי רופא אשר יאבה ללכת ירושלימה. ובשנת תר"ג (1843) שלח את הרופא המובהק ה' פֶּרְעֶנְק ל בלוית בית מרקחת כלול בהדרו ויפקד עליו כי ישב בבית המרקחת ג' פעמים בשבוע לתת סמי מרפא לכל החולים אשר יבואו לדרוש בעצתו חנם, וכן יבקר את כל החולים העניים בבתיהם בעד שכר מצער.

מפעל חסד הזה התקיים כחמש עשר שנים, אך אחרי ראות השר כי ישרי בית ראטהשילד יסדו בית חולים מפואר ושעריו פתוחים לכל איש נגוע וידוע חולי והביה"ח הולך הלך ונדול, ועז בידו לגדע את זרוע המיסיון חרל מתמוך עוד בידי הרופא, אך כלי בית המרקחת עומדים עד היום בבית המרקחת אשר "בהביקור חולים" לעדת אשכנזים פרושים.

נסיעתו השלישית בשנת תר"ט (1849).

ביום ז' מנחם אב שנת תר"ט בא השר עוד הפעם לראות את שלום אחיו חובקי אדמת ארה"ק, כל יושבי ירושלם הראו לו גם הפעם אותות אהבה וכבוד, ואחינו היהודים יצאו לקראתו

(10) למינו היה סתב כתוב על קלף לראשי ורבני עירי"ק מיום כי ראש חדש אדר תר"ג אשר מסר השר בידו הרופא בעת הפרדו ממנו ללכת לארה"ק. אשר ממנו נראה לדעת כי השמועה הזאת דבאה לארץ חותו וזה לא נרה ולא שקטה ערי עלה בידו למצוא רופא אשר יאבה ללכת ירושלימה.

הרחק מחוץ לעיר, ובקול המון חונג ובכבוד נעלה הובא העירה, ובבואו אל תוך העיר פנימה לא הלך לבית המלון אשר הוכן בעדו לנוח מעמל הדרך, כי אם הלך ראשונה לביהכ"נ להודות לה' על חסדו ולברך יברכת הגומל, וכן עשה בכל פעם בואו ירושלימה.

גם בפעם הזאת חלק הישר כסף לכל אחד מאחינו כמכסת הכסף אשר חלק בפעם החולפות, ובחלקו את הכסף הודיע לנו כי התמיכה הזאת רק תמיכה לשעה היא, וכי עוד יוסף ליסד בעיר אלהים מוסדי צדקה אשר תהינה לנו למקור ישע ובשובנו לביתו החל להוציא לפעולה את מחשבותיו הטובות.

ב.

המיכת יולדות.

בשנת תר"ב (בערך) יסד קופת תמיכה ליולדות עניות — על פי תקנות נאותות ודרושות להחפץ — לתמכן בבגדים הדרושות לה ולהילד, ובכלכלת ביתה משך שישה שבועות⁽¹¹⁾.

ג.

בית הלואה.

בעת הזאת כונן השר גם בית הלואה להלות כסף לכל איש על בטוחות, לשלם מעט מעט, ובלי נשך⁽¹²⁾.

ד.

חברת מחזיקי ידי עושי מלאכת התפירה והכביסה.

כשנתים אחרי כן (כסוף שנת תר"ד) הואיל להיות בעור

(11) שיר גיא הוין להר"י סגור.

(12) שם.

העושים במלאכה אשר בכל ערי אהיק, וישלח שמלות ומצעות בלתי תפורות לתפרם ולכנסם פה למען המציא עבודה ומלאכה לנשי חיל אלמנות ויתומות אשר יאבו להתפרנס מיגיע כפיהן⁽¹³⁾. שלש המוסדות האחרונות נכבדות מאד היו, ובכחן היה להביא רב טוב למצב אחינו פה. אך לדאבון לכב כל איש בעודן באיבן בא קיצן מבלי כל סיבה פרטית לזה, ואך הסיבות הראשיות אשר הזכרנו היו בעוכרן.

ה.

בית דפוס.

למען הרחיב עוד יותר את המלאכה פה שלח השור מלאגראן מכונת יד עם אותיות לעז לה' ישראל ב"ק זיל המדפיס הראשון באה"ק, אשר עד העת הזאת נאלץ לעבוד עבודתו במכבש עין, למען יוכל להוציא לאור את מלאכתו בשלימות, ולתת עבודה ברפוסו לאיזה משפחות מאחינו. בית דפוס זה עמד על תילו כל ימי חי' הר"י ב"ק, וגם בשנתיים אחרי כן עד שנת תרל"ז (בערך).

ו.

בית חרושת לאריגה.

המפעל הזה הוא היותר גדול ונכבד בין כל מפעלות השור ז"ל, בידו היה להעלות את בני ציון ממצולת שפלותם ודלותם ולהעלותם מעלה עד כי גם המה מעמל כפיהם ישבעו לחם ולא יאמר עוד עליהם חרפה בין אחיהם וכלימה בין מנדיהם, כי לוא התקיים בית חרושת המעשה הזה או מהרו שאר נדיבי ורחגי עמנו אשר הטבת מצב יושבי ירושלם יקר בעיניהם, ליסר בתי חרושת

(13) שם • נספי מכתב הישר מיום כ"ח תמוז שנת תר"ד הנמצא ת"י.

המעשה למלאכות יטונות, ובאמת נמצא פה מקום רחב ידים להתגדר בו, כאשר בארנו במאמרנו "הצעות נאמנות להטבת מצב אה"ק ויושביה" (ירושלים ש"א). ולכן החובה עלינו לבאר את דברי ימיו המעטים ולחקור אחרי הסיבות אשר הפילוהו למשואות לפרטיות. בשנת תרי"ד (1854) עלה על לב השר לכוון בירושלם בית חרושת לאריגת צמר גפן, וישלח ירושליטה עישרה מנור אורגים ויתר הכלים והמכשירים הדרושים להבית, וגם צמר גפן בכמות רב, ויפקד על פקידי וראשי עירנו כי יפתחו פעה"ק בית חרושת המעשה וכל הכסף הדרוש יתן הוא מאוצרו, ולמען תצא המלאכה בשלימות האפשרי שלח השר מבריטאניא אומן במלאכת האריגה להורות להעובדים את המלאכה לפרטיה. ולא עברו ימים מעטים ובית המלאכה קם על תילו וכחמש עשר משפחות מאחינו מצאו בה חית ידם בעבודתם. אך אחרי עבור כשנה תמימה נסגר הבית על מסגרי, כי העובדים לא יכלו -- או לא אבו -- לשבת יחד את מורם האומן האנגלי (על דברתם לא אבה האומן ללמדם המלאכה אל נכון אשר באמת כבר להאמין הדבר), ואחרי עבור שנה ויותר⁽¹⁴⁾ שלח השר אומן אחר במקומו איש יהודי יליד האמבורג ור"ש עלבא שמו, אשר עפ"י מליצת רבני וראשי עדתו כי הנהו יהודי נאמן בכל לבבו וגפשו קבלהו השר לעמוד על משמרת בית המלאכה בירושלם, וכו' היו אמנם העובדים שבועים רצוף, אך בית המלאכה לא שכע ממנו רצון מאומה כי מלבד אשר לא הבין עד מה במלאכת אריגת צמר גפן לגולמי בגדים, כי רק גודל גדילים (פאזאמענטירער) היה בעירו, עוד חסר אונים ורפה כח היה, ותלמידיו המהו לחסצם ועל ידי זה היה מצב הבית הולך הלך ורע, בכ"ז החזיק השר עוד בידי הבית כשנה וחצי, אך נסיבה חדשה קם אז ולרגלה נסגרה על מסגרי מבלי

(14) ה' ד"ר ל. פראנקל אשר היה בירושלם. בשנת תרמ"ז לא זכיר בספרו

ירושלימה" את שמן דבר מבית מלאכת האריגה וטעו נראה כי הוא בכל יושבי ירושלם

חשבו אז כי כבר בא קיצו.

הפתח עוד, והכלים יתגלגלו עד היום באחד מבתי האוצר אשר בבתי משכנות שאננים.

הסיבות היסודיות למסלתו גם הן מהמקור הראשי להריסות רוב מוסדות הצדקה של הישר תוצאן. כל העובדים בבית ידעו היטב את תכונת נפש הישר, עיניהם באו ואזניהם הקשיבו את נועם צלצלי שקלי הזהב אשר הישר שלח כפעם בפעם, או חלק בעצמו בעת בואו לכל העם בציון יושב, וגם זאת ידעו כי אף אם תעדיף הוצאת הבית על הכנסתו לא ירגו הישר על זה ומכספו יישחר למלאות החסרון, ולכן לא עברו עבודתן בזריזות יתרה ובחריצות כפים כנחרץ בכל בית מלאכה, ומה גם בבית הנוסד מחדש על ידי אנשים אשר לא חונכו בהעבודה הזאת. ועייז עליה מחיר בד וכדומה אשר יצא מתחת ידם כמעט פי שלש ממחיר מלאכת ענגלאנד וצרפת שה נוסף לזה היה דבר הריב אשר רבו את האומן האנגלי עוד בראשית ימי הוסד הבית, ודבר כזה בכחו להפיל למשואות גם בית מלאכה העומד נכון זה שנים כבירות, וכאשר בא הישר בשנת תרמ"ו ליסד מפעלי הסד חדשים מעובק ה' יהודה מורא, באו העושים במלאכה לפניו בקובלא על האומן אשר שלח, אך תחת אשר היה לו להשקיע את המית רוחם הסוער ולהבינם בינה כי טוב יהיה להם ולבית המלאכה אם לא יקשו ערפם ויכנעו תחת ידי המורה, עוד זמן לא כביר עד אשר אחד מהם אשר לו יתרון הכשר ילמוד את מלאכת האריגה על בוריה, נתן צדק לדבריהם ומלא שאלתם להסיר את האומן מפקודתו ויעניק לו את שכרו בעד שלש השנים אשר עשה עמו חחה, וגם כאשר נפתח הבית עוד הפעם אחרי שנה וה' עלבא בהן בכהונת ראש האומנים התנהג הבית גם כן באותו המצב שהתנהג בראשונה בדבר זריזות העושים במלאכה וחריצותם, ומי יודע עד כמה ארכו לה חיים של צער כאלו כי הישר מלא באמת מאוצרו את מותר ההוצאה על ההכנסה, לולא קם סיבה אחרת לשמן לו אשר היא הצידתהו לבאר שחת, הנסיבה הזאת לא במערכת ובכללת בית המלאכה פנימה וחיצה יסודה ואף לא היתה

לאל ידה להביא כל נזק למצב הבית וגם נקל היה בידו להסירה
אך הוא לא כן עשה לא את הסיבה הסיר כי אם סגר את בית
המלאכה לבלי יהי מקום להסיבה לחול, למרות חסן דורשי
שלום ירושלם פנימה וחוצה אשר חזו בו עתידות טובות לעיר
קדשנו וכאל מלקוש חכו על פרי תוצאות בית חרושת המעשה
הזה.

הנסיעה הרביעית בשנת תרמ"ו (1855).

אהבת השר לאה"ק ומפעלות החסד אשר יסד בה יצאו כבר
לשם בכל הארץ. בימים ההם עזב את ארץ החיים איש מתושבי
ניירארלאנס באמריקא ויהודה טורא שמו, והאיש נודע
בעשרה באהבתו לעשות טוב וחסד, ויפקד לפני מותו לתת מהונו
ששים אלף דאללאר להמכת מצב אחנויותי ירושלם, ולאפטרופסי
על כסף העזבון הפקיד את השר מונסי פ'ורי ואת ה'
גרשון קורסעמ' ורשות בידם לעשות בהכסף את כל אשר
ימצאו לטוב לכונן וליסד בירושלם. השר בחפצו כי בכסף העזבון
יעשה באמת מפעל טוב באה"ק, גמר אומר לנסוע עוד הפעם לאה"ק
ולתבונן במועצות ודעת על המוסדה היותר נחוצה ומועילה
ובחברתו נלוו גם האפטרופוס השני ה' קורסעמ, ה' סעבאג, וה'
גדליה. ובירח מנחם אב שנה זאת באו לארץ הקדושה. כל
יושבי עה"ק ונכבדיה הלכו לקראתם עד גבעת בנימין (אכונא)
רחוק ג' שעות מירושלם לקבל פניהם, ויחכו כל היום על בואם, ולעת
ערב הביאום בכבוד ובהמון חונג העירה. ואחרי התבוננות גמרו
אומר לכונן מעוזק ה' מורא בית חולים לעניי אחינו, ולתכלית
זאת קנה כר נרחב מחוץ לעיר אשר בו נטועים עצי פרי רבים
(רחוק כעשרה רגעים משער יפו לפני הדרך ההולך חברונה).

החלקה תביל בקרבה 38,250 מעטעה, או 66,225 אמות
מרובעות, ומחירה שקל השר אלף לירא שטערלינג⁽¹⁵⁾ ועליה נמו

(15) ירושלימה לה' ד"ר פראנקל.

השר ובני לויתו את אהליהם משך הימים אשר התגוררו בירושלם. וביום ב' אלול תרס"ו ירה את אבן היסוד למבנה שני בתים במזרחית דרומית של החלקה אשר משם תחל הבניה.

חג הנחת אבן היסוד חגנו כל תושבי העיר בכבוד והדר, כל בני העיר מקצה נקבצו ובאו על החלקה לשמוח במשחת החג, מנגני הצבא השמיעו את הוד מנגינותם. ה' ד"ר לעוו"י אשר הוא היה המוציא והמביא בכל מפעלות השר, דרש דרוש נחמד לכבוד היום, ואחרי כן שרו במקלות שירי המעלות והללוריה, והנאספים יששו ושמחו כביום מועד. השר הניח באבן היסוד העתק שמה המקנה, וה' קורסעט הניח בו את טבעת יהודה מורא. ועוד במרם נסע השר מירושלם סקד לבנות גדר אבנים גבוה מסביב כל החלקה ושני בתים (במקום הנחת אבן היסוד) להיות למעון בעדו בכל עת בואו לירושלם. ועל עושי דברו במלאכת הבנין סקד כי יקחו לעבודתם רק יהודים, וכארבעים איש מאחינו הרויחו בה חית ידם. מלבד בית החולים אשר עלה בדעת השר לכונן מעוזו ה' מורא לא שכח מלעשות גם מהונו להטבת מצב יושבי ירושלם, וישם על לבו בפעם הזאת לדאוג גם להטבת מצב חנוך הבנים, ולנסות דבר עבודת אדמה. שני הענינים האלו הם באמת הצירים אשר הצלחת כל עיר ומדינה תסוב עליהם, וגם למצב עה"ק ירושלם יכלו להביא ישע רב, אך לדאבון לבב כל איש לא עשו פרי יסוה למו כאשר נבאר.

ברבר החינוך ראה השר כי לנערים כבר עומדים הכן בתי תלמוד תורה, ולימודי ראשי הידיעות היסודיות ושפת המדינה בכללן חשב גם השר בעת הזאת למותר, כאשר כן לחשו באזניו חכמי וראשי העדה, ולכן החליט ליסד :

2.

בית ספר לנערוֹת.

באחד מחלקי העיר היותר גבוהים בחר השר בית גדול ורחב

ידים וישכרוהו לבית ספר לנערות בשכר 1120 פראנק לשנה. כל כלי הבית פנימה נעשו ונערכו על צד היותר טוב ויפה, ובחדש אلول שנת תרמ"ז נתחנך הבית בפאר והדר. ויהי מספר התלמידות אשר כתבו ידן להקשיב לקח בביה"ס ארבע ושמונים, ועליהן חמש מורות מנשי ירושלים אשר תלמדנה אותן אך קרוא וכתוב עברית ומלאכת נשים. אולם בעיני רבים מהמון העם מכניי אשכנזים היה גם ביה"ס הזה כנגע. כאמרם: כי ממנו תפתח הרעה לפתוח בתי סופר אשר בהם ילמדו התלמידים מלבד תורה גם לימודי חול, ועוד בו ביום גמרו הקנאים שבהם אומר לתת את ברכת החרם על ראש השר, אך כמרם בצעו את מזמת לבנם נודע הדבר להרב ר"י בארדאקי, ראש העדה הזאת, וימחר לשלוח אחריהם וירגיע את רוחם באמרו: כי יודע הוא נאמנה כי לב הישר שלם עם ה' ותורתו וחלילה למו מעשות כדבר הרע הזה אשר יתן את שם ירושלים לשמצה. כאשר נודע הדבר להישר לא קצף ולא רעם פנים, וישמח מאד לשמוע עוז יראת שדי הנמועה בלכותם, ולמחרת בעלותו לתורה צוה לברכם בברכת "מי שברך", ולמען השקיט את המית רוחם הסוער פקד הישר על ה' ד"ר לעוי להראות למו את הכתוב על שער פנקס בית הספר לאמר: "בית הספר ללמוד את בנות אחב"י היושבים באה"ק להתפלל מתוך הספר ולדעת את אלקי אבותינו בלב ונפש", ואז נחה שככה חמתם⁽¹⁶⁾.

ימי בית הספר הזה ספורים היו, וגם במשך קיומו לא ראו התלמידות סימן ברכה בלימודן⁽¹⁷⁾ ואחרי עבור שנה וחצי בא קיצו להגלי הסיבות הראשיות הנזכרות.

(16) אלול, צ"י לשנת 1855.

(17) "ה' ד"ר פראנקל אשר ביקר את ירושלים בתשעה חרשים אחרי הוסד המוסדה הזאת (אייר תרס"ו) יכתוב על אחת בית הספר לנערות לאמר: "בבית אחד מצאתי ילדים אחד ועשרים למספר. אחדים מהם תפרו והיבס. סגורי עפעפים בתדרמה. אולי לעשות כמעשה המלמדת השוכנת בבית השני מלוא קיסמה על הרצפה והיא ישנה בין שישה ועלמית מסביב לה. . . ."

ח.

הפרדס ביפו.

בסביבות עיר יפו קנה השר הפרדס גדול במחיר 300 ל"ש.
בו נמצאו מלבד חלקה גדולה למזרע תבואות שדה וירק גינה.
1407 עצי פרי, והם : תפוחי זהב 721, לימונעס מתוקים 129,
לימונעס חמוצים 60, אתרוגים 24, רמונים 279, תפוחים 42,
שזיפים 29, שקדים 41, תמרים 11, אפריקאווען 6, תותים 9,
אגסים 13, תאנים 6, תאני באנאס 2, עצי סרק 12, עצי
נפנים 22.¹⁸

במחשבת השר בקניית הפרדס היתה רצופה טובה בפולה :
(א) כי יעסקו בעבודתו אלה מאחינו החפצים להוציא לחמם מן
הארץ. (ב) שכר הפרדס יהיה לטובת הת"ח ההוגים בתורה
יבירושלם.¹⁹) ולוא לא פנתה ההצלחה עורף אליו גם בדבר הזה
כי אז בלי ספק לא נח ולא שקט עד אשר עלה בידו לקנות עוד
גנות ופרדסים בסביבות העיר הזאת, ועל ידו התעוררו עוד רבים
מחובבי ציון לעשות כמעשהו, ורעיון עבודת אדמת אה"ק כבר יצא
אז לפעולה. אך לדאבון לבבינו מוב לבב השר, אישר היא אחת
מהסיבות הראשיות, היתה גם בעוכרי המפעל היקר הזה, כי בבוא
אחד מיושבי יפו ומליצת אחד החכמים בידו לבקיש ממנו למסור
בידו את הפרדס לא חקר ודרש עליו אם באמת ימצאו בו כל
הכשרונות בחומרי ומוסרי הדרושות ונחוצות למקבל הפרדס, רק
מסרהו מיד אליו, והמקבל אמנם ידע נאמנה כי עצי הפרדס לא
יביאו לו כל פרי יען ידיו לא חוגכו לעבודה הזאת מעודו ואינו
ידע אף, פרק אחד מהלכות נמיעות עצים ושמירתם, אך זאת ידע

"בחדר אחד מצאתי כשבע מאות אנדרות הזמר מצטר עץ לשמן ותפרים הילדים לתתם
"אחרי כן לעניים" (ירושלמה צד 223).

18) משה ירושלם לה: אמשיעיועיוע צד 31.

19) שם.

והבין כי תמורתם יביאו לו גלוסקאות וכלי מילת כי בהודיעו להאב הרחמן אשר הוצאת הפרדס עלתה על הכנסתו אז ימלא השר את החסר לכלכלת ביתו מאוצרו ולכן הלך הפרדס הלך דל, עצים חדשים לא נוסעו בו והישנים מהם יבשו מהם נגדעו עד כי יחסר כעת יותר מהחלק הרביעי²⁰) וגם הבית, הבור, והגדר אשר מסביבו נתרועעו ואין מחזק בדקיהם, וגם כאשר נודע להשר מפי נוסעים וספרים כי מצב הפרדס ברע מאד: הגן הרב ושטח ולא ימצא בו אילנות אף החצי מהמספר אשר היה בו בעת קניתו, והבית והבאר גם הם חריבים, וכל זאת מהעדר בשרון מחזיקו ועצלותו, לא הוציאו השר מהפרדס, ועוד שלח לו סך ארבעים לירה שמעלניג תמיכה לשנה.

בהיות השר פה בשנת תרל"ה נסע בעצמו לראות את הפרדס וישבע רצון ממנו, כי מצא בו קימים לא פחות מן 900 עצים, הבית והבור אשר בו והחומה אשר מסביבו דורשים רק "תיקון", והבטיח למחזיקו למלאות את כל ההצעות אשר הציע לפניו בדרך הפרדס מיד בשוכו לביתו, אך עד היום עוד לא נעשה בו דבר, ומחשבת השר עלתה בתהו.

תקות הפרדס עוד לא תם כלה, ועוד לפני שלוש שנים נמצא איש מאחינו (לפי הודעת ה' בריל בספרו "יסוד המעלה") ביפו, בעל גנות ופרדסים אשר אבה לתת להשר ז"ל בעד החזקת הפרדס 200 פראנק לשנה (ואם השר יאבה להקדיש את הכנסת הפרדס על הת"ת ביפו יתן שכרו כפלים), ואחרי כלות עשר שנים יתן להשר — אם יאבה להניח את הפרדס בידו — סך שני אלפים פראנק לשנה. מוכן כי השר בטוב לבבו לא הוציא את הפרדס מידי מחזיקו ולא שעה לבקשת האיש הנז', והפרדס נשאר במצבו השומם. עתה חוב קדוש מוטל על ממלאו צואת השר ז"ל ויורשיו כי יתעוררו להרמת קרן הפרדס, ולדעתנו הדרך היותר קל ונכון להטבת מצבו הוא: כי ימסרוהו לידי ראשי חברת "חובבי ציון"

אשר ברוס'א, והמה יבחרו איש ראוי ומוכשר לעבודתו, אשר יתנוהו על ידו, ומאוצרם יציאו עוד את הכסף הנחוץ לתיקוננו ואז יוכל הפרדס בימים מעטים לשגשג ולעשות פרי הילולים לכבוד ולתפארת לחייה, ולשמחת לב כל מוקירו ומכבדי שמו.

ט.

תמיכה לעוסקים בעבודת אדמה.

בעת הזאת (תרמ"ו) באו אליו שלוחים מאחינו יושבי צפת אשר אמרו עם הספר כי אם יעלה בידם לתת להפלחים שכניהם תבואה ושורים לחרישה אז ישיגו תמורתם חלק גדול מיבול השדות אשר יהיה די למכולת ביתם וגם לזרע השנה הבאה. השר שמח מאד על בקשתם זאת וימלא שאלתם כמסת ידו הנדיבה למען ירגילו את עצמם מעט מעט בעבודת אדמה.

במסר הפרדו מאת ראשי עדת ירושלים מסר על ידם לחלק לעניי העיר — מלבד הכסף אשר חלק בעצמו לדופקי דלתותיו — סך שבע מאות ל"ש, ולראשי ורבני עה"ק חברון סך שלוש מאות ל"ש לחלקם לכל עניי המקהלות, ולהת"ח יתנו מנה אחת אפי"ס.

י.

רחים של רוח.

בשוב השר לביתו עלה על לבנו לכונן בהחלקה אשר קנה מעובון ה' מורא רחים של רוח, וישלח ירושלימה איש אנגלי היודע בטיב המלאכה ועל ידו מסר כל הכלים הדרושים, ואחרי עבור זמן מצער נבנה הרחים בהחלקה הנז' סמוך לשני הבתים אשר כבר נבנו, ואת הרחים והבתים מסר השר לאיש אחד מעדת האשכנזים והאומן האנגלי היה המנצח על המלאכה.

דעת השר בבנין הרחים היתה : א) להקל על אלה אשר יישבו בהבתים לבלי יאלצו לשלוח חמיהם העירה לטחון, ב) להחיל

"מחיר המחינה להעניים, וכן התנה עם האיש אשר הפקיד בידו
 "הרחים כי יזיל לעניים אשר יביאו לו חטים למחון בסך ב' פרוטות
 "מכל ראטל מהסך אשר ישלמו בעיר, ואם יבוא עני ועשיר יחד
 "למחון יתן הקדימה לעני"⁽²¹⁾. והרעיון הזה אמנם טוב ומועיל היה
 בעתו, כי בית הזאת לא הרחיק כל איש עוז בנפשו להתישב
 מחוץ לעיר ומה גם ללכת יחידי לעת נמות צללי ערב, ובה יקל
 להם ישיבתן שם. אך גם המפעל הזה לא האריך ימים הרבה כי
 אחרי עבור שנים אחדות נתקלקלו איזה כלים מכלי הרחים, ומחזיקו
 לא אבה להוציא כסף על תיקון דבר שאינו שלו לצמיתות, ומה
 גם אחרי כי בנתיים נוספו גם איזה בתי רחיים ערוכים לפי הסדרים
 החדשים וגם בתי רחים של קיטור אשר בידם לעשות מלאכתם
 בתמידות בעוד אשר בית הרחיים הזה תלוי ברוח ולא יוכל להתחרות
 עמם. והשר גם הוא לא אבה להוציא ההוצאה הנחוצה, כי גם
 הוא הראה לדעת כי רחים של רוח לא יוכל לעמוד בכל מקום⁽²²⁾
 רק אצל חוף הים במקום שהרוח מצויה תמיד, ונוסף לזה לא
 שבע רצון ממחזיק הרחים כי יושבי הבתים התאוננו באוננו כי
 לא ימלא אחרי חפץ ומטרת השר, ולכן לא ישמע עוד קול רחים
 בבתי משכנות שאננים והבית סגור על מסגרו.

נסיעתו החמישית בשנת תרי"ז (1857).

בשנת תרי"ז עלה השר עוד הפעם ירושלימה להחל בבנין
 בית החולים, מכסף עזבון ה' טורא אשר ירה אבן פנתו לפני
 שנתים, הפעם הזאת ישבו יושבי ירושלם את השר משנה שישון
 כי כעברו דרך בירת ארצינו נתנו ראשי הממשלה על ידו את
 מאמר המלך (פירמאן) המרשה לבנות בית הכנסת לעדת אישכנזים

(21) שם.

(22) לבניית היינים היה ג"כ מחוץ לעיר רחים של רוח זה זמן כביר ונעת

מבניה ויכינו למו רחים העובדים בכח סוסים וגם בני "עדת ההיכל" הראו את הרחים של
 רוח אשר עשו ועל הורבנה הקימו רחים של קיטור.

בחורבת ר"י חסיד למסרו לידי ראשי העדה הזאת, ותרב שטחת בני העדה הזאת אשר בכליין עינים חבו ליום בו יוכלו להחל לבנות את בית מקדש מעט הזה.

כאשר התמהמה הישר בעיר ראה ויתבונן כי בית החולים אישר לישרי בית ראשהשילד יוכל לכלכל את כל החולים מבני עמנו (לפי מצב יושבי העיר אז) ולכן שב אחור מדעתו לבנות מעוזבון ה' טורא בית חולים, ויגמר אומר לבנות במקומו בתי מעון לעניים, ומיד כאשר שב הישר לביתו שלח אדרכל ירושליטה לבנות עשרים בתים, ובשנת תר"כ כלתה מלאכת בנינם ונקראו בשם :

יא.

בתי משכנות שאננים.

הבתים בנוים בשורה אחת איש אחרי אחיו בסדר ומשמר ישר, ובטעם בניני אירופא, עד כי יענגו את עיני הרואה. בכל בית שני חדרים גדול וקטן, בית תבשיל ובית האוצר, ושני בתי כנסיות (אחד לאישכנזים ואחד לספרדים), ומקוה מים ותנור לאפיה.

הוצאות בנין הבתים עלה לסך 6000 לירע שמערלינג²³. בחסך הזה יכול היה הישר לבנות למצער מאה בתים בהחלקה הזאת, לוא מסר את דבר הבניה בידי אחד מתושבי הארץ. אך כאשר אמרנו שלח הישר אדרכל מלאנדן ושם התוה את תו הבנין מבלי אשר ידע את תכונת שטח החלקה לדעת באיזה מקום יוכשר יותר להצוב באר ובאיזה מקום יבנה הבתים, והאדרכל היה איש עומד על דעתו אשר לא יסור מהחלטתו הראשונה גם אם יראה בעיניו כי שגה במשפטו ועל פי תו הבניה אשר הביא עמו חצב את הבאר בגובה החלקה בסלע ההר בעוד אשר יכול היה

(23) הלבנין שנת תרס"ז נ" 9.

לחצבהו. בשליש הטורח וההוצאה, בהעומק הסמוך. את האבנים אשר הסיע מאדמה נתין לחלקים קטנים במרם שם אותם בשורות הבנין וכן כל עניני הבנין עשה הכל על פי דעתו מבלי שאול ושמוע לעצת האדרכלים בני הארץ, ולכן עלה הוצאות בנינם סי חמש.

כאשר הגיע הבנין עד מרום קיצו לא אבו הרבה מיושבי העיר להאחוזו במו מפחדם פן יכולע למו מגנבים ושוודדי ליל, כי הבתים האלו היו הראשונים אשר נבנו מחוץ לעיר, וגם ביום פחדו הרבה מיושבי העיר ללכת הרחק מקיר העיר וחוצה, ורק כשמונים משפחות (ספרדים ואשכנזים) נמצאו אשר הרהיבו עוז בנפישם להאחוזו במו ועשרים מהם (עשרה אשכנזים ועשרה ספרדים) אשר זכו עפ"י הגורל נאחזו עוד בהישנה הזאת בהבתים, על פי האופנים והתקנות אשר ממלאי מקום השר מסרו לידי כל אחד מהם.

דעת השר בראשונה היתה כי כל עניי ירושלם יהנו מפרי מפעל החסד הזה והיושבים ידורו זמן קצוב חליפות, וכן כתב מפורש בספר התקנות⁽²⁴⁾ אשר נמסר לידי כל אחד מיושבי הבתים

⁽²⁴⁾העתק תקנות בתי משכנות שאננים אות באות :

(א) לא יפתח השוער את דלתו הבית לאנשים כי אם ברשות הנכבאים או בכתב רשום אשר יתנו בידי השוער.

(ב) לעת ערב כבא השמש יסגר השוער את דלתות שערי משכנות שאננים ולא תפתחנה עד הבוקר בצאת השמש כיא לעת ההברה.

(ג) כל האורחים הבאים לראות את משכנות שאננים יכתבו את שמם בספר.

(ד) לא ילין איש זר בתוך הבתים האלו וגם הקרובים ליושבי משכנות שאננים לא ילכו כי אם לעת ההברה.

(ה) כל איש ואיש מיושבי משכנות שאננים יצוה על עושי רצונו למחר את ביתו בכל יום ויום מבל אשמה ומכל דבר אשר איננו סהר. גם להיות מים טהורים על שני רצפת חדרי ביתו לכל הסחות פעם אחת ביום.

(ו) כל איש ואיש מיושבי משכנות שאננים יצוה על אנשי ביתו לבלתי השליך כל אשמה לפני הבית הוצא וטהרו את כל המקומות סביב למשכנותם וישלכו האשמה למקום המוכן לו ויכבדו אותו תבא וסיד.

(תקנה י"ג). אולם טוב לכבד השר לא נתנהו להוציא את העניים אשר נאחזו בהבתים בראשונה ולהושיבם אחרים במקומם. ביחוד מצא חן בעיניו אוסף לבם ועוז רוחם לצאת לשכון מחוץ לעיר, והמה יושבים בהבתים עד היום הזה ויורישום גם לבניהם אחריהם, והשר עוד תמך בידם בתמיכת כסף בפעם בפעם בתור עזר לצורך מהרת ונקיון הבתים. ⁽²⁵⁾

(ז) כל הכורות והבריכות שיש בהן מים סגורות תהינה לא תפתחנה כ"א בעת אשר יבואו אנשי הבית לשאוב מים והמפתחות תהינה תחת ידי הנבאים ולא יבא איש זה מחוץ לבית לשאוב מים מחוץ הכורות והבריכות.

(ח) בכל יום ויום אחד לימוד ספר משניות יאמר אחד קריש דרבנן עבה נשמת הנביא המנוח ר' יהודה טורא ע"ה ולעת תקופת יום מיתתו ללמוד משניות לזכות נשמתו ולהוכיח אותו בתפלת "ארון העולם" ויאמרו קריש.

(ט) צריך לטהר פעמים בכל יום את בית הנכנס ובית המדרש ויורקו מים על פני הרצפה לכל הפחות פעם אחת ביום בשם יתאספי שם הבאים להתפלל.

(י) כל הנדרבות אשר יתגדלו וישבו השאננים או האורחים הבאים לראות הבתים שמורות תהינה תחת ידי הנבאים לצרכי בית הנכנס וביהמ"ד ולכל צרכי תיקון הבתים.

(יא) ארון אחד עם חור צר ישימו מימין לפתח בהכניס לתת שמה את כל כסף הצדקת אשר יעלה על לב איש להביא למשכנות שאננים והיה בראותם כי רב הכסף יוצאים הנבאים לצרכי הגוי.

(יב) בית הטבילה ומקוה המים צריך להיות נקי מכל לכלוך ולא יראה שם שום דבר לכלוך ושיש.

(יג) אין ליושבי משכנות שאננים שום טענת חוקה על בתי המשכנות הגוי' אעפ"י שישבו שם שלש שנים מיום ליום כי לא יש חוקה על המשכנות הגוי'.

השמדו להם לכלתי הפך ברית אהים לכל יצאו ריב ומדון ביניהם. דרשו שלום אהובם בכל מדרך כף רגליהם ובכל מעשי ידיהם וישבתם לבטח במשכנותיהם.

(25) כך התמיכה וסדר חלוקתה לא היה שווה בכל ימי חייו השר. בראשונה אחר

האחוז בהבתים שלח שלש ל"ש לכל משפחה פעמים בשנה. והכסף הניע במכתב מיוחד לידי נארא. ובאחרונה החל לשלוח את תמיכתו אך פעם אחת בשנה. והכסף בא לידי

יב.

עזר בכסף וסמי מרפא בעת החלי-רע.

בקיץ שנת תרכ"ה כאשר הרבתה מחלת החלי-רע לבלע ולהשחית בלי חמלה באה"ק, נגלה השר כמלאך מושיע וימחר לשלוח ירושלימה עוד הפעם סמי מרפא רבים למען יהיה למצער ביד בני ציץ כלי נשק ללחום מלחמת תגופה את המחלה האיומה. ובעזרתו נצולו רבים מרדת שחת²⁶).

בית המרקחת הזה התקים כל הזמן אשר החלי-רע שרר בארץ וגם כשנתיים אחרי כן, וסמי מרפא הנשואים נחלק החצי לעדת הספרדים לצורך חוליהם והחצי לבתי הביקור חולים לעדת אשכנזים.

מלבד הסמי מרפא שלח עוד השר בעת הזאת סך מאה לירא שמערלינג על נקיון בתים, הצירות, וחוצות העיר למען תאלץ המחלה למחר לעזוב את העיר, וסך שלש מאות לירא שמערלינג לתמוך בידי העניים והחלכאים אשר מלבד מחלת החלי-רע בא גם הרעב לענותם ולדכאם עד דכא²⁷.

נסיעתו השישית בשנת תרכ"ו (1866).

בשנת תרכ"ו עלה השר בפעם השישית לראות את שלום אחיו יושבי עיה"ק, אחרי אשר הרבתה מחלת החלי-רע לעשות בהם שמות. וביום אחד עשר לחדש ניסן שנה זאת עמדו רגליו בשערי ירושלים, ויקובל בכבוד נעלה ברוב פאר והדר מאת כל יושבי העיר כבכל פעם בואו. ביום טוב ניסן שלח השר לקרוא לביתו כל רבני וראשי מקהלות הספרדים והאשכנזים, וישאל את פיהם

הרבנים הראשים לאקהלות הספרדים והאשכנזים והמה חלקו את הכסף ליושבי הבתים

בערך עשרים פראנק לכל נפש.

26) המניד שנה זאת.

27) המניד שנה הג'.

כי יגידו לו חות דעתם במה יוכל להטיב מצב עיר קדשנו. ראיש
עדת הספרדים הרב חזן זצ"ל אשר הוא נשאל לראשונה להגיד
את חות דעתו ענה ואמר: "בעיני היה טוב שיקנה השר שדות
"ואחזות ויושב בהם עניים אשר בעבודתם יוציאו לחם מן הארץ".
"הרה"ג כמהר"ם אוירבאך וכמהרש"ם אשר אליהם פנה השר אחרי
"כן לשמוע דעתם, לא אבו לגלות דעתם מאומה, באמרם: כי עשו
"למו לחוק לבלי התערב בעניני הכלל, והשר כרוחב בינתו יעשה⁽²⁸⁾.
כאשר שמע השר את דעת ראשי רבני המקהלות,
פנה בשאלתו אל ראשי ומנהלי העדות, והנה דעת ראשי
הספרדים וראשי האשכנזים היתה דעת אחת: כי השר יקנה או
יבנה בתים רבים למושב עניים⁽²⁹⁾. השר אחרי אשר הביע למו
תודתו על אשר כבדוהו לבוא לביתו ולהשמיעו את דעתם כתב את
כל דבריהם והצעותיהם בספר להציעם לפני אוהביו חובבי אהיק
בבריטניא.

יב.

ארבעה בתים חדשים בבתי משכנות שאננים.

בקשת ראשי עדת אשכנזים והספרדים לבנות בתים למעון
העניים הפיקה רצון במאד מאת פני השר, ולכן עוד כטרם שב
לביתו ולארצו וכטרם יכול להציע את ההצעה הזאת לפני חובבי
אהיק אשר בבריטניא, גמר אומר לבנות עוד ארבעה בתים בחלקת
ה' מורא ז"ל, וביום כ"ה ניסן הונחה אבן הפנה לארבעה בתים

⁽²⁸⁾ הלבנון לשנת תרנ"ז גליון ו'—ו'. הרמ אויערבאך וצ"ל הציע אחרי כן לפני
השר כי יבקש את פני סחת עירנו לתת לו הרשום לבנות תקרה על פני ההצר אשר אצל
כ"ת ל המערבי למען תהי למחסה להבאים להתפלל בקיץ מחום השמש ובחורף
מפני הנשמים. וישוב לו השר כי כבר נסה לחלות את פני דמחה על הדבר הזה ובקשתו
שבה ריקם.

⁽²⁹⁾ הלבנון שם.

בכבוד והדר נעלה כסדר חגיגת אבן היסוד להבתים הראשונים. רבני העיר ונכבדיה, כיהודים כאינם יהודים, לקחו חבל בהשמחה הזאת, ותנדל עוד שמחת עניי העיר, כי בו ביום שלח השר לראשי עדת אשכנזים והספרדים סך 4000 פראנק לחלק לעניים. אולם בישוב השר לביתו לא מיהר להחל במלאכת בנין הבתים ורק אחרי עבור שלש שנים (תרכ"ט) פקד השר על פקידו בירושלם ה' יצחק פ"ח ז"ל להחל בבנינם, והפעם השכיל השר לעשות לכלי שלוח אדרכל ואומן מלאנראן לבנין הבתים, רק מסרם לאחד הבונים פה ועייז עלה מחיר כל בית פחות הרבה ממחיר כל בית מהבתים הראשונים. אחרי עבור שנה ויותר עמדו הבתים כלולים בהדרם על תילם, ובכ"ז מסיבה לא ידענו שחורה, עמדו הבתים עזובים מאין אדם משך חמש שנים. פעמים רבות כתבו לו יושבי ירושלם מכתבי בקשה כי חפצים המה להאחו בהבתים, כי בעת הזאת כבר סר הפחד מלגור מחוץ לחומת העיר, בכל זאת לא השיב השר דבר בנידון זה, וגם שאלת הרבנים הגדולים למקהלות אשכנזים וספרדים היו מדוע יעמדו הבתים ריקם? לא שנתה דעת השר בזה, והיו סגורים על מסגר עד אשר בא השר בעצמו בפעם השביעית ירושלימה בשנת תרל"ה, אז השיב במו ארבעה משפחות מאחינו (ג' ספרדים ואשכנזי אחד) והמה יושבים בהם עד היום. כבר מלתנו אמורה למעלה כי מסכיב הבתים ימצא עוד בהחלקה אשר השר קנה מכסף עזבון ה' טורא כר נרחב המכיל 26,250 מעמער או 45,545 אמות הבנין, והכר הזה עומד חרב ושמש זה יותר מחמשה ועשרים שנה עד כי עלה כולו קמשונים. והנה לשמחת לבכנו כמעט בא בקיץ החולף קין לשממותו, כי יורשי השר ז"ל וממלאי דבר צואתו באו בעצה אחת לתת את החלקה הזאת, בשכירות קלת הערך אשר תאצר להחזקת בדקי הבתים הבנוים בו, למנהל ביה"ס לחברת כ"ח פה, אשר חדריו צרים מהכיל את תלמידי שתי המחלוקות (התלמוד והמלאכה) יחד, ומחזיקי ביה"ס ותומכיו אבו להלות אלפים לירא שטערלינג למען יוכל לכונן בהחלקה בית גדול ומפואר כנאות

לבית ספר בירושלם, ואליו ינתן גם הרחם של רוח אישר שאיה יוכת ישריו זה כמה כאשר הזכרנו, ופריו יהיה קדש להחזקת בית הספר. ויהי כאשר הגיעה השמועה הזאת ירושלימה התעוררו איזה מיושביה היותר עניים בלי שאלת פי ראשי העיר ורבניה ויאמרו להחזיק בהחלקה הזאת, ויצאו הם ונשיהם וישובו שם ימים מספר, אך לאחרונה נלאו לישבת שם מחוס השמש הבוער, והממשלה לא הרשתה למו לבנות בתים במקום הזה, אז נמרו ואמר לעזוב את החלקה, רק יתאחדו כולם לאגודה אחת, וישלחו מכתבים ליורשי השר וממלאי דבר צואתו כי החלקה הזאת תנתן למו לאחזה והמה ישתדלו למצוא כסף לבנות למו בתי מעון; בקשתם לא נמלאה אך עייז נתעכבה ההחלטה הראשונה מלצאת אל הפועל.

והנה אין את נפשנו לקות דעה בדבר הזה יען כי יש לצדד ולמצוא זכות לכל אחד משניהם, והדבר תלוי אך בשקול הדעת, ומלבד זאת קוה נקוה כי יורשי השר וממלאי דבר צואתו אישר לא נעלם מהם תועלת מהירת הסכמתם לא יחמיצו את הדבר וימהרו להחליט דעתם, עוד בטרם צאת ספרנו מביה"ד ואז הלא תהי צצתנו אך למותר.

יד.

עזר להבאת מי מעין ברק העירה.

במספר נכבדי העיר, מאינם יהודים, אישר ביקרו את השר בביתו, נמנה גם כבוד פחת עירנו, ויהי כאשר סיפר הפחה להשר מהתיקון החדש אשר בית מועצות העיר החליט לעשות, והוא: להביא את מי ימעין ברק העירה למען לא יצמאו יושביה למים אחרי כלות מי הגשמים מהבורות, שמח השר עד מאד על הדבר הזה וישקול על ידו 300 לירא שמערלינג¹⁾ לעזר הוצאות התיקון

הזה בתנאי כי יובאו המים גם לרחוב היהודים. אולם לדאבון לבבנו לא נהנו יושבי העיר זמן רב משוב המפעל הזה, כי הפלחים יושבי כפר סילוואן המביאים תמיד מי נחל השילוח ובור איזב העירה למכור, סתמו את התעלות, ואת הצינורות שכרו, עד כי נפסק ונחרב המפעל הטוב הזה באביב ימיו.

כבכל פעם בואו הראה גם הפעם את פזרון צדקתו, וחלק כסף רב לעניים. ביום י"ג ניסן נתן לראשי העדות סך 50 לירע שטערלינג לקנות בשר לחלק לעניים על חג הפסח. וסך 50 לירע נתן בידי הרב לעדת אישכנזים לחלק לעניי אישכנזים ומערבים, וכסך הזה חלק בעצמו לעניי הספרדים ביום ערב פסח לכל משפחה ערך שמונה פראנק וחצי (מלבד מה שנדב לבתי הכנסיות והישיבות כידו הרחבה). וכן חלק בעצמו לאלמנות ויתומים שנשארו מהחלי-רע משישה עד שמונה פראנק לנפש. וביום א' ח' אייר עזב את עיר הקודש שבע רצון.

נסיעתו השביעית בשנת תרל"ה.

הנסיעה הזאת נעלה ונכבדה היא מאד בעינינו כהנסיעה הראשונה של השר בשנת תקפ"ז, כי בשתיהן הראה לדעת את עוצם אהבתו לארץ נחלת אבותינו עד כי גם נפשו וחיו יקריב כליל על מזבח. לראשונה נסע בעת אשר על כל מדרך כף רגל מסעו ארבו סבות ומכשולים, ובנסיעתו האחרונה אחרי עבור קרוב לשמונה וארבעים שנה אשר כבר הושם העקוב למישור ועוברי ארחות לאה"ק ילכו כמח, אך בעת הזאת כבר נמלאו לו תשעים שנה, ימים אשר כבד לכל איש לצאת אף צעדים אחדים מביתו החוצה. לעת שיבתו זאת חרף את נפשו ללכת דרך רחוקה כזאת בים וביבשה למען ראות בעיניו את שלום יושבי אה"ק, והסיבה אשר הסבה נסיעתו זאת תגדל עוד את ערך ומעלת השר ביחסו לאהבתו את אחינו יושבי אה"ק, ידוע ידע השר כי כחותיו עזבוהו וכי אין אונים הוא עוד לצאת ולבוא לפניהם ליסד בעדם מוסדי צדקה ומפעלי חסד חדשים, ולא למענם עינה בדרך

כחו הפעם רק למען הסיר חרפה ולוות שפתים מעל ראש אחיו חובקי אדמת ציון ולהראות לכל באי עולם כי לא כצעקתה הבאה עליהם, מאת תרי הארץ (וביחוד בהראפארט של הג' ה' שמואל מאנמאנו)⁽⁸¹⁾ עשו, ולכן יקרה לנו במאד נסיעת הישר האחרונה הזאת גם מפאת סיבתה.

ביום ג' י"ב סיון עזב הישר ובני לויתו את עיר מגורו ראמסנאטע. בבואו למאלטע גודע לו כי כל האניות הבאות מאירופא לחופי סוריא ופלישת תעצרנה ימים מספר בבתי הבקורת ויאיצו בו אוהביו כי ישוב לביתו, אך הוא באחת כי עליו לראות עוד הפעם את ארה"ק ויושביה ויעבר עליו מה. וביום א' כ"ב לחדש תמוז עמדו רגליו בשערי ירושלם, ויתמהמה בה כארבעה ועשרים יום. במשך העת הזאת אך יום או יומים היה אישר רופאו הרשהו לעזוב את חדרו וללכת בעצמו אל העיר, עד כי הוא בעצמו ביקר רק את כותל המערבי, ובתי הכנסיות, פחת עירנו, וראשי הרבנים לעדת האשכנזים והספרדים, ואת הר"ר ד"ר לעווי בלוית רופא ה' ד"ר אייקן שלח לראות ולהתבונן על כל המוסדות הטובות אישר ידי יסדו, ואישר נדיבים אחרים כוננו בה, והמה הודיעו לו כי כולן הופיקו מאתם רצון. וביום י"ז אב עזב את עיר"ק שבע רצון, ובשובו לביתו כתב את הכל בספר⁽⁸²⁾.

(81) הנביר הנכבד הזה עלה לראית את שלום אחיו חובקי אדמת הקודש בשנת תרל"ד. ועמו נלוו כמסעו זה החכם המפורסם (וכו' כמנהגו) (ד"ר) א ש ר. ויתמהמה בה כארבעה עשר יום. ובשובו לביתו הוציא לאור ספר מסעותיו ובו כתב על יושבי ירושלם לאמר: כי רק עצלותם והתנלל לאכול לחם הכה יקרב בדלותם ומצבם הרע. וראשי העיר ורבניה אשמים בדבר.

ספרו זה נדפס בלאנדן בשנת ה'ת"ו ונתקן לעברית עם הערות רבות ע"י מו"ל החבצלת בשם 'להשבת מצב ירושלם ויושביה' (ירושלם תרל"ה).

(82) ספרו זה נדפס בלאנדן איהו הדשים אחרי שוב הישר לביתו. ובו מנה והשב מספר בעלי המלאכה מאחינו, החבצות השונות ומפעלי הסד. בתי ת"ת וספר אשר בה יכו. ובספרו נלוו כתב מאת ראשי רבני עדת האשכנזים אשר ישיבי תשובות על דבריו.

כאשר אמדנו לא עלה על לב השר ליסד בנסיעתו זאת
מוסדות צדקה חרישים רק שני דברים טובים אשר יצאו מנסיעתו
האחרונה הזאת נעלה פה לזכרה, והמה יעמדו עמדה לראש
מפעלותיו.

זו.

תיקון ויפוי בתי משכנות שאננים.

במשך ימי התמהמה פה בקרדו ויושבי בתי משכנות שאננים
המה חילו פניו כי יתקן תיקונים בבתייהם והם :
(א) המפתח של בית המבילה יהיה תחת ידי אחד מהם.
(ב) האיש אשר יחזיק את הרחים יהא מחוייב לשחוק דגנם
לכלי יאלצו לשאת דגנם העירה.
(ג) בעת אשר הבאר שלהם יהיה ריק אז יהיה להם רשות
לקחת מים מהבור אשר אצל הרחים.
(ד) לעשות דלתות להחלונות למען יהיו במוחים מגנבים
ושודדי ליל.
(ה) לרצוף את החצר אשר לפני הבתים באבנים ישרים
וחלקים ואז יוכלו מי הגשמים היוורדים עליהם לרדת אל הבאר.
(ו) לעשות מחסה מעל פתח הבתים והחלונות להגן מקרני
השמש הבוערים.
השר שטע דבריהם בפני רצון ויכחיהו למו למלא שאלותיהם

ה' מאנטאנע בספרו ה' - אך לא בסענית נוצחת ובאשרי נעים כי אם בדברים כוטים
כמדקרות הרב אשר לא יאית לאנשים דמי המעלה כמותם - ואת ספרו זה הפיץ בין כל
אהבי אה"ק - ונתקן אחרי כן לעבודת בשם "משה וירושלם" ע"י ה"ר אמשעיעוץ (ווארשא
תרל"ט).

והנה אין פה המקום לשפוט מי משניהם יצדק - כל איש מאתנו יודע נאמנה כי
גם ה' מאנטאנע אהב את עמו וארצו אהבה נצחית והקדוה הנבין ויבין מדברי שניהם את
האמת לאמתה.

והבטחתו זאת הוציא לפעולה בשנת תרל"ט. ומלבד התיקונים אשר דרשו מאתו עוד הגדיל לעשות כי בנה בור גדול אשר יספיק מים די על כל השנה. ויתקן את גדר האבנים המקיף את כל החלקה, אשר כבר נתקלקל מרוב ימים, ובאמצע הוקם שער גדול ובית קטן למעון השומר, ואצל חלונות כל בית עשה גן קטן למזרע ירק. וגם איזה עצי פרי נטע כמו. ותקות השר שמחתהו כי הרבה הזה ירגיל את יושביהם מעט מעט לעבודת אדמה. אך לא כמחשבת השר היתה מחשבות יושבי הבתים בזה, ולכן לא ישמו עין על גנותיהם לעדרם ולזרעם עד כי גם העצים אשר נטע לראשונה יבשו ואינם.

כסף רב הוציא השר על התיקונים הנז' ולא לריק הוציא הכסף כי באמת שונה פני החלקה הזאת למוב הרבה. והשר פקד על האדרכתל הנוצרי אשר בידו הפקיד את דבר המלאכה כי יקח לעבודתו רק יהודים.

זו.

שכר מורים ללמוד לשון ערבי.

המפעל הזה הוא האחרון ממפעלות השר להטבת מצב אחינו יושבי ארצה' ונעלה הוא מאד בערכו לו יצא לפעולה. אך לדאבון לבבנו ההצלחה לא האירה את פניה אליו גם במפעלו האחרון. בהיות השר פה בפעם האחרונה הראה לדעת כי מצב העיר ומצב יושביה נשתנה הרבה במשך הזמן וכי בעת הזאת יוכל ידיעת שפת הארץ להיות לעזר ולתועלת גדול לבני הנעורים, ויעל הדבר הזה על לבו ובשנת תרל"ט שלח מאתים לידע שטערלינג לראשי ומנהלי הת' אשר לעדת אישכנזים, כי ישלמו מהכסף הזה שכר מורה אשר ילמד את הנערים שעה או שתיים ביום שפת ערבית תחת פקודתם, והחצי מהסך הזה שלח להרה"ג כמוה"י סראג ראש בית הספר "דורש ציון" כי גם הוא יקח מורה ללמד את תלמידיו לשון ערבית וסך 70 ל"ש שלח להרב הנז' לשלם

שכר המורה אשר יבקר שעה ביום את החדרים אשר לבנות האשכנזים
ללמד גם עמקן את השפה הזאת, ויהי כאשר הגיע הכסף ירושלימה
וראשי ומנהלי הת"ת אבו למלא אחרי משאלות השר וכבר מצאו מורה
אשר נאות לזה, איש יהודי נאמן לדתו, נועזו הקנאים לב יחדיו
להפר את מחשבת השר, ויסכו בעיר לאמר: כי הדבר הזה הוא
אבן פנה ליסד בתי ספר בירושלים ועישוה כמרקחה, אספו אספות
ויאצו בראשי הת"ת כי ישיבו אחור ממחשבתם וישלחו את הכסף
בחזרה לידי השר לאמר: "לא מעוקצך ולא מדובשך", ראשי הת"ת
כחכמים הרואים את הנולד לא מהרו למלאות את שאלת
הקנאים האחרונה רק הודיעו להשר כי אין רוח העם נוחה בהדבר
החדש הזה, והוא כדרכו להרכין תמיד ראשו לעצת רבני ירושלם
ומנהליה לא קצף גם הפעם עליהם ויכתוב להם כי הרשות בידם
לקחת את הכסף לצורך הת"ת, ובכן לא הוקמה גם מחשבת השר
האחרונה הזאת, אך בישיע ה' גם נכלי הקנאים ועלילותיהם לא
הוקמו ולמרות כל עמלם שני בתי ספר נבונים כעת בעירנו אשר
בהם ילמדו ילדי ישורון תורה ודעת למען יהיו זרע ברך ה' אשר בהם
ישראל יתפאר.

מלבד הישיבה עשר מוסדי צדקה וכסף התמיכה אשר השר
חלק להעניינם כאשר הזכרנו, לא שכח מלפקוד בפעם בפעם גם
את בתי החסד ומוסדות הצדקה אשר יושבי ירושלם בעצמם
כוננו כמו "ביקור חולים", "תלמוד תורה", "הכנסת אורחים" וכו'
כידו הנדיבה.

ומעת היותו פה בפעם האחרונה שלח בכל שנה 2 לירע
שמעורלינג לכל אחת מהנשים אשר עסקו בעת היותו פה בלמוד קרוא
עברית לבנות עמנו, גם שלח תמיכה קלה לכל המלמדים לעדת
אשכנזים אשר בעירנו אשר הציעו לפניו במכתב את מצבם הסר.
וכן לא הושיב ריקם מעולם את פני כל איש מיושבי ירושלם אשר
שפך לפניו מרי שיחו במכתבו ויושבי ירושלם כיתר ערי ארץ הצבי
ידעו להוקיר שם הישר וזכרו לא יסוף מלבבם כל הימים.

בתי מזכרת משה ואהל משה.

המפעל הזה אם כי לא ידי השר כוננוהו. בכל זאת יוכל גם הוא להמנות על דגל מוסדות הצדקה אשר ידיו יסרו בארץ הצבי. כי אך מידו היתה שומה כי המזכרת הזאת תוסד בעיר חפצו בה היא ירושלים עיר קדשנו. וזה דבר המזכרת:

כאשר נמלאו להשר זצ"ל תשעים שנה התעוררו גדולי ונכבדי עמנו אשר בבריטאניה ויגמרו אומר להקים שם חזק עולם להשר על כל עבודתו אשר עבד לטובת אחינו הנאנקים והנאנחים. ויהי כאשר שאלו את פי השר על אודות המזכרת אשר בדעתם לכונן, וישיב להם כי אך אז תעלה המזכרת לרצון לפניו ויקרא את שמו עליה. אם על אדמת ארץ נחלת אבותינו תוסד. מעוררי דבר הרעיון הזה נאותו לחפצו ויחליטו להוציא את הכסף הנאסף על שלוש אלה: עזר לעוסקים בעבודת האדמה, להסתבת מצב המלאכה וחרושת המעשה, ולכונן בתי מעון. ויכוננו ועד אשר יקרא בשם יהקמת שם וזכר עולם להשר משה מאנטי פיורי. (*Sir Moses Montefiore Testimonial fund*) ויוציאו קול קורא לכל אוהבי השר והחפצים ביקרו כי ישלחו כסף לטובת הדבר הזה. ובמשך זמן לא כביר נאסף בידי ראשי הועד כארבעה עשר אלף לירע שטערלינג.

בשנתים עבר על הועד בשרם החלו לגשת אל המלאכה מפאת המלחמה אשר שררה אז בין רוסיא ותוגרמא. ואחרי כן בחר בידידינו הרב החכם וכו' כמוהר"ר יחיאל מיכל פינס להיות לסוכן ובא כחו פה, ובשנת תרל"ט בא ירושלימה. והנה בארבעת השנים הראשונות לבואו לא עשה הועד כמעט מאומה מפאת סיבות קלות ומניעות צדדיות אשר אין פה המקום לדבר עליהם. אך בשנת תרמ"ג גמר הועד אומר להחל בבנין בתים, ולתכלית זאת התאחד את חברת משכנות ישראל לבנין בתים אשר לעדת אישכנזים (אשר מפאת עוני חבריה לא יכלה לגמור את מספר הבתים אשר קבלה עליה) על פי האופנים האלו:

הועד יתן 3100 והחברה תתן גם היא 1300 לירע שטערלינג,
ובהסך הזה יבגו שמונים בתים, ויושביהם ישלמו את מחירם במישר
חמש עשרה שנה בלא נשך.

בשנה החולפת, עלתה מלאכת בנין הבתים, והמה יקראו
בשם "מוזכרת משה".

כסך הנז' הלזה הועד גם לאיזה מעדת הספרדים לבנות
בתים כמספר האמור, ועפ"י אופנים הנז', ובקיץ הבע"ל יכלה גם
מלאכת בנינם, והמה יקראו בשם "אהל משה".

על שער הנחלה הוקם אבן מזכרת אשר עליו חרות
בשפת עברית, ערבית ובריטאנית כדברים האלו:

דובב שפתי יישינים.

א.

אגרות ר' שמשון בק משנות ש"ב ש"ד.

הוציאם מהשיכח איה

דוד ב"ר יהודה המכונה ליב קויפמאנן.

המכתבים אשר הנני נותן לפני הקורא מצאתים בכ"י הכולל לקוטים ודינים מגדולי ארץ אישכנו אשר נרשם במספר 14 ברישומת הח' ר"ג ראבינאוויטץ הנחתמת ב"ב 'אלול תרמ"ג. ומאשר יקרו בעיני נכבדו העתקתים ונתתי עין בקוחה על כל מלה ומלה המסופקת כי האותיות כבר אספו את נגהן ודבר בעתו היה להוציא ממסגר אסיר ולפדות המכתבים השבויים האלה במרם תמחה הכתיבה עד בלתי הכיר את מקומה א"ו. ויותר שעמלתי להעתיק את המכתבים עוד עשיתי חסד של אמת עם מחברם כי לא נגעתי בדבריו והנחתים כצורתם וכהיותם כאשר יצאו מעטו או מעט כותבם. לא שניתני ולא החלפתי וגם לא אמרתי לתקן במקום מעות כי הכותב לא הרבה לדקדק בלשונו על טהרת הקדש ואם שגה אתנו תלון מישוגתו והלא רק בזאת יצא המוציא לאור דברי חכמה ידי חובתו אם יתן לשנינו את אשר מצא ולא למשפט עיניו יוכיח.

ברור הוא עמדי כי המחבר הוא ר' שמשון ב"ק הנודע לנו למקובל ממקום אחר הוא ואין שני כי כס' תעלומות חכמה אשר איננו תחת ידי נקרא, כאשר הודיעני ידידי שוח"ה בדף נ"ה: אמר המגיה מצאתי בתוך כתבי מהר"י ש"ר סדר האצילות בקצור מופלג

ישלח האלוף מהר"ר שמשון ב"ק מירושלים והוא מקבלת האר"י רבי זצ"ל. ואם גם לא למד ר' שמשון אצל האר"י כי אם אצל תלמידו כאשר נודע מאגרותיו בכל זאת נכון לבי בטוח כי הוא ולא אחר כי קבלת האר"י היתה משוש לבו ובלי ספק לא השיב ידו מלכתוב את אשר קבל בקצרה כדרכו ולשלוח את מעשה אצבעותיו לעיר מולדתו לאחיו או לקרוביו אשר ראם נאחזים ברשת קבלה אחרת אשר לא ישרה בעיניו. ואם גם יחסרו בכ"י סימני הקצור על שם ב"ק אשר יודיעו כי זרע קדש מצבתו וכי בעלי השם הזה כלם בני קדושים בכל זאת לא נסוג אחור מחדות דעתנו ולחרוץ משפט כי בעל סדר האצילות וכותב המכתבים אינם שונים זה מזה ואיש אחד המה.

מארגו וממולדתו של הכותב לא נדע דבר ברור אבל אומר לי לבי כי מארץ איטאליא או אשכנז בא לארץ ישראל ומשם הריץ את אגרותיו למקום מגורי אבותיו ואולי לא שגיתי ברואה אם אומר כי משפחת באקי בארץ איטאליא אשר שם שמשון נסרץ בתוכה קרובה היא לר' שמשון ב"ק הירושלמי. ומלבד זה נלך עוד בטר מעמא ונאמר כי גם אהבת הקבלה אשר מצאה קן לה בלב בני המשפחה הזאת תורה על אפשרות יחוס מה בין האיש המצוין הזה ונושאי שמו האחרונים כמו מחבר ספר רפואה למכה אשר הגהו לפני בכ"י וכן כתוב על מצחו: "ס"ל" שחבר איש טהור הרב האלהי בתם לבב שמו נודע בשערים חסידא וסרישא כמוהר"ר שמשון באקי וצוק"ל תנצב"ה מ"ץ בק"ק סאלי יע"א ירבו כמותו בישראל ויורו המורים". ובהיות כי גם הכ"י אשר מאליו יקראו המכתבים נמצא באיטאליא דעתנו נוסה כי משם* נסע הכותב לארץ הקדושה.

(*) בין חכמי ורבני האשכנזים בעיה"ק ירושלים ההתומים על הסכמת סגור התיח ממסים משנת שניד הנדסם בהקדמת ספר יצחק תורה להר"ש די אבילה (אמשטרדם תפ"ה) נמצא השם משה סאיר ב"ר שמואל ב"ק ד"ל אשכנזי. ואם כן נראה מה כי משפחת ב"ק מארץ אשכנז מוצאה.

ועל הדברים אשר יצפנו בקרבם האגרות האלה לא אכביר
מלין כי הקורא ימצאם במקומם וכל אשר היה אצלי להעיר ולהאיר
אמרתי בהערותי ואקוה שיודו כי לא דבר ריק היה להוציא מתעלומה
העלים האלה אשר יספרו לנו כמה דברים ראויים להודע על חיי
אחינו בצפת ובירושלים בשנות שט"ב עד שנ"ד ובפרט על תלמידי
האר"י ומנהגיהם הלא כל דבר ודבר המרחיב את ידיעתנו על קורות
אחינו בני ישראל דור דור וחכמיו דור דור ומנהיגיו כדאי הוא
לבא בקהל ולהגלות בקרבנו.

א.

נכתב מירושלי עיר הקודש תוב"ב אמן, ע"י הגאון כמהר"ר
שמשון בק י"צ בחדש . . . שנת שין מס דלת לפ"ק.

כבר בשרתי אתכם כמה מעלות טובות למקום עלי שהוציאני
מצפת והכניסני לירושלים הקדושה אשר לא יחסר כל בה אפי'
בזמן החורבן בעז"ה. הברכה מצויה בה ת"ל כן ירבה וכן יפרץ ומאז
יצאתי מצפת בעונותינו הרבים הם שרויים בכל כך צער שמאז
הוסדה ועדעתה לא נשמע כדבר הזה ולא נהיה כמוהו רעב וצמא
עד שיצאו יותר מאלף נפשות והחכם כמהר"ר יונה כתב אלי
שאם תמשך היוקר ח"ו עוד ג' חדשים תשחת הארץ ברעב והגליל
תחרב⁽¹⁾ ח"ו בלי ספק כי אין לחם ואין מים ואין עלה ירק כי הישדות
והגנות יבשו מקודם באשר מטר לא נתך ארצה כל החורף העבר.
ופה ת"ל הכל בזול וזולתי החטה אצטרך שנה הע"ל לפי
דעתי י"ח ציקיני⁽²⁾ לקנות עתה בזמן הקציר סוף סוף ומי שאינו
קונה בזמן הקציר מוציא כפלים ומה שיזוה עתה חצי שקל זה ג'
שנים היה בערך א' מוציניג ופחות וקרוב הדבר שתחזור עמרה

(1) עיין ט"ה ט"ז :

zechino (2)

ליושנה בעה". תכלית הדברי' אני וזוגתי שתי' מודי' ומשבחי' להשי' שזיכנו לעבוד ה' בארצות החיים יש לי בית רחבת ידים ת"ל פה אני פוע שום מס רק " מרזני כסף הגולגולת וא' ריינש לישנה להשומרי'. פה ת"ל אין השיש לסמים וגנבים כלל ועקר. אם באתי לכתוב שבח העיר הקדושה הזאת אפי' בחורבנה וכותל מערבי של בית המקדש ובית הקברות בעמק יהושפט ומי השלוח שעולה ויורד בכל יום ומגדל דוד וירד אבשלום וקבר זכריה הנביא ומערות הגי הנביא וחולדה הנביאה וישעיה וע' סנהדרין ומגדל דוד וציון והר המשחה כל זה בתחום ירושלים תקצר היריעה מהכיל ראו עיני ושמח לבבי.

אנחנו דרים בציון וגם הערלים להבדיל והישמעאלים דרים בירושלים ויופי החומה שסביב ציון וירושלים אין כדומה לה בלי ספק יהי רצון שנוכח וגחיה ונראה בנחמות ציון עם כל ישראל אמן

(יחזק האמת נכתב)

אין בו נפתל כי הכל אמת ויציב וישר הוא
כי בעל מחימן הוא והיה מנעוריו ועד עתה.

ב.

ג"ז כתב מאריך הצבי מהגאון הנ"ל.

אחי קבלתי כתבך ועתה לא אאריך. כבר כתבתי מטה שנתחדש אלי בתעלוטות הקבלה כפי דרך הראשונים ולא בידעת' ועבשיו שראיתי יקבל ספר הפרדס יישר כחך. אכן ישמע לעצתי לא יוצא שו' מעו' בספרי קבלה מהקודדוואר⁽¹⁾ ע"ה כי לא תדע דבר על אמתתו. ואלו הייתי מוצא לקנות כל הספרי' וכ"י בעד " ציקני לא הייתי קונה אותם לעצמי. ידעתי דברי אלו יבחרוך מאוד אכן האמת הוא אמת. וברוך שמו הגדול שזיכני לידע שלא

(1) הוא הרב מהר"ר משה קרדוואר בעל ס' הפרדס.

אדע. ואם חשקה נפשך בתורה אגלה איזה דרך ישכן אור
תשמח ותגל בלימודך עד ירחיב ה' לפקוד עינים עורות ואז
הקבלה תקבל.

יש כאן משניות ביד יורשי התנא האלהי כמהר"ר יוסף
מווירונה ⁽¹⁾ שלא הניח כמותו בישראל בחסידות וענן התלמוד
והירושלמי והיה יודע כל שיתא סדרא [לפעלה מהשורה נכתבה סדר] ⁽²⁾
משנה בעל פה. ואותן המשניות נכתבו זה תת"פ שנה מנוקדי
אניה משניות שלי מתוכם ואז אשלח משניות מוגהי גם אליכם
בעה"י כמו שנתנו מסיני.

החכם מ"ו מהר"ר יוסף מוכרי ⁽³⁾ י"צ המקובל בשבוע זאת
אמר לנו חברי שהוא מרגיש שאנחנו כעסני וכמעט שאיננו רוצה
ללמוד עמנו כי מדת הכעס מרחקת רוח המהרה וכל אחד היה
מפספש כמעטיו עד שאמרתי לו אדוני יודע שאינני כעסן אכן
היו געירתי באשה אחת בנויפה לסבת חציפותא ולשם שמים
נתכוונתי והשיב אלי: והוא מעצת יצר הרע המדמה אל האדם
שבעסו לש"ש אכן אומר אני אליך שאם תרצה להיות שלם
תרמה בנפשך שכל סמוך אינו שלך ואל תחוס עינדך על כל
אשר לך הוא הפקר. והרגשתי שעלי אמר כאשר יום שלפני
אמרתי ליהודי ⁽⁴⁾ א' שנתתי לו ⁽⁵⁾ א' ציקן להחליף ורחני מלך ושוב
י' מונים ונתן אלי סמבעיות שאינם טובי ואמר שאם לא אוכל

(1) נ"ל שהוא מהר"ר יוסף אשכנזי אשר הוכיר הרב חידא בשם הגדולים כי
מקום מנהיג צפת והיה בימי הארי והיו קרובי איתו תנא שיהיה שונה המשניות בנינוק.
ע"ן גם בס' קורא הדורות לו:

(2) אולי צ"ל מערבי ושננות בזאת סלחה קילמוסם של המעתיקים לשכח
כי יש כתיבה שנתאה בה ע' בדמות שתי אותיות כן והב' כמו כ. ר' יוסף ויטל מערב
נדע משכחי ר' חיים ויטל כי גם הוא היה תלמיד הארי.

(3) לא רציתי לשנות והקדמתי יבין כי הכותב השתמש מה בלי וזה במקום אשר
היה לו לכתוב בלי נקבה כי על יחידות אחת ידמו מלי. (לדעתי ככל צעקות קימן
הקלוק (כס"ו) לחכי מלח "יחודי" ולס"ו יעלה דקדוק כלשון יפה.) אמ"ל.

להוציאם יחליפם לי ואח"כ רחמי ורצה להכריחני שאקח כ"כ לחם
ממנו וע"ז גערתי בו ואמרתי לו שהוא רשע ובלעל וחצוף והודתי
לפני החכם ולא כושתי והנה הוא יודע ומכיר עונות שאדם עובר
עליה ח"ו בחדרי חדרי ד' יאריך ימיו וירבו כמותו בישראל. זה
כתבתי לכם שתקחו מוסר.

י"ג תמוז תש"ב.

ב.

אם באתי לספר בשבח הארץ וקדושתה ואניש מעשה וחסידות
שנמצאו בה תקצר היריעה. כחביל וגם לספר בגנות הרשעים
היושבי עליה ומטמאי אותה דיו אלו ימי⁽¹⁾ וכו' אכן ידע ויאמין
נאמנה שמי שלא ראה בחוש הארץ הקדושה לא יוכל לצייר
מעלתה וטובה וטהרתה ואשרי מי שיזכה לזה כי היא שער
השמים. וכדי להודיע קצת חדוש אשר כל שומעיו יתמהו הוא:
זה ח' שני⁽²⁾ בעוה נפטר⁽³⁾ מקובל וחסיד איש האלהים כמהר"ר יצחק
לוריא ז"ל⁽⁴⁾ אשכנזי והוא היה מבין שיח אילנין וצפצוף עופות
ובהמות וטרוצת המים וכאשר היה מסתכל בצל האדם היינו האוויר
החצון שחוצץ לגוף האדם היה מכיר ביצר טוב ויצר הרע המלוין את
האדם תמיד והיה יודע כל העונות שעשה האיש ההוא והיה אומר
לו מה שעשה בחדרי חדרי והיה מכיר גלגול הנשמות של כל אדם
בפרט ולרוב קדושתו בשגם שכל רצונו היה מדבר עם נשמות הקדושים
אשר בארץ המה. באופן נתגלו לו בסתרי הקבלה וסודותיה דברי
נפלאי והניח שני תלמידיו א' הוא פה צפת אשר אני מקבל ממנו
שמו החכם כמהר"ר יוסף מוכרכי והב' בירושלים נקרא כמהר"ר

(1) עיין שבת י"א והרש"ת אקדמות מלון של שביעית לר' מאיר ב"ר יצחק יעין

מה שכתב על התפשטותו של המאמר הזה הח' Köhler בש"ע 2,546 Orient and Occident

(2) לפני זה נפטר האר"י בשנת שליד ולפי דברי ר"ח וטאל מה ביטת ושלם

ואולי לא דיך כחכם האמת או טעה בזכרונך.

(3) רמב"ם יק [עליו].

חיים יצ"ו) והנה בחכמת הקבלה נכדל מכל שארי המקובלי ויתרונם עליהם כיתרון אור מהחשך וכולם מסכימים עם הזוהר אפס שארי ספרי קבלה וכו' לא מחשבותיה מחשבותיו ומי שזכה לשמוע ולהבין הדרושי והקדמות ההם מהתלמידיו מהחכם הגדול הדברי מאירי לפניו ברורים כשמיש אינם מוכרי רק על פה ובשבוש שלא לגלות כלתי רשות ובטחילה לקרי ולא לכעסני. ומכיר ג"כ מורי מי שראוי לגלות לו או מי שאינו ראוי לו. והעונות שאדם עושה כל יום הוא מכיר. והוא אומר דרושי שאין להאמין יקר תפארת גדולתם אלא מי שזכה לשמוע אותם ובפרט בשבת שנתוסף בו נשמה יתרה הוא כמעין המתגבר ה' יזכנו להיות מתלמידיו ושאלמד ואשמור ואקיים וכו'.

י"ב תמוז ש"ב.

ב.

איסור לעשות פירוד בהקהלה משנת שפ"ג.

הסכמה קדומה שנמצאת חתומה מחור"ר

עיה"ק ירושלם ת"ו².

להיות ישיש הסכמה קדומה חתומה מחכמי רבני ירושלם עיה"ק ת"ו ישינים גם חרישים ומחכמי רבני צפת ת"ו שלא יהיה רשאי שום אדם יחיד או רבים לעשות שום פירוד בק"ק יצ"ו לא לענין הבעלי תורה ולא לענין הקופה זולת ק"ק אישכנזים ושלא לכתוב דבר

(1) הוא ר' חיים ויטאל.

(2) הסכמה הזאת לא נדפסה לא בהקדמת ספר כתב תורה וגם לא בספר תקנות

ירושלם (תר"א) אשר ביטניהם באו תקנית רבית מחור"ר ירושלם הקדמונים. ואנכי מצאתיה בספרים ישן נושן אשר בידו הרב המופלא וכבוד ה' מלא ראב"ד מקודש כמהר"ר יעקב שאול אלישיב יצ"ו. והוא בביטוי האיל לתת ע"י לקבעה בדפוס.

שטנה על כוללינו הק"ק יצ"ו ולא על הפרנסים המטפלים בצרכי העיר וכל זה בחומר וחזק כל אלות הברית. עתה אנחנו ח"ם חורנו לאשר ולקיים ולחזק ההסכמה הנ"ז ומעתה ומעכשיו בנזירת עירין ומאמר קדישין ברשות ב"ד של מעלה וברשות ב"ד של מטה אנן מחריטין ומנדין ומקללין ומאררין לכל איש ואשה קטן או גדול יחיד או רבים שיעשה שום פירוד וכתות בכוללות הק"ק, או להפרנסים הנמסלים בצרכי העיר לא על ידם ולא על יד זולתם לא בארץ ולא בחו"ל ושלא לדבר לשום אורח שום שטנה נגד הק"ק יצ"ו והפרנסים כנז"ל ואם באולי יודע שכתבו שום שטנה בין יחיד בין רבים מלבד שהם מוחרטים ומנודים לשמים ולבריות, אלה גם כן מוטל על כל בר ישראל לדודפו עד חרטה וליסרו בכל מיני אופני יסורין בכל הבא מידו יען כי חשב לבלע ולהשחית את נחלת ד' שהם גוי אחד בארץ וימשך זמן הסכמה זו עד יבוא גואל צדק ושומע לנו ישכון במח ושאנן ובצל שדי יתלונן והיה זה ביום חמישי ת"י לח' אייר שנת ה'שס"ב ליצירה מעה"ק ירושלם.

שם סגל לחיו	משה י' שושן	שלמה הירדה	ישראל בנימין
משה טריפקין	יהודה פריץ	יוסף שפרין	יצחק רומאנו
יצחק דנינו	הנניה י' ברקין	משה לחיו	

ג.

שלשה מכתבים מראשי קהל אשכנזים⁽¹⁾.

א.

(על גב המכתב)

מקרתא קדישא ירושלם תוב"ב. אל אנשי כנסת הגדולה
ה"ה רוזנים וקציני המפורסמי פ"ו דק"ק מ"ן יע"א.
ב"ה. ירושלם עה"ק תוב"ב. ר"ח אייר תקי"ו לפ"ק.

(1) המכתבים האלה נמצאו באוצר כת"י של ההכנס המזית במהרה"ר אליקים

השירידים אשר ה' קורא להם אילי הצדק נמעי נעמני, מחזיקי
בדק רודפי צדק אווזים מעשה אבותיהם, רחמנים בני רחמנים.
מנשרים קלו מאריות גברו לעשות רצון קונם מרוב אוני, ה"ה
אחינו בני ישראל נדיבי עם אלקי אברהם זרע יצחק ערת יעקב
יחידי מגולה אשר בק"ק מ'ין הצרפתי יע"א, ה' עליהם יחיו
יאריו ימים ושנים, ועל צבאם צדיקים יושבים ועטרותיהם
בראשיהם, העמודים והמכונות אשר הבית נשען עליהם, גם כנבוא
יראו יראה להם וגובה להם, ראשי אלפי ישראל המה פרנסים
ואמרכלים נדיבי ושועי, נבאים ממונים קצינים ורוזנים, זו מוכי
העיר, ה' צבאות יגן עליהם, ועילא מנהון הרב הנאון תפארת
ישראל, נזר הקדש כל העם עוני אחריו מקדשו, דין הוא הדר
נהדר בקדש, המאיר לארץ ולדרים, אין על עפר משלה קדש
יאמר לו, אשרי העם ישכבה לו, יחד כולם ישבו בנוה שלום,
ובמשכנות ארץ ישרים יפריח יחיו דגן ויפריחו כגפן דשני ורענני,
גם בניהם עדי עד את מלכים לכסא יושבי לנצח וינמלם וינשאם
לישכון בארץ החיים עד עולם כ"ר.

מראש מקדמי אריש ארשת שפתינו רחשי מרחשן צלותן
ובעותן נוכח הדביר והאולם לאל אלהים, זה היושבי בשמים ומעונותיו
בציון, הנה זה עומד אחר כתלנו, כותל המערבי, ושפתינו אתנו
כי ירבה כבוד ביתם ממעל לחישי, וברכת שמים נטוי על ראשיהם
יהיו כגנות עלי נהר כאהלים נטוי והעושר והכבוד תבונן על פניהם כל
הברכות יאתיון לשלום עוד כל ימי הארץ זמן זמנים זמניהם כ"ר אמן.
מאחר עלות קול רנה באהלי צדיקים זאת האריש מן
המודיעים כי כן קרבו אלינו ויאתיון הני זהרות דקא מרקדא צבען
מדויל ידי של השר והנגיד הרבני המופל' כבוד מוהר"ר בערמאן
שפי"אר סג"ל יצ"מ תושבי קהלתם קודש הנכתב בשנת התקמ"ו
יו"ד אייר וכדברי קדשו כתוב לאמר: שקבל פרי צדקתם אשר נדבה

ברמלי דל, והרה"צ מוהר"ר יעקב ספיר העתיקם משם ונתנם על ידי לפרסם ברבים.

יהי זכרם ברוך.

לכם המהר לשלוח לעניי עדתינו האשכנזים אחיהם אשר פה
 עיריך ירושלם מידי עברו דרך קהלתם קודש שלוחינו שלחא
 דרחמנא הישיש הרב כמוהר"ר שניאור פייבש נ"ת המה סך 6 מאות
 ליטרין ואנן מה נענה אבתרייהו כל חותמי ברכות שבמקדש יחולו
 על ראשם בשובע שמחות ורב ברכו להם ולזרעיהם על כל החסד
 אשר עשו עם שלוחינו הרב הנ"ל ועמנו הן הנה היו לבני ישראל
 אחינו הודאה על לשעבר וצויעקין על עתיד כי זה ימים כבר שנשכחנו
 כמת מלכ היינו עוובה היינו שכוחה וציון דורש אין לה לאמר לציון
 עמי אתה ובמה התיח מתפרנסין בארץ הגגב ארעא דלית לה מגרמה
 כלום והב הארץ ההיא זהב סגור ומסרחק תביא לחמה לכל יושבי
 ציון וירושלם חכמי אחינו הספרדים והמה רבו כמורנו וישולחים להם
 די מחסורם אשר יחסר להם עשו להם כמה ישיבות והספקות
 ואנחנו מתי מעט ואחינו קציני האשכנזים יצו זה ימים כבר העלימו
 עיניהם מאחיהם אשר בירושלם הנה קצרה היריעה מהביל לספר
 גדול השוד והשבר אשר מצאתנו בימים האלו כי נפשי נפוחי כפן
 ורבים שתו לימא(?) מתי רעב כי תשעה קבין מיני של עוני כאן נמצא
 וכאן היה לא יאומן כי יסופר הצרות והיגונות אשר סבבונו ככסלא
 לאוגיא ואסם קצחו אין די באר וקן קולמסא לא ספק צרכינו
 במדבר כי זה שבע שני הרעב אשר פסקו אנשי אמנה
 משלוח ידם מתנות לאביונים ומאין יתפרנסו המן הגורן ומן
 היקב? ואפילו המשתכר משתכר אל צורך נקוב איכו כלום משא
 ומתן יש בינינו כביניהם? לכן אתאנו לחלות סניהם קודש והיו
 דברינו האלה כעשר חלות אנא בכח גדולת ימין צדקתם המחלקים
 בעקב ומפיצים בישראל ולכל היר החזקה אשר עושים כבודם
 בגלותם מחזיקים בביתם ברית אבותם מלח ממון חסר ומתירים פס
 ידם להחיות נפשות ורוח שפלים ולב נדכאים יעמדו גא לימן אחיהם
 אשר בארץ המה תושבי ירושלם עה"ק היושבים במצור ובמצוק
 מצמק לרע להם ועיניהם תלויות וצופיות לעזרת אחינו אנשי
 חיל אנשי אמת וימינם מלאה צדק למען ישלחו הצדיקים מהיום
 והלאה פרי צדקתם בתוספת מדובה על העיקר וצדקת הצדיקים

ישלחו מדי שנה בשנה כימי קדם חק עולם כל ימות וכן יצאו לעזרת ה' בנבחרים אשר בארץ המה הסרים אל משמעתם לנופף ידם בחותם וסמנמרון (?) ויתנו ידיהם ויצדקו את הצדיק דמיציקרא למען לא ישלחו הצדיקים בעולתה ידיהם לשנות מצדקה לצדקה ליתן מקופת הצדקה הקצובי וקבועים מאז ומקדם בהסכמת הנאונים רבני אישכנו גר'ו אשר הם שייכי דוקא לחכמי אישכנוים ועניים אשר בירושלם המה לשלוח הקופות האלו דוקא לירושלים או לתת ביד שלוחם ולא ליד שלוחים אחרים אשר לד' ארצות המה או לצדקה אחרת ועליהו דידהו רמיא המצוה הזאת להזהיר גדולים על הקטנים בכל המקום ובכל הארץ יצא קום קו המשפט ובקצה תבל מליהם ואם את הדבר הזה יעשו ויכלנו עמוד וגם כל העם הזה אחינו אנשי נאולתנו על מקומם יבואו לשלום ויתענגו על רוב שלום ויזכו לרב טוב הגנו וצפון לצדיקים ועשרותיהם בראשיהם, ויותר הן עתה מהדענה להן כי שלחנו למעלתם הרמה קבלות כפולות על 6 מאות לישראל הנ"ל ויתר הדברים כתבנו בספר אשר יחדנו להנגיד הרבני מוהר"ר בערמאן שפייאר סג"ל גר' וכל הרוצה ידרוש מעל ספר הנ"ל ובכן יגדיל ויאדיר כסא מלכותם וממשלתם ברבות הטובה הן ועושר בבתם בשובע שמחות ככל אות נפישם הרמה ונפיש החותמים הם העומדים על הפקדיו פקירי הזמן דקי' אישכנוים אשר פעה"ק ירושלם תוכב"א.

נאם הק' אברהם גרשון קוטבר זה שבתי ה' בהבין תוכב"א ששה שנים
זה ארבעה שנים שקבעתי דירתי עם כל בני פעה"ק ירושלם תוכב"א.

ונאם משידלוב.

ונאם הק' אריהודא בהמפורסם מוהר"ר אלכסנדר ז"ל
מאמטא נכד הנאון ר' ליב חסיד ז"ל שהיה אב"ד דק"ק לגוב.

ונאם הצעיר מרדכי פתחי' בהרב החסיד מוהר"ר ארי' ליב
זצוק"ל מנוע שאיל וואהל ז"ל מירושלם עדיק תוכב"א.

ונאם הק' יקר בהרב מוהר"ר אברהם גרשון.

ב.

(על גב האכתב)

מציון מכלל יופי תובב"א.

ב"ה. אל מול פני שרים ויועצי ארץ, הגבירים
הרמים חכמים ונשיאים ופקידי ארץ ישראל
ועל ראשיהם מלמעלה הרב הגאון מאה"ג
תפארת ישראל כמוהר"ר נר"ל אשר בעיר
המהוללה מיץ יע"א, נרם כולם יאיר כיר"א.

הסוככים בכנפיהם על עם בציון יושב וכירושלם העומדים על
הפקודים נכורים לעמוד בפרץ תולים עיניהם בבנות ירושלם הנחמדים
מזהב ומפז רב עושים מאהבה מאהבת ה' השוכן בציון והבוחזר
בירושלם היה אחינו אנשי גאולתינו הגבירים הרמים החכמים
והנשיאים אמרכלים וגזברים וממונים וכוהנים ומנהיגים ופרנסים
ופקידי ארץ ישראל אשר בעיר המהוללה מיץ יע"א אל ראשיהם
ולמעלה המאורות הגדולים ראשי אלפי ישראל עמודי שמים
ומצוקי ארץ דמתיחא בהו והיו למאורות להאיר על הארץ בנר מצוה
ותורה אור בהיר לאיסתכולי ה"ה החכמים השלמים והדיינים המצוינים
הרבנים המוכהקים נר"ם ועילו מנהן רב האי גאון תפארת ישראל
נ"י ע"י פ"ה כמוהר"ר נר"ו השומר אמת ישמרם יעלו חסידים בכבוד
ישיתו ויפרחו כגפן דשנים ורעננים יהיו ונחת שלחנם מלא דשן
משופרי שופרי בכתם אוסיר לא יסולה.

יהא שלמא רבא שלטיהו ייתי מן שמיא אבי ידיהו כל
ברכתא דקא מדכרי שבחיהו לרבות כל מיני שמחות דקיימא
באתריהו גם כסא כבודם יתרוםם ויתגשא מעלה ע"ג מעלה
לעולם יעלה קול רעש גדול ירע אף יצריח כוהא קרי אי לך
ארץ הצבי ישראל האחת אהובי זה מקום מקדש וכבוד ה' מלא
העיר אשר בחר לו יה עניה סוערה תחיל תזעק בחבליה כי בניה
שכבו בראש כל חוצות נתעברה צורתם ועיניהו משיפו כנחלים

נמיו נחלים דם ואש ברבבות נחלי על זאת תאכל הארץ ותלכש
 בגדי אלמנותה וירושלם תתן קולה ותאמר ציון שמעו כי נאנחה
 אני על שכר בת עמי השברתי קדרתי שמה חחוקתני חיל כיולדה
 אפעה הצרי אין בגלעד אם חוסא אין שם לבקר את החולה. אם
 אח אין לו כי מדוע לא עלתה ארוכת בת עמי עם עני דקא לקי
 דבקה לארץ במנינו נתך מחולי אל חולי שכיב ורמי אערסי וקא
 נגדי מתותי שתין משכלי. מלכי צבאות כל שוכני ארץ חוצות
 הביטו וראו חולים המוטלים באשפה בחוצות ירושלים קומו סעו
 נדו שנה מעיניכם ותאחו בציון את המהומה ואת המנערת ואיש
 בוערת ויבער מן הגדיש ועד קמה כאשר יבער הגלל החל וכלה.
 הלא תדעו הלא תשמעו כי זה שמנה שנים אשר קרא ה' לדעה
 על הארץ ואין חזון בישראל כי משנת התקס"ו אשר קבלנו איזה
 סך מעות מרום הוד סאר מעלתם עיי הנגיד האלוף התורני הפרנס
 הנאמן הגביר כסוריר בנימין שפירא גר"ו והיתה הרחצה מיום ההוא
 ועד הנה נשכחנו כמת מלכ היינו עזובה היינו שכוחה ונתקיים בנו
 כי נדחה קראו לך ציון היא דורש אין לה כל מאהביה שכחך איתך
 לא ידרשו ואנחנו תמהים על מה זה היה לנו כי מדוע לא עלתה
 ארוכה למחלתינו ולמה נשכחנו מלבב אחינו לשלוח לנו תמידין
 כסדרן כאשר היתה באמנה אתנו הנשכח כדן הלא אנשים אחים
 אנחנו ושם אחד לכולנו אנשי אשכנזים והיה כי יגיש איש אחד
 ממנו אל אחינו הספרדים והתחנן לסניהם שיעשו לו איזה ספוק
 מהישיבות או חלוקת שלהם כדי להחיות את נפשו יענו לו רב
 לכם בני האשכנזים מלהיות לכם חלק ונחלה אתנו סנו
 וסעו לכם אל אחיכם הגבירים אשר באשכנז הלא תשלחו
 להם שלוחים להחיות את נפשיכם ומה לנו ולכם בני האשכנזים
 וה' יודע כי אין בנו יכולת לשלוח שליח מחמת ישאין לנו הוצאות
 וחסרון כים קשה ואם כה יאמר להם הלא אתם שלוחים שלוחים
 לערי סְרַאנְקִיָאָה ומקבלים ממון רב ומדינת אשכנז ג"כ וגם אתם
 הרססתם כתבים ושלחתם לכל ערי אשכנז שכים אחד לכולנו
 וכחשו בעמיתו וכפר בעדו באמרם שלא היו דברים מעולם והן הוא

יוצא מלפניהם בפחי נפש וקול בוכים אי גנחוי אי ילולי והלא כל האריש הלא הנה מראשית עשרת מונים הודענו ושפכנו רוח חן ותחנונים לפני רום הוד פאר מעלתם למען יחוסו על נפשינו ויוסיפו אומין לאמר לציון גאולה תהיה ולשבי העמוסים יאמרו גאולה ותשוב' תולה לאו איתמר עלה רפואה והצלחה והיא מר לה מוספא ואזלא עמא דארעא אזלא ומדלדלא ורבי' שתו לימא (?) ממש מעוני ומחוסר כל פרח נשמתם ופלו חללים, ובגלל הדבר הזה יען כי ראה ראינו כי עדת ה' הולכים ומתמעטים והעניים הנשואים נאנקים ונאנחין מתעלפים ברעב וישוחו מעוצר רעה ויגון ונהפכו כל פנים לירקון והא קא מתכלי, כי על כל אלה קמנו ונתעורר להודיע צערינו עוד הפעם לעורר את לבכם לב נדיבי עם ושפתינו תקפו ברחמי נא בבנינו בממו מנייהו מלכי ואפרכי יקומו לעזרת ה' בגבורים והחליש יאמר גבור אני חזק ונתחזק בעד אחינו בישרינו ובעד עם אלקים וימהרו יחושו רחמיהם משום פקוח נפשות לשלוח פרי צדקת' ויתנו לכסף מוצא שלל רב תמידין כסדרן ומוספין כהלכתן להחיות נפשות עניים ואביונים כלל ופרט יתומים ואלמנות כמנהגם הטוב טאו ומקדם כי אם מוספים אנחנו להיות בצרה הזאת כמעט שכל העדה ח"ו יכלו מאפס תקוה ע"כ עת לחסות ובאלו אמרו זריון מקדימין דלא ניתן לאתרשולי ובכלל הדבר אחלינו יכונו לפני רום הוד פאר מעלתם שמעו מלכים האזינו רחנים בסוד ישרים ועדה הבו לכם אנשים חכמים וידועים ויפקדו פקידים בכל מדינות מלכותם למען ישתדלו לגבות את פרי הצדקה, ולשלוח אותה לידינו יפה שעה אחת קודם כדי להעמיד ארבע אמות של הלכה בירושלים עיר קדשנו ותפארתינו ובשגם פרץ פרץ לא זו מחבכה הנה זה עומד אחר כתלינו כותל המערבי אשר מעולם לא זזה משם השכינה, ויריקו ברכה עלינו, ואם את הדבר הזה יעשו נפשות רבות יחונן וכל אנשי ישראל ברך יברכם ואל ד' ישועו בעד הצלחתם יחד עני ואביון מסדר צלותא ומצלי, ובמחנה כחסדיהם הנאמנים כי כה יעשו וכה יוסיפו כי אנשי חסד המה ומדת קונם יש בהם ועם האלקים המה עושים ואנחנו על משגרתינו נעמודה

בשפל קול התחינה: 'עו ה' אתם את הברכה בתעלת הברכה העליונה: כי שפע ימים ינקו ויצו שחקים ממעל יתנו טלם עליהם ועל זרעם כטל חרמון הוורד על הררי ציון מללי לא מעצר הולך ורב וקא נגדי נחלי כחפץ נפשם החכמה והחסידה, ונפיש דלי ציון עמוסי התלאות הנאנחים והנאנקים בשכרון מתנים, החותמים פעה"ק ירושלם ת"ו ב"ס "זה האשה אשר תקריבו לה" שנת החלש יאמר גבור אני לפ"ק. והיה זה יטלום מלא.

הק' אריהודא מייזילש בהמפורסם מוהר"ר אלכסנדר ז"ל מייזילש מאפטא איש ירושלים נכד הנאן ה' ליב הסיד שה"י אב"ד דק"ק לבוב.

הק' משה בהרב מו' יצחק ז"ל מבית קאצאנאלבויגין מסטריא בהרב יעקב שור שהיה אב"ד דק"ק ברוסק דליטא.

דוב בער הכהן.

חיים אהרן בן הרב כמוהר"ר אברהם גרשון קומבר זלה"ה. הק' יקר בהרב מוהר"ר אברהם גרשון זלה"ה סיפר ונבאי דק"ק אשכנזים יצ"ו.

יצחק בהרב אברהם בערמאן זצ"ל.

אברהם במוהר"ר נתן יפה ז"ל.

מרדכי במוהר"ר נתן יפה ז"ל.

ג.

(על גב המכתב)

מעה"ק ירושלם תובב"א. לק"ק מיץ יע"א.

אל אצילי בני ישראל ה"ה אחינו אנשי גאולתינו השרים והסגנים הגבירים הרמים אשר בעיר המהוללה מיץ יע"א, ה' צבאות יגן עליהם כיר"א.

בע"ה. יום ב' ר"ח אייר תקכ"ח.

הסוככים בכנפיהם על עם בציון יושב ובירושלם העומדים על הפקודים גבורים לעמוד בפרץ, תולין עיניהם בבנות ירושלם, הנחמדים מזהב ומפז רב, עושים מאהבת ה' השוכן בציון ובוחר בירושלם, היה אחינו אנשי גאולתינו אשר בעיר מ"ן ע"א, ועל צבא תהלתם החכמים השלמים הגבירים הרמים, פרנסים גזברים ממונים, וכל העוסקים גם הצבור לשם שמים, דשנים ודענגנים יהיו, וצדיקים ישמחו ויעלצו ברנה ועיניהם תראנה במוב ירושלם כיר"א.

ממדי' קדומות הנה שפתינו אתנו הן עומדין להתפלל נכה סני ה' השוכן בציון הוד והדר יעמרן המה יעלו על גפי מרומי הברכות והצלחות, ושובע שמחות ברבות הטובה כיר, דנא כתבא די רשום מראות ברע בצערי'ך ירושלם עיר האמת וצדק, צעיר כותש ומקל שוקד מדוחקא דעניותא, כי עשרה קבין של עוני כאן נמצא כאן היה עד כי לא נשאר בלתי אם גרתינו באו בנים עד משבר ותבחר מחנק נפשנו כי באו מים עד נפש, אין לך יום שאין קללתי מרובה, בבוקר נאמר מי יתן ערב, ותקצר נפש העם מכל הצער הגדול ופרשת נחלות נזיקן וחבלות דהויין בהו, הגם כי מתם הנישו נדבתם ופרי צדקתם זה ימים במספר שנים, אין זה מעלה ארוכה להחיות יותר מחמשים נפשות, ומה גם כי זה קרוב לבי' שנים שלא הקריבו קרבן מנחה כאשר הבטיחו אותנו לשלוח לנו שני מאות לאור מידי שנה בשנה, לכן אתאנו לחלות אתם בית ישראל רחמנים בני רחמנים איש את רעהו יעזור ולאחיו יאמר חזק במצוה רבה כזו לפדות עם דל ואביון, ומלבד השני מאות לאור כי זה אינו מספיק להחיות אפילו נפש אחת אלו עוד יוסיפו תת כחם בהתנדבם עוד ויריקו ברכה מלא חסנים וכאשר יתנו לבם להרבות ולהמיב את ירושלם גם ה' יתן הטוב טובה כפולה ומכופלת, ולמען ציון לא יחשו ולמען ירושלם לא ישקומו, כי אין לנו שום עזר מאחינו אנשי גאולתינו כי אם פעם ביובל, ולכן הוכרחנו לשלוח מאתנו שליח מיוחד ה"ה

החכם השלם והבולל כמוהר"ר חיים אהרן בן לאותו צדיק הרב המובהק המקובל האלקי ח"ק כמוהר"ר אברהם גרשון קוטבר זלה"ה. לעורר לבב אחינו שבגולה אולי יתאמצו ויתחזקו בעד עמינו העניים והאומללים, ובעד עיר אלקינו ציון היא דורש אין לה, ובכן אתאנו על חלויות שבהגלות שלוחינו הנז' במחנה קדשם אזי יעמדו לימינו ולעזרו ולסערו בכל מילי דמיטב, חזרנו על המקרא ששלוח ישלחו פרי צדקתם יפה שעה אחת קודם כדי להחיות עם דל ואביון ובמחנה בחסידתם הנאמנים יעשו וכה יוסיפו כי כאשר יוסיפו לתת במקום המקדש כזה כן ה' אלקים יצמיח צדקה ותהלה בארץ. ואנחנו על משמרתינו נעמדה לשוכן אחר כתלינו כותל מערבי אשר לא זזה שכינה ממנו אעפ"י שהיא חרבה לא זו מחבבה למען יאריך ימיהם בטוב ושנותיהם בנעימים, הן ועושר בביתם וצדקתם עומדת לעד, וככל איש יפנו ישכילו ויצליחו כאות נפישם הרמה ובנפש דלי ציון החו' פעה'ק ירושלים תובכ"א.

יען כי כחו עיני צויתי לשום את שמי :

חיים נסים ירוחם ווילנא. (מק"ח)

נאם הק' משה בה"ר מוהר"ר יצחק מבית קאצנאלבוביץ

בין ונבר ד' יעקל שור.

נאם אביגדור בהנגיד מו"ה דוד זעלצה מק"ק דובנא רבנא.

נאם יקר בהרב מוהר"ר אברהם גרשון קוטבר זלה"ה.

נאם ארי' ליב במוהר"ר יהודא זצ"ל.

טוב מראה עינים מהלך נפש.

מאת

יחיאל מיכל פינס

ברורה לאדם משנתו שלומד ממה שראה מזו
שלומד מתוך אומדנא וסברא. מדרש זה דרשו חכמים ואנכי
עמדתי על אמתתה מיום שזכיתי לעלות ציונה ושטתי לבי לתור
ולדרוש בטבע הארץ הזאת ודרכי יושביה מנהגיהם ונימוסיהם; כי
המה המיכו לפרש לי הרבה מקראות משניות ושמעות מכל
הפרשנים החרוצים שבעולם. והנני לתת כעת לפני הקוראים איזה
מהם לדוגמא, וברצות ה' אבוא בפעם בפעם עם באורי אלה
בשערי "ירושלים".

מדרגות ההרים.

ארץ ישראל היתה מלאה הרים וגבעות, וההרים הללו הם
זקופים וחדים ואין בהם אדמת מישור אך מעט, ומה עשו אבותינו
שהיו מרובים באוכלוסין ולא היתה להם די אדמה לזרע? הפכו
את שפוע ההרים עצמם לאדמת מישור. כיצד? עשו גדר של
אבנים בשפולי ההר לארכו גבוה אמה או אמתים הכל לפי שפוע
ההר ומלאו עפר בין הגדר עד צלע ההר ויצא להם רצועת אדמת
מישור שארכה כארך הגדר ורחבה כשש או בשמנה אמות, וחזרו
ועשו גדר כמותו בסוף רחבה של רצועה זו, ומלאו עפר כל השטח
שממנו עד הצלע ויצאה להם רצועה שניה, וכן עלו ועשו גדרים
עד בואם לראש ההר, נמצא כל ההר מדרגות מדרגות מרגלו ועד

ראשונה, ומדרגות כאלו נעשו לכרמים ולזיתים ולשדות. ובראותי את שרידי המדרגות האלו נתפרשו לי כשטלה דברי הנביא יחזקאל (ל"ח כ') "ונהרסו ההרים ונפלו המדרגות". וזוה נבין ג"כ את דברי הרועה (שה"ש ב' י"ד), הנדמה בפי רעיתו לצבי המדלג על ההרים, האומר לרעיתו היושבת באחד מחגיו הסלע בסתר המדרגה: "הראיני את מדריך השמיעני את קולך".

ממקרא נבוא למשנה, והנה גם סה אור בהיר ראו עיני במשנה שביעית (פ"ג מ"ח) "אין בונין מדרגות על פני הגאות ערב שביעית וכו' ולא יסמך (ג"א ולא יסבך) בעפר אבל עושה הוא חייץ". פרוש הדברים: שמותר לעשות את הגדרים אבל לא ימלאם עפר אפילו אם היו בונים מקודם ומכ"ש שאסור לבנות המדרגה כולה. וכן יבואר לנו פרוש המשנה בכלאים (פ"ו מ"ב): ערים היוצא מן המדרגה וכו' ע"ש. מן המשנה נבא להתוספתא בפאה פ"א ה"ל: מדרגות שגבוהות עשרה מפרחים נותן פאה מכל אחת ואחת, ואם היו ראשי שורות מעורבים נותן פאה אחת על הכל. ראשה של תוספתא זו מבואה, ואולם להבנת סופה אני צריך להוסיף, כי יש מן מדרגות שאין שמחם לאורך מאוונן (ר"ל שאיננו מונה ביושר המאזנים) אלא ששופע ועולה ומשהגיעה המדרגה לסופה מתחלת ראשה של המדרגה שלמעלה ממנה ועולה כנגדה, ואם שפוע המדרגה התחתונה עולה מצפון לדרום, זו שלמעלה ממנה עולה מדרום לצפון ושלמעלה ממנה חוזרת ועולה מצפון לדרום וכן חזר הלילה עד ראשו של הר, ובאופן כזה הלא אין הפסק בין מדרגה למדרגה ונותן פאה אחת על הכל.

זבחי ריב.

המנהג אצל הערבים שוכני אהלים כי לכל מקרה ופגע אם טובה ואם רעה אשר יקרה לאדם בימי חייו ועשו זבח, לאמר: שמביאים כבש ושוחטים אותו ועושים ממנו סעודה, וקוראים לזה "זבחה". כי יבנה אדם בית חדש או כי יקח אישה חדשה או בן חלד לו או בת ועשה לאהביו "זבח משפחה", כי יחלה אדם ויקום

מהליו או כי במלחמה ירד וישב בשלום ועשה "זבח שלמים" כי ימות לאדם מת ועשה לאוהביו "זבחי מתים" כי יהיה ריב בין שני אנשים או בין שתי משפחות שהתגרו זו בזו ימים רבים ועשו שלום ביניהם ועשה הצד המפייס זבח גדול והוא "זבח ריב". זבח ריב כזה עשה גם יעקב אבינו לכבוד לבן לפייסו על גנבו לבכו (בראשית לא, נד). ולפי זה נעימה במאד מליצת הכתוב (משלי י"א) "טוב פת חרבה ושלוה בה מבית מלא זבחי ריב" כלומר מבית שאוכלים בה בשר מדי יום ביומו אבל ממה? מזבחי ריב, מפני שבני הבית מתקוטטים תמיד ועושים שלום תמיד חוזבים זבחים.

הקול יפה לבשמים.

"אצל הערבים האלה המצוינים במדת ההנסות אורחים" ראיתי המנהג כי בכוא להם ארח נכבד אינם מסתפקים בהגישים לפניו כוס קהה מוכנת כ"א יקלו הקוה וידוכוהו במדוכה יבשלו בפרור לשמו דוקא, ואם הארח נכבד מאד ושר הדוכה שירים לכבודו ומכה בעלי לענות לקול שירו כמכה בתוף. על פי הדבר הזה יבוארו לנו הדברים שאמרו בכרייתא דפסום הקטורת : כשהוא שוחק אומר הדק היטב, היטב הדק מפני שהקול יפה לבשמים. ובוה נבין ג"כ מה ענין זגין (פעמונים) אצל מכתשת הנוכרים בתוספתא כלים ב"ס פ"א אשר אין להם מוכן, ועל פי המנהג הנזכר יש לשער כי העשירים היו עושים עיד זגים למכתשת שדכו בו בשמים למוגמר לכבוד האורה כדי לבשם את הקול.

הכוכים.

בענין הכוכים והגולל והדופק נתחבשו בהם הפרשנים כולם מבלי שים לב אל המציאות ושערו בהם השערות דחוקות ויבשלו בפשטם של הדברים, ואנחנו יגענו למצוא פתח דבר ע"י מראה עינים למען יתבררו ויתלבנו דברי חז"ל בענין הזה. שנינו בב"ב ק' : המוכר מקום לחברו וכן המקבל מחברו

לעשות לו קבר, עושה תוכה של מערה ארבע על שיש ופותח לתוכה ח' כוכין ג' מכאן וג' מכאן ושנים מכנגדן, וכוכין אורכן ד' אמות ורומן שמעה ורחבן שישה. ר"ש אומר עושה תוכה של מערה שיש על שמונה ופותח לתוכה שלשה עשרה כוכים ארבעה מכאן וארבעה מכאן שלשה מכנגדן אחד מימין הפתח ואחד משמאל, ועושה הצר על פני המערה שישה על שישה ופותח לתוכה שתי מערות אחת מכאן ואחת מכאן, ר' שמעון אומר ארבע לארבע רוחותיה, עכ"ל המשנה.

ואמרינן עלה בגמרא: הני תרי להיכא שדי להו? אי לבראי הא קמיתדשי להו? ומשנינן דעביד להו בקרן זוית, והא נגעו כוכין להרדי? אמר ר"א במעמיק.

קרן זוית זו הביא בה הרשב"ם שני פרושים. הראשון, כי הגמ' קורא בשם זה את סוף דפנות האורך אשר לעומת הפתח ולא נראה בעיני הרשב"ם לאשר אין זה פרוש מלת 'קרן זוית' כי ע"כ יפרש בקרן זוית ממש שבין ירכתי המערה לצלעותיה, אך אידיפרנס הרשב"ם ז"ל דברי המשנה: 'מימין הפתח ומשמאלו'? לא ידעתי! וגם לא ידעתי מה הכריחו לזה? האין קרן זוית לכותל החצוני כלכותל אשר בירכתים? ואולם נראה כי הרשב"ם ז"ל כהר"י ז"ל בתוס' ד"ה 'דעביר' שניהם חושבים שהמערה היתה פרוצה מלפניה והיתה אך כאכסדרה שאין לה אלא שלש דפנות. ולכאורה ראית הר"י ז"ל מחשבון עשרים האמה שנאהלות דפרך הגמ': 'אי ר' שמעון כ"ב הוין ואי רבנן י"ח הוין' ראייה נכונה היא שאין הכתלים החצונים באים בחשבון, דא"כ אתא מתניתן כרבנן ויחשב לכל כותל אמה לעוביה. אך מה נעשה ואין המציאות אומרת כן, עינינו הרואות כל מערות הכוכין אשר לא נהרסו עוד מימי הזמן כי ארבע דפנות להם שלש בעובי הסלע והאחת לפנים חצובה ג"כ מן הסלע ועוביה כאמה ופתח באמצעה כאמה רחבו וכאמה ורביע קומתו.

והנה אמנם כי כוכים כאלה, שיהיו בקרן זוית שבין כותל הפתח והצלע אינם מצוים במציאות, אבל בכלל לא נמצא עד

היום אף שכונת קברות אחת שתהי' לפי שטת ר' שמעון, לאמר: די מערות מכונות לדי רוחות של חצר ושיהי' בכל מערה שלש עשרה כוכים, אבל מצאנו לשתים ולשלש רוחות, ובכ"ז אין הכוכים נוגעים זה בזה, מפני הטעם הפשוט, כי באופן כזה עושים עובי הכתלים החצונים ארבע אמות ועוד, ועל כרחינו נאמר שר"ש וחכמים לא נחלקו במציאות, אם עושים קבר כך או כך, אבל חולקים בסברא: שנים שכרתו ביניהם ברית מקח וממכר או קבולת ואין תנאיהם מבוארים כל צרכם במדה ושעור הראוי אם נתפוש המדה והשעור היותר גדול או היותר קטן, הדעת ר"ש כי על המקבל היה להתנות המדה והשעור וכיון שלא התנה אנו אומרים שכונתם היה על השעור הגדול, כי ע"כ אין חדוש אשר שכונות קברות כמו לדעת ר"ש אינן מצויות, ובין תבניות המערות הרבות אשר ראיתי בידי המהנדס ה' שיק אך אחת מצאתי אשר לה כוכים גם בכותל הפתח לשני צדדיה ועל קושית הגמ' הא קמתדשו להו משיבה לנו המציאות תרוץ פשוט ומספיק, כי עובי הכותל הוא יותר מארבע אמות ואין חלל הכיך נכנס תחת החצר. אבל גם תרוץ הגמ' מספיק מאד באמרה "שמעמיק", כי במערות רבות יש כוכים עליות ותחתיות וקושית התוס': אי"כ ירבה לו כוכים, אין קושיא מפני שאע"פ אשר לר"ש יש לתפוש בשעור הגדול בכ"ז תפישת מרובה לא תפישת ובתפישנו בשעור הגדול ע"כ אין לזוז מיופי הסדר. הנה ראינו שכונות קברות שבהן מערות מכסלות ומערות בתוך מערות וא"כ אין לדבר סוף.

הגולל והדופק.

מה המה הדברים האלה אשר עליהם אנו דנים ועל דיניהם אנו מתפלסלים? רש"י והר"מ ז"ל מפרשים שהכולל הוא כסוי לארון ותפשו עליהם התוס' בכמה מקומות (עיין ברכות י"ט, שבת קנ"ב, סוכה כ"ג, כתובות ד', נזיר נ"ה, סנהדרין מ"ז) והחליט הר"ת ז"ל שהוא "מצבה" שמקימים על הקבר, ותפש עליו הרי"ז ז"ל, וסוף סוף אין המשיניות והתוספתות מתפרשות כל צרכן, ואם אמרנו לסדר

את הקושיות יארכו הדברים, וסומכים אנו על המעיין ישר ההגיון שימצאן מאליו והגנו מעירים בזה אך על שתי קושיות גדולות. האחת מצד הלשון, הן הכל יודעים כי גולל משרש "גלל" כלומר דבר שמתגלגל ואיככה איפוא בא שם זה לכסוי הקבר הקבוע. והשנית מצד הענין, הן לפי דברי כל המפרשים הרי הגולל הוא כסוי לקבר יחיד, ואיככה יפרנסו דברי התוס' באהלות, מעשה בבית דגן ביהודה באחד שמת ערב פסח והלכו לקבורו, ונכנסו הנשים וקשרו החבל בגולל, ומשכו האנשים מבחוץ ונכנסו הנשים לקברו והלכו האנשים ועשו פסחיהם לערב. וכאן הבן שואל: (א) למה היו צריכים להכנה רבה כזו להניף כסוי מעל הקבר. (ב) כיון שעדיין לא היה המת מונח בארון א"כ איך הדופק מטמא? אבל אחרי רואי הכוכים ואופן בנינם נתפרש לי הדבר כשמלה. חפירת הכוכין כך היא: מתחלה חופרים גומא מרובעת בתוך הסלע בערך ששה אמות על ששה אמות ופותחים בו מערות לכל צד. לגומא זו קראו "גת הקבר", או "חצר הקבר". והיו יורדים לתוכו דרך סולם. האופן הזה אינו מצוי, והאופן המצוי הוא שפותחים מערה בצלע ההר, דהיינו שחוצבים בשפוע ההר ועושים כמין דופן זקוף ובתוך הדופן פותחים פתח וחתרים וחוצבים מבפנים להדופן ועושים שם מערה מרובעת הכל לפי הסלע, ובדופני המערה עושים הכוכים, שארכם ארבע אמות ורחבם אמה ורומן שבעה טפחים, ועושים סתימה לפתח המערה באופן כזה: חוצבים אבן כמרת הפתח ומכניסים אותו כמין פקק בתוך הפתח, ואבן כבדה ועגולה כמין רכב של רחיים או כממל של בית הבר, מעמידים אותה על חודה על פני כותל המערה מבחוץ והיא מתגלגלת, ובשעה שסותמים את המערה מגלגלים את האבן על פי הפתח, ובשעה שרוצים לפתחה גוללים אותה מעל פיה לצד אחד, ומציאים את הפקק ונכנסים למערה. והנה לבלי תגלל האבן מאליו נותנים לה סמוכות מתחת חודה משני צדיה מכאן ומכאן והסמוכות הללו הן הן הדופקים, ונקרא זה דופק על שם שהגולל מתדפק בו. והיו שישינו באהלות (פ"ב מ"ד) איזהו דופק, את שהגולל נשעי

עליו ע"כ. והנה המערות האלה היו קברי משפחה שהיו פותחים אותם כפעם בפעם להכניס שמה אחד מן המשפחה שמת. ועפ"י תתפרש התוס' בענין מעשה בבית דגן ביהודה שהביאנוה למעלה. מעתה זכינו כי הגולל אינו כסוי לארץ אלא הוא סתימה לפתח מערת הקברים. והנה ידוע כי הקבר הסתום הבנוי על גבי הקרקע מפני שדפנותיו קבועות ונכרות הרי הן משמאות כאהל ואת כל הנוגע בהן. ואולם המערה החצובה בהרים אי אפשר שתטמא מבחוץ כי דפנותיה הלא היא הארץ כולה, אך דופנה החצון שלעזר החצר אפשר שמתטמא. וכן הגולל ודופקיו כיון שהם נחשבים לקבר אף על פי שהם יוצאים מחוץ להקבר מטמאים במגע ובאהל.

והנה אמנם על פי רוב היתה סתימת פתחי המערות נעשות מאבן עגולה כג'ל, אבל אחרי כן החלו לעשות סתימות בדרכים שונים ובכ"ז שם "גולל" נקרא עליהם על שם צורת הסתימה הראשונה. ומעתה תתפרשנה לנו כל המישניות והתוספתות אל נכון בלי שום קושי כאשר יראה המעיין בעצמו. ובאתי להעיר אך על משנה אחת באהלות (פס"ו מ"ח). אשרגם הגר"א ז"ל אשרכל דו לא אנס לו הלך בסרושה בדרך הקושי בעוד אשר לסי דברינו מתפרשת כמין חומר. ח"ל : קורה שעושה גולל לקבר בין עומדת ובין מוטת על צדה אינה מטמא אלא כנגד הפתח. עשה ראשה גולל לקבר. אין טמא אלא עד ארבעה טפחים, ובזמן שהוא עתיד לגדל. ר' יהודה אומר כולה חבור. והנה כל המפרשים מבארים שם על פי שמתם כי פי הקבר למעלה בארץ, ואי אפשר לישב על פיהם מה ההבדל בין הקורה העומדת ובין זו שעושה ראשה גולל. ובכלל אין מעם ונמוק להלכה זו. אבל לפי שמתנו כי פתח המערה בצדה פרוש המשנה כך הוא : קורה שהעמידה על פתח המערה או שהניחה באופן שעוביה כסה את פני המערה. הנה מה שכנגד הפתח נחשב כגולל, אבל מה שיצא ממנה למעלה ולמטה או לצדדים אינו מטמא. ואולם אם תחב ראש הקורה בפתח וסתמחו בה. אם לא חשב לגדל את הקורה סמוך לראשה הרי בטלה לכבי הקבר והרי היא כולה גולל. ואולם אם חשב לקוצצה ולהניח אך

פקק כדי סתימת הפתח, אין מטמא ממנה אלא ארבעה טפחים היוצאים חוץ מן הפתח כי אותם מטמא יניח, אבל שאר כל אורך הקורה אין לו דין גולל. ורי יהודה מחמיר אף בזה. ואולם אם הציבו קורה על פי הקבר מלמעלה הסברא נותנת שתהא מטמאת אפילו עד רום דקיע, כי לו גם דין גולל אין לה למעלה מארבע הלא דין קבר סתום עליה. וגם מה דתניא בתוס', גל של צורות וכו', יתפרש שנעשה גולל מן הצד ולא על גבי הקבר, ע"ש ודו"ק.

וכל ההרים אשר במעדר יעדרון.

מבלי לסיים בדברים המזכירים את המות נשובה נא למעשה האדם בחיים. בעברי בארץ הגליל ראיתי הרבה הרים זקופים שאינם ראויים למדרגות מפני זקיפתן הרבה. ובכ"ז ימצאו בה מגרעות שמוחות קטנות הרבה הראויות לזרע אף על פי שאינן ראויות לחרישה בבקר מפני קטנן. ומה הפלחים עושים, מעדרים את המגרעות שבמהרים האלה במעדר חזרעים אותן והרי כל צלע ההר נראה כמנומה, כי חתיכות חרושות וזרועות תכסנה אותו על פני כולו. ועל פי זה נתפרשה לי המשנה (פאה פ"ב) וכל ההרים אשר במעדר יעדרון וכו'. ונתבאר לי כי פרוש הרמב"ם ז"ל שם עיקר.

ושמרתם את המצות : שמור משעת קצירה
או משעת לישא ?

ענין השמירה הו' שהיא למצת מצוה דוקא לא נתבאר לי עד בואי הנה וראיתי מנהג הערביים בהכנסת אורחים. כבר הזכרתי למעלה כי כבוא אורח לאהלי ערב אם אורח חשוב הוא וידוכו הקהאוו לשמו דוקא. ופה אני מוסיף, כי לא בהקהאוו לבד אמרתי כי אם גם בכל הכנות האכילה כמו באפיית הפת וזביחת השה, ולפי חשיבות האורח כן תרבה ההכנות לשמו. ואם יקרה כי יבוא אורח חשוב בזמן הקצירה לא יספיקו ללוש הפת לשמו

חוקא, כי אם בעל הבית ישלח את בנות ביתו לישדה והן קיצרות
עכרים לישם האורח ומכניאות אותם הביתה וחובטות אותם במקלות
בשירה חסרה לכבוד האורח, וכן זורות ומוחנות ולשות ואפות, כי
עתה לא יפלא עוד בעינינו אם חשבו מצת מצוה לאורח הגון
הראוי לעסק לישמו משעת קצירה.

(המשל כדלעיל עמ' 119)

השקפה במצב ארה"ק

(במשך חמש שנים החולפות)

במשך החמש שנים האחרונות, מעת אשר יצא לאור הכרך הראשון מספרנו, נקרו ונעשו בארץ הקדושה מעשים שונים ונכבדים, מיטמחים ומעציבים, ולוא יצאו כלם ממקור אחד או למצער עמדו כלם תחת משטר והנהגה אחת היה בכחם לפעול גדולות ונצורות בהסתבת מצב הארץ הזאת, כי תנועה גדולה כזאת לא היתה בכל החמשים שנה האחרונות מעת אשר ישב ארה"ק החל להתרחב, עד כי החמש שנים האלה יוכלו להחשב כתקופה שלמה בקורות דברי ימי היהודים בארץ הזאת. אולם כאשר אמרנו כל המעשים האלה לא מיד אחת נעשו ולא לב אחד הרה והגה אותם, רק כל איש ואיש עשה כהעולה על רוחו, ולכן לא הצליחה פעולת הפועלים כאשר יכלה להצליח, ובעבור זאת לא נוכל לתת לפני הקוראים תוצאה כוללת מכל המעשים והמקרים אשר נקרו ויאתו בעת הזאת, ולכן נאלצים אנחנו למנות ולבאר את כל פרשת המקרים והמעשים ההם אחת לאחת והקורא בראותו את אשר לפניו ידע לשפוט משרים.

וכראשונה נמנה את המקרים המורגלים, ר"ל המקרים והמעשים אשר נקרו בעצמם מבלעדי תנועת העליה, ואחרי כן נמנה ונבאר את המעשים והמקרים אשר באו לרגלי העליה, מעלותיהם ומגרעותיהם, ואת אשר השאירו אחריהם בלי נמיה ומישא פנים.

מצב הארץ בכלל.

הארמה הוציאה צמחה לברכה, כן בתבואות הישדה וכן בפרי העץ (מלבד עצי האתרוגים אשר הוכו בשדפון בשנות תרמ"ד ותרמ"ה, בראשונה מרוב הישלל, ובשניה מהברד אשר ירד בראשית ימי הקיץ), וגם שנות מ"ה ומ"ו אשר פחדנו מרעב, כי נעצרו השמים מתת מזר בראשית ימי החורף, גם הגה ברוכות היו באחריתן כי פתח לנו ד' את אוצרו הטוב ויתן לנו גשם מורה ומלקוש בראשון, והגרנות נמלאו בר.

פעולת הממשלה ובית מועצות העיר.

ממשלתנו הרוממה פקחה אף היא את עיניה לטוב, ותוציא צו כי כל יושבי הארץ החוסים בצלה יכתבו בספר הפקודים. למען תדע ותכיר מספר ומצב יושביה.

בק"ץ תרמ"ו נוסד בעירנו בית מועצת שוטרים, וארבעה עשר שוטרים (וכהם י' ה' ד' א' ה') יסובו בכל חוצות ורחובות העיר לשמור ולהגן על שלום יושביה, ולפקח על נקיון העיר וסדריה.

בית מועצת עירנו עבד את עבודתו בחריצות בהעת הזאת. על נחל הירדן בנה גשר גדול נשען על עמודי עץ אשר יוכל לעמוד גם בעת אשר הירדן מלא על כל גדותיו, ועי"ז יתרחב המשא ומתן בין יושבי עירנו ושכמי הערבים השוכנים במזרחו, ובשנה האחרונה נגמר בסד ועד בית המועצה לתקן ולישר את רצפת כל חוצות ורחובות העיר למען לא יכשלו רגלי העוברים, ולחסור תעלות שופכין ברחובות אשר לא היה בהן עדנה ולתקן הישנות. ועד היום כבר תקנו חלק גדול מהעיר לשמחת ולענג עין כל עובר.

בק"ץ שנת תרמ"ו הגדיל עוד בית המועצה עשות לשלם שכר רופא אמן כי ישב שלש פעמים בשבוע בבית מיוחד להשיב לכל החולים הכאים לשאל בעצתו, מבלי הברל דת, חנם. וגם סמי המרפא יותן בשכר מצער, ולהעניים בחנם.

מצב החינוך.

החינוך הוא אחד מהאופנים אשר מצב כל עיר ועדה תסוב עליהם, ולכן עלינו להזכיר בראשונה את דבר החינוך בעירנו במשך העת הזאת.

בצעדי און צעד החינוך קדימה בכל משך העת הזאת למרות המכשולים הרבים אשר הונחו על דרכו. ובצדק תוכל התקופה הזאת להתפאר בזה על אחיותיה הבכורות. עוד בראשיתה יסדה חברת "כל ישראל חברים" בפארז בית ספר לנערים כתכונת ומערכת יתר בתי הספר אשר לה בארץ הקדם. אך יתר שאת לו כי בו ילמדו התלמידים גם שפת עברית על בוריה ותלמוד, והבית עומד נכון על עמודים חזקים עד כי כל הרוחות שבעולם לא יוכלו עוד לסערו ולהזיזו ממקומו, ומעת הוסדו עד היום ילך הלך וגדול, ומספר התלמידים המקשיבים לקח כעת, הוא פי שלש מהמספר אשר נועד לו בעת התיסדותו, ויום יבואו עוד תלמידים חדשים לרסוק על דלתותיו אך לא יקובלו מאפס מקום. גם הרבה מאלה אשר טיד בהפתחו מאנה, או פחדו, לשלוח את בניהם שם, יחישו כעת להביא את בניהם בו כי נוכחו לדעת כי דת ודעת, אמונה ותבונה, שוכנות בו, ואשה לא תצורר רעותה. כשנה אחרי הפתחו נוסד בו מחלקה מיוחדת ללימוד מלאכה ושכע מלאכות היותר נחוצות ללמדו הנערים שמה, והעניים שבהתלמידים ישינו ארוחתן וכל צרכיהן בבית הספר.

וזאת תורת הבית מערכותיו ומדריו :

בית הספר עומד על חדרך העולה יפו לפאת שמאל במקום גבוה ובו כשנים עשר חדרים, ובאמצעיתו גן. החדרים התחתונים הם לבתי המלאכה, בית האוכל וכיו, והחדרים העליונים הם חדרי הלימוד. במפלגת הלמודים יש שלש מחלקות, ובהנה ילמדו התלמידים תורתנו הקדושה הכתובה והמסורה, דקדוק שפת עברית, שפת צרפתית, וערבית, וראשי הידיעות הנחוצות. ותלמידי המחלקה הראשונה ילמדו גם שפת אנגלית וטורקית. מספר כל התלמידים 168, מהם ספרדים 90, אשכנזים 46, מערבים 17.

ומבני הנכר 15. שלשים מהם ילמדו כל היום לשון וספר, ומאה וחמשה ילמדו חצי היום לשון וספר, וחצי היום מלאכה, ושלשה ושלשים יעסקו אך במלאכה לבד, ובלילה ילמדו כתב ולשון.

בית היתומים הנוסד מגדיכי אחינו באשכנז. גם הוא צעד בצעדי און קדימה במישך העת הזאת. מספר היתומים המחונכים בו כעת שמנה עשר (פי ארבע מאשר היה בימי התיסדותו) הרבה מהחניכים אשר כבר חונכו בו שנים אחדות, נתנו לאומנים שונים ללמדם מלאכת יד, ובלילה ישתלמו בידיעת לשון וספר. ראש הבית עוד הגדיל עשות, כי מלבד החניכים יקבל גם תלמידים אשר יבואו רק לשמוע בלימודים, והדבר הזה הועיל מאד להטבת מצב חינוך בני האשכנזים החפצים כי בניהם ילמדו שפת אשכנז. ובספר התלמידים כעת עשרה.

פעולות בתי לימוד האלה נראתה גם על שמי החינוך הכללי עד כי איזה אנשים אשר מסכות שונות לא יוכלו לשלוח את בניהם לבתי ספר האלה, ישכרו למו מורים פרטים ללמדם לשון וספר, ואין כל ספק בלבנו כי החפץ לחינוך ישר יגדל ויתפשט במאד. וכימים מעטים נאלץ ליסד בתי ספר חדשים או להגדיל את הכתים הנוכרים.

להשלמת הטבת מצב החינוך עלינו למנות עוד את פעולת חברת 'עזרת נדחים' (על דבר מטרת החברה, זמן התיסדותה, ופעולותיה נדבר הלאה) החברה הזאת תתמוך בידי נערים החפצים ללמוד מלאכה בתמיכת כסף לכלכלת נפשם, ושכר האומן, ולנערים קטנים אשר לא יצלחו עוד ללמוד מלאכה תמסור לבתי הספר הנוכרים והיא תתמוך בידם לכלכלתם*.)

(*) לדאבק בלבנו ימצאו עוד נערים עזיבים רבים אשר לא ימצאו מאסף אף

מאת המוסדות הנוכרות כי ראשי בתי הספר לא יוכלו לאסוף אל הבית רק נערים אשר אבותיהם יגורו פה. והרבה אישכנים יושבי חגורמא ומצרים יביאו את בניהם לחנוך פה ומטעם האמור יפלו הנערים בידי ביה"ס אשר להמיסאן. והחברה גם היא לא תוכל להחזיק בידי כלם מחסר הוצאה. וכן ימצאו נערים רבים אשר אבותיהם מסרים בעצמם לביה"ס

שני בתי תלמוד תורה חדשים נוסדו בפרורזי העיר למען
לא יאלצו בני העניים אשר נאחזו ישמה לכתת את רגליהם ללכת
לבית הת"ת הכללי אשר בעיר פנימה. והם :

(א) באחוזת מאה שערים. אשר מספר תלמידיו עולה
לישישים, ועליהם חמשה מלמדים.

(ב) באחוזת מזכרת משה. מספר תלמידיו כחמשה
ועשרים ועליהם שני מלמדים, ומקור הכנסותיהם הוא : (א) מכסף
נדבות אשר יתנו יושבי האחוזות האלו מדי חדש בחדשו. (ב) שכר
מצער אשר יתנו הורי הנערים אשר ידם משנת לקופת הת"ת.
(ג) תמיכה מעטה מקופת הת"ת הכללי. ובאחוזת "מאה שערים"
הטילו מכס על בית המקולץ לטובת הת"ת.

בית ת"ת לכולל אונגארן, הנוסד בשנת תר"מ, לצורך
להת"ת הכללי על הפצם ללמד להתלמידים, על פי בקשת השר
מונסיפיריז"ל, (ראה מאמרנו "משה וירושלם" צד 137) שפת ערבית,
נסגר אחרי מלאת לו שנה ויותר מסבות שונות. ובשנת תרמ"ז
נפתח מחדש. מספר תלמידיו אך ששה עשר ועליהם שני מלמדים.
בביה"ם עליוזא הערץ פאן לעמיל שטיפטונג, החלו
ללמוד גמלישפת אשכנזוצרפת וראשי הידיעות היסודיות. בהתעוררות
ובהשתדלות הקאנסול לממשלת אוסטריא, והתלמידים יעשו חיל
בלימודם.

בשאר בתי התלמוד תורה לא נעשה כל חדש. עניני

אשר להנצחים. או שלחום ע"י אחד למסרם לב"ס אשר לתורהדים השליח מעל בשליחותו
וימסרם לע"ה. ובאשר יודע הדבר אחרי זמן מה להאשי בתי הספר או להחברה הנו
והפצו להוציאם אין למי מקום לאסוף את הנערים האלו כי על הרוב היו הנערים האלו
נם בעריהם משפחתם ופדועי מוסר ובהיותם אה"ב בב"ס אשר להנצחים נשדשו במוסדות רעות
הרשות אשר סגנה מרחפת על בתי הספר אם נערים כאלה יקיבלו ב"י ולכן אין בידם
להוציאם משם. ע"כ החובה והמצוה על כל איהבי ארצנו בחרל הדואנים להשבת
מצב חינוך בני ציון להקים בית מקלס לנערים עובדים כאלה, על פי הסדרים אשר לבתי
מקלס כאלו ברוב ערי איראסא.

הלימודים וסדריהם הם כאשר היו (בבית הת"ת אשר לספרדים העבירו את לימוד שפת ערבי מפאת מחסור ההוצאה) ורק מספר התלמידים נתרבה בה מהתרבות יושבי העיר.

חברות לצדקה וחסד.

(א) חברת "עזרת נדחים". החברה הזאת נוסדה בהתחלת שנת תרמ"ד בהתעוררות האדונים בכ"ה פרומקין, בן יהודה. מטרתה הראשית היתה אך להציל את הנלכדים, או העומדים להלכה, ברשת המיסיון הבריטית אשר רבו אז במאד, (כאשר נבאר הלאה) על פי שלשת האופנים האלו : (א) לעזור לאלה מהעולים אשר יאבו לשווב לארצם ולמולדתם. (ב) להושיע לאלה אשר יוכלו להתפרנס פה מיגיע כפם על ידי מלאכה או מסחר. (ג) לדאוג בעד הנערים העזובים ללמדם מלאכה המחיה את בעליה. אך מעט מעט החלה לשלוח נמישותיה גם על שאר עניני העיר הדורשים עזר ותיקון, ומהנכבדות שבהם הם : (א) הלואות כסף לסוחרים ואמנים עניים, על בטחונות, לשלם את הקרן מעט מעט. (ב) בנין בתי מעון בעד עניי התימנים (כאשר נזכיר הלאה). בהחברה הזאת, אשר למטרה קדושה ונשגבה כזו, נתאחדו כל יושבי עירנו, אשכנזים, ספרדים, ומערבים ראשיהם ונכבדיהם, ובעדק ומישרים תתנהג. ראשיה יבחרו בדעות נעלמות, וכפעם בפעם תוציא חשבון גלוי מהכנסותיה והוצאותיה במ"ע החבצלת ובספרים מיוחדים. וגם אחינו בחו"ל שמחו לקול קריאתה וימהרו לבוא בבריתה למען תוכל למלאות את משלחתה באמונה. ובאמת עשתה גדולות ונצורות, ונפשות רבות הצילה מרדת שחת, אולם לדעתנו הרבה יותר טוב עשתה החברה * אם עמדה רק על מטרתה העקרית, כי אז,

* בדברינו אלה כוננו רק על פעולת החברה עצמה לא על

פעילת ראשיה. הסה אמנם לא ירסו מלפעול בכל דבר אשר ימצאו לטוב ונחון לתקן בע"ק וסביבותיה. כי באמת אנשים המוכשרים והצמים לעסיק במיבת הכלל

בהיות כל כחותיה פנויות למרכז אחד, יכלה ללחום מלחמת תנוסה את המיסיאן ותוכל לה, מאשר במצבה הנוכחי, וגם לא משכה עליה קנאת מקנאיה אשר יאמרו: כי תאבה לקפל את כל הנהגת העיר תחתיה.

חברות לגמילות חסדים.

ארבע חברות חדשות לגמילות חסדים נוסדה, שנים מהם בפנים העיר, האחת למלמדים ובני הישיבה, והשניה לאומנים ופועלים אשר ילוו כסף בעכשיו לבני בריתם. ושנים מהם בהפרורים אשר מחוץ לעיר: (א) באחוזת 'מאה שערים' והיא תלוה כסף לכל יושבי האחוזה אף שאיננו מבני בריתה. (ב) באחוזת 'משכנות ישראל', אבן ישראל, נחלת שבעה", ובשם 'שלישה שערים' תקרא. והיא תעזור גם לחולים עניים מיושבי אחוזת האלו. סכום הכסף הנמצא בהחברות האלו אך מעט.

חברת גמילות חסד הכללי לעדת אישכנזים, קנתה בשנה הזאת חצר בעל חמש בתים. ואחד מהם יחדה לבהכ"ג. ושכר יתר הבתים יבוא לאוצר החברה.

חברת ביקור חולים 'משגב לדרך' אשר לעדת הספרדים תלך משנה לשנה קדימה, זה כשלוש שנים אשר הגדילה לעשות ותרחיב את חוג פעולתה גם לטובת החולים שלא מבני החברה, ותעשה חוזה את אחד הרופאים המובהקים אשר בעיר כי ישב חמש פעמים בשבוע בבית החברה להשיב בכל יום לארבעה ועשרים חולים חנם.

החברה הזאת תתנהג בצדק ומישרים, בכל שנה תוציא לאור חישובן הכנסותיה והוצאותיה באר היטב. ויהי סך הכנסתה בשנה החולפת, היא השנה השביעית להתיסדותה (ניסן תרמ"ה) — ניסן תרמ"ו) סך 25169. וכזה היה סך 16537 הכנסה מחברי

מעטים עוד בעירנו. אך יעשו את מעשיהם בתור אנשים פראים העמלים בצרכי צבור

או בשם חברה אחרת אשר יסרו לתכלית הזאת.

החברה. והוצאותיה עלה לסך 27071 עד כי עלתה ההוצאה על ההכנסה בסך 1901 פיאסטר. והסך הזה נאלצה למלאות מהסרן קיים אשר לה.

מוסדי צדקה חדשים.

בתי מזכרת משה. על דבר הבתים האלה מספרם ואופן בנינם ראה למעלה במאמרנו "מישה וירושלם" צד 139.

בתים לעניי התימנים (מחברת עזרת נדחים).

בחורף שנת תרמ"ב החלו לבוא הרבה מאחינו יושבי ארץ תימן לפעיה"ק. וכמעט כלם עניים מרודים. הרבה מהם עשו כל מלאכה ועבודה למען החיות את נפשם, אך גם אלה אשר מצאו עבודה לא יכלו להרויח כ"א לחם צר (ומהם היו אשר לא מצאו כל עבודה ומלאכה לכלכל את בני ביתם גם בלחם) ולא לקמן משכר עבודתם על תשלום שכר בית מעון אשר לפי מנהג המדינה על השיוכר לשלם שכר כל השנה בראשיתה, וישכנו במערות ובנקיקי הסלעים הם וילדיהם, ואיזה מהם אשר לא מצאו להם מפלט גם במקומות כאלו. נאלצו לישובת תחת כפת השמים מבלי כל מחסה מחום וקור. ויתעוררו ראשי חברת "עזרת נדחים" לבנות עבורם בתי מעון אשר ישבו בהנה שליש שנים חליפות. ויקנו לזה כר נרחב בצלע הר הזיתים בפאת מערבית. ובעזרת נדיבי אחינו פה ונדיבי עמנו בחו"ל נבנו כבר עשרים בתים אשר במו ישוב עשרים משפחות היותר עניות. ומעל אחד הבתים בנו כיה"נ קטן למען יוכלו להתאסף שמה להתפלל ולא יאלצו ללכת העירה.

בשנה האחרונה הואיל גם הגביר הנכבד ווינצ'יאני בן משק בית הנדיב המרום הבארן הירש היו לשום עינו לחימלה על האומללים האלה וישלח סך 4000 פראנק לה' נסים בכר לבנות במחירים עשרה בתים והוא מסר את הכסף לירי ראשי החברה הנז' ובעוד ימים מעטים יחלו לבנותם.

בתים להתימנים (מנדבת ועד התימנים בלאנדאן).

גם אחינו בלאנדאן נתעוררו לחוטלה על אחינו אלה (ע"י קול הקריאה של ה' מארקוס אדלער, וה' וואלרויך אשר בקרו את עירנו בשנת תרמ"ד) ויכונונו ועד לבנות בעדם בתים. ועד היום נבנו שלש עשרה בתים סמוך לבתי חברת משכנות ישראל משמאל הדרך העולה יפו, כאמצעות הועד המקומי ה' וואלרוי, פינס וגאלדשמיד.

ממוסדי צדקה הישנים אשר נתגדלו ונתרחבו במשך העת הזאת, נוכל למנות שלש אלה:

א) בית החולים לבית ראמהשילד. מיסדיו גמרו אומר להרחיב ולהאדיר גבולי בית החולים ולהעתיק את מקומו מחוץ לעיר למען היות לביה"ח אויר צח וטוב מכל עבריו. ויקנו כר נרחב מימין הדרך העולה יפו לא רחוק משער העיר למכנה ביה"ח. וסך שמונים אלף פראנק הקדישו על הוצאות בנינו. ובהחל הקיץ הבא, תחל המלאכה.

ב) בית מושב זקנים ותבשיל טהעע הלך הלך וגדול. ועשרים זקנים ימצאו בו כעת מקלט, והמה ישיגו שם בית מעון וארוחתם ארוחת תמיד. והבית כלו אומר כבוד לעיר קדישנו ולמיסדיו.

ג) בתי המחסה והכנסת אורחים. הועד בנה על חשבונו חמישה בתים גדולים ושני בתים קטנים (אשר שלשה מהם נועדו להגדיל את בית הכנסת אורחים) והגדיב המרום קארל ווילהעלם פֶאָן ראמהשילד בפ"ם דמיון אשר כבר עשה לו שם עולם בהבתים אשר בנה בהמוסדה הזאת, הגדיל לעשות בבנותו באר גדול אשר יתן מים ליושבי הבתים די על כל השנה, ועל הבאר בנה שני בתים קטנים למושב שתי אלמנות.

ממוסדי צדקה אשר ירי בני הנכר כוננו פה בעת הזאת, נוכל למנות שתי אלה אשר מפרים יהנו כל יושבי ירושלם מבלי

הבדל דת, והם : א) בית חולים להצרפתיים. בית החולים הזה בנו כמו רמים מחוץ לעיר סמוך לבנין הרוסים, ובו מקום לעשרים וארבעה חולים, ורופא הבית יושב עוד שלש פעמים בשבוע להשיב לכל חולה הדורש בעצתו, וגם סמי המרפא ינתנו חנם. ב) בית חולים למחלת העינים. בית החולים הזה יסדו נדיבי עם בריטאניא, ולו אין כל מטה דתית כליתר מוסדות הצדקה אשר להבריטים פה. רופא הבית יושב בכל יום לגהות מזור מכל הבאים לדרוש בעצתו. בבית החולים פנימה ימצאו עתה אך שלש ממות, אולם ברעת מיסדיו להגדילו ככל יכלתם, ומיסדיו השיכילו מאד ביסדם את הדבר הטוב הזה, כי חסרונו היה מרגיש מאד בעירו מפאת מחלת דלקת העינים השוררת פה בתוקף עז.

מלאכה, מסחר, וחרשת המעשה.

כאשר נביט בעין חודרת על מצב שלש אלה אשר המה רוח החיים בכלכלת כל עיר ומלואה, יתר לבנו בקרבנו לראות כי שלשתן לא נתגדלו ונתרחבו באמת במשך העת הזאת. ואם אמנם כי מספר בעלי המלאכה והמסחרים נתרבה ומהם החלו לאחוז גם בענפי המלאכה והמסחר אשר עד היום לא החזיקו בהם כמלאכת סתות אבנים (*), עשיית חבלים, אריגת פוזמקאות, והאשכנזים החלו

(*) המלאכה הזאת יש לאל ידה להשביע את עובדיה לחם ובשר לא החזיקו בה אחינו מעולם. ויהי כאשר עלה הדבר כמנהג נפתלי (דוד) אדלער נ"י לבקר את עיר קרשני (בשנת תרמ"ד). ובדיו היה הכח מאד ועד, מעשינו ידענו לעשות דבר מה להטבת מצב פליטי ריסיא אשר נאחו בעייק, הציע לפני ה' נסים בכר לעזר לאלה אשר יאבו ללמוד מלאכת סתות אבנים. ובשיבו לביתו הודיע את ההצעה הזאת לפני ראשי היעד הנו' וחסיק רצון מאתם. וישלחו סך מסוים לה' בכר אשר נאות לקבל את העבודה הזאת על שכמה, והוא אסף אליו כל אלה אשר הסצו ללמוד המלאכה הזאת. ויתן להם כל כלי המלאכה הנחוצים וגם אומן שבר למו להוריות המלאכה. ושבר מצער נתן למו מדי יום ביומו לסרנסתם. ודבים מהם יורוהו בכר לחם ביתם, ומאז החלה המלאכה הזאת

לסחור גם בסחורת גולמי כגדים ובמעשה צעצועים אשר לא שלחו ידם אליהם עד היום. אך רבוי האמנים והסוחרים לא הפיח רוח חיים באף המסחר והמלאכה ועוד הרע לו לקסד חייו כי ע"י רבויים ירבה ההתחרות הרבה יתר על המדה הדרושה כמובן, והסוחרים ובעלי המלאכה לא יראו ברכה בעמלם וכל העם מקצה מתאוננים על רוע המצב. סבת הדבר פשוטה: סחר ירושלם הוא רק שכר פנימי, ר"ל אשר סוחריה יתפרנסו אך איש מאחיו כי רק מעט מועיר יצא תוצאות הארץ ומלאכתה לארצות אחרות, וגם המעט היוצא יצא גולמים כגוחם מבטן המבע הורתם, מהעדר בתי חרושת המעשה, והמה לא יתנו שכר ליושבי הארץ. והמצב הזה יאלצם לצמצם מאד בכל צרכיהם, ובגללו גם מצב המלאכה והמסחר ישרך דרכו במאד. הנה כי כן מצב שלש אלה בכלל, ובכ"ז לא נמנע מלבאר מצב כל אחד מהן בפרט.

המלאכה. לה הצליח עוד יותר לסול מסילה על שתי אחיותיה כי כאשר הזכרנו נתרבה מספר ענפיה ומחזיקיהם, ביחוד עלה מעלה מצב המלאכות הנחוצות לבנין בתים בסבת הבתים הרבים הנכונים מחוץ לעיר כפעם בפעם, כן מחברות לבנין בתים וכן מסוחרים ואנשים יחידים*). לא כן:

למשך אחריה גם לבית רבים מתושבי עירנו עד כי כעת יעלה מספר העוסקים במלאכה הזאת תחת מקדחת ה' בכר לשלשים. מהם עשרים אשכנזים ועשרה תימנים. וזכה לנו אלה לשיבה.

(*) מלבד הבתים לצדקה וחמד אשר הזכרנו למעלה בנה הר"ם וויטענבערג שישים בתים אצל אחות "נאה עשרים" ויקראם בשם "בתי משה" ובפי הנשמע יש עם לבנו להגדיל עוד את מספרם. והנה בראשית ימי בנינם אמר לתת לכל איש מיושבי עירנו אשר יקבל עליו לשלם מחירים במספר שנים, ובאחרים מהם הקים את דברו. אך לאחרונה נחם על מחשבתו הטיבה הזאת. והמה עומדים לשכירות שנה שנה.

בהורף שנת תרמ"ז נוסדה הברה חדשה לבנין בתים בשם "בית ישראל". מספר הברה מאה. ומביתם עניים ובכ"ז הצליח בירי ראשית לבנות במשך הקיץ עשרה בתים אשר בהמה נאהו כבר עשר משפחות. וראשי ההברה משתעשעים בתקוות לבלות את בנין

מצב המסחר. הוא לא מצא לו כל משען לא מפנים ולא מחוץ כי אלה אשר יבואו לפה וכספם עמם לא יוכלו או לא יחננו לאחז בו. מהעדר ידיעת שפת הארץ, דרכי יושביה ונימוסיהם, ומהעדר במחון בישרת לבב אחרים התושבים. ולכן כאשר באו כן ישובו. והתושבים בעצמם לא יוכלו להרחיבו מבאת עניותם ושפל מצבם, ומכל ההצעות אשר הצענו להטבתו ולטובת בתי חרשת המעשה, בה-ירושלים שנה א' עד 240 לא יצא לפעולה אף אחת מהנה (*). ולכן יתנהג המסחר בעצלותם מאד ודרכיו אבלות.

בתי חרשת המעשה. בדבר הזה לא נעשה עוד כמעט גם כל נסיון הגן. שתי הגסיונות הקלים אשר נעשו בימים האחרונים ההם: בית מלאכה לרעפים, ובית ממוה צמר (במושב יהוד) לא יוכלו להיות למופת על הדבר בכלל, כי שני מונעים חזקים עמדו לשמן למו והם: (א) כי מנהל בית המלאכה לא הבין את המלאכה לכל חוקיה ופרמיה. (ב) מחסור ההוצאה הנחוצה לבית מלאכה. האחרון סמך כי יקימו חובבי ציון לעזרתו בחלואת כסף, ותקומו אמנם לא עלתה בתהו, אך הלואות כאלו הנתונות בצמצום גדול לדבר כזה אשר עוד לא שרש בארץ גזעו לא יוכלו להקימו ולהחזיקו. אך שביב תקוה אחד ינה כעת על פני חרושת המעשה כי איש אשר על דרכו לא תמצאנה שתי המכשולים הנזכרים בא לפה ויכונן בית חרושת המעשה לעשיית שמן מזוכך וה' י. נימצאוויץ שמו. הוא למד את תורת המלאכה הזאת בבית המדרש בווינן והשתלם בפעולתה בנגב צרפת, ובידו

המאה בתים עוד לפני הזמן הניער. גם שנים מסהחי עירנו בנו בתים למסחר על פי האופנים אשר להחכרות לבנין בתים והוא: כי הקונה יוכל להאחז מיד בבית ועליו לשלם שכר קצוב מספר שנים ידוע ובמלאת העת הזאת יקים הבית לו לצמיתית.

(*) על כל איש חובב עמו וארצו להזכיר לטובה ולברכה את הנבחר. האמבורגער בספרים אשר לא ייעק ולא יינע לעשיית לטובת אימני עירנו וסוחריה. למרות המכשולים הרבים אשר ימצא על דרכו. הוא יקנה כפעם בפעם יין, כלי עצי יתה הפלן ומוותז וכו' ויזכרם אח"כ בעירו וסביבותיה שלא ע"מ לקבל פרס.

גם די כסף הדרוש לעסק הזה, ויאחו בלוד אשר סביבותיה ימצאו עצי זית למכביר וכבר החל את מלאכתו, ובצפיתנו נצפה כי ישיב התקה הזה יסין אור גדול אשר לאורו ילכו יתר חובבי ארה"ק החפצים להקיסה מעבר שפלותה, ואך בזה יוכלו יושבי ארצנו להושיע תשועה נצחת כי החפץ לחיות על יגיע כפיים גדל ורחב במאד גם בין תושבי עירנו, ומה גם בראותם כי החלוקה תלך הלך וחסר בכל הכוללים וימיה לא ימשכו.

העליה ותוצאותיה.

נסורה נא איפוא לראות את פעולת העליה ואת תוצאותיה על מצב ארה"ק, לא נוכל לכתוב כי עליה גולי רוסיה ורומאניה בשנות תרמ"ג—מ"ד לפרק חדש בקורות היהודים בארה"ק תחשוב. ובעליה מגורשי ספרד לפנים כן ערה גם היא במעט לרובי ישוב ארה"ק ולהחמבת מצבו, וביותר גדלה פעולתה על ערי החוף יפו וחיפה, אשר הן מסוגלות יותר למסחר וקנין, ביחוד יקר ונכבד בעינינו כי על ידה יצא רעיון עבודת האדמה לפעולה, ואם נשים את מכם עינינו על השבעה מושבות והם: פתח-תקוה, ראשון לציון, ראש פנה, זכרון יעקב, עקרון, נדרה, ויסוד המעלה, אשר כבר נוסדו על אישיות חזקים וכל הרוחות שבעולם לא יוכלו לסערן עדי, או בעליצות נפש נקרא: האח! עוד לא כבה נר ישראל ונהלתו לא עומם, עוד ישוב לראות חיים חיי עם, עת יעלה הרצון לפני אדון כל.

האומנם רעיון התיסדות מושבות בארה"ק לא חדש הוא ולא יליד העליה הגהה, כי עוד לפני חמישים שנה (בשנת תקצ"ט) כאשר היה השר מונטיפיורי ז"ל בארץ הקדושה בא בדברים את ראשי ונכבדי ע"ק ירושלם וצפת אדות רעיון עבודת האדמה על ידי אחינו, וגם בכל עת עלייתו לארה"ק לא חדל מלדבר ולעשות דבר מה לטובתו. (ראה מאמרנו "מישה וירושלם" צד 125) וגם בערים רבות מארץ אישכנו נוסדו חברות ואגודות לתכלית התיסדות

מישכות בארה"ק (כהשתדלות הגאון כמוהרצ"ה קאלישער ז"ל וחבריו) והרעיון כבר מצא לו מסילות בלבב רבים מאחינו יושבי שאר הארצות, אך ידי כל החברות האלו לא עשו תמיכה ולא יסרו אף מושבה קטנה אחת בארה"ק. ולכן עלינו להעריץ ולהקדיש עוד יותר את תוצאות העליה הזאת.

אולם לדאבון לבבנו בקול שאון והמולה חזק מאד ובמהירות ופחזות גדולה ונפרזה עשו העולים בראשונה את מעשיהם, וזוה המיטו עליהם ועל הבאים אחריהם צרות ותלאות מרבה להכיל עד כי עת העליה, לעת רעה בקורות ימי אחינו בארץ הקדושה תכתב.

והנה לא למותר יהיה אם נעביר בקצרה את כל קורות העת הקצרה הזאת.

אך יצא יצא הקול במ"ע כי יותר טוב להושיב את גולי רוסיא בא"י מלהושיבם באמריקא מהרו רבים לראות כעל כנפי נשרים לארה"ק מבלי דעת חשבון ותכלית בואם שמה, ובבואם נפקחו עיניהם לראות כי ברעה גדולה הם, ריש ועוני וקיפוס מצד אחד, אידיעות שפת הארץ מנהגי יושביה וגמוסיהם מצד השני, וצפויים המה לכליון חרוץ.

המיסיון הבריטית אשר זמן רב לא בא טרף אל פיה, ידעה להשתמש בהמקרה הזה ותמהר לתמוך בידי העולים ותמציא להם עבודה בשכר קצוב, וראשיה בחלקת לשונם הבטיחו עוד להם ליסד בעדם מושבה למען היות להם מקור נאמן לכלכלת ביתם. הרבה מהעולים אשר בארצם לא ידעו את המיסיון מה היא, ולא שמעו את שמעה נפתו מהר לחלקת לשונם, (ועמהם גם הרבה מאחינו יושבי מצרים אשר נמלטו לפה בפרוץ המלחמה בארצם), וישמחו כאל גיל על היותם בארץ. תושבי ירושלים היודעים את מטרות החברה ודרכי ראשיה כי ראש פתנים מהול בנופת שפתותיהם דברו על לב העולים ונתרו במו פעמים ושלש כי ירחקו מפתח ביתה. ויהי כאשר לא שמעו בקולם הבדילו אותם מקהל עדת ישראל בחייהם ובמותם, לאמר: לבלי ימולו את בניהם ולא יקברו

את מתייהם. אך גם בזה לא נכנע עוד ערפם. רבני ירושלם עמדו על דעתם ולא אבו לקבור את אחד מילדי העובדים אצל המסיאן, אך הטה תחת לעורר חמלת לבב ראשי העדה עליהם, נתאספו כלם בחצר ביהכ"נ הנודע בשם "חורבת ריה"ח" ויקראו למהלומות ואיש אחד נספה בלא עתו. הדבר הזה הסב רעה רבה לרעיון הישוב ולכבוד ירושלם ויושביה.

להגדיל את צרות העולים ותלאותיהם הוציאה ממשלתינו הרוממה חוק האוסר ליהודי רוסיא להתמהמה בארץ הקדושה יותר ממשלשים יום. העולים אשר באו לתומם לארץ אבותיהם נבהלו מאד בראותם כי שוטרי הממשלה לא יתנום לרדת היבשה, ולא יועיל כל כפר ביום עברה. ילא כל עם סיפר לתאר את צער וענות המשפחות האלו אשר ענו בדרך כחן ארבעה עשר יום על מכסה האניה אנשים ונשים וזמך צפופים ודחוקים — ואשר ביניהם נמצאו משפחות אשר בעליהן ואבותיהם כבר היו בארצה"ק — ובכליון עינים חכו ליום יעמדו רגלם על אדמת ארץ אבותיהם, נאלצו להשאיר על האניה כי השוטרים לא נתנום אף לרדת לנוח מעמל הדרך לא בחוף יפו אשר באו לראשנה ולא בחופי חיפה ובארות אשר נסו ללכת. ובהאניה בה באו נאלצו לשוב למקום אשר ברחו ממנו. אחרי עבור זמן לא כביר הקלו מעט דבר הסקודה ויתנו לרדת את כל איש רוסיא ליפו אך בתנאי אם ימצא איש אשר יערוב ערובה רעה, כי לא יתמהמה בארצה"ק יותר מירח ימים. ואם כי עלינו להודות לשרי ממשלתינו הרוממה על החסד הזה, אך לרעיון עבודת האדמה לא הועיל מאומה כי אנשים רבים אשר כבר היו מוכנים לבוא לארצה"ק ובהם אנשים אשר יכלו להביא ייטע להישוב בהונם, אונם ותבונתם, נמנעו מלבוא. וגם אוסף כסף הנדבות לתמיכת המושבות גם הוא נחלש מעט ע"י זה.

הנה זאת היה רק התלאות הצדדיות אשר באו לחבל את רעיון הישוב. אולם גם הישוב בעצמו, ר"ל אלה אשר כבר נאחזו בהארץ לפני העליה המבוהלת, גם הטה סבלו על ידי המהומות והאיסורים, כי סוגי האדמה לא ראי רלח בעצה אחת, ולא עשו

מעשיהן בהשכל ודעת. וכזה הביאו עליהן רעה אשר לא ידעו שחרה. מיסדי המושבה "ראשון לציון" קנו אדמת כבול אשר לא תצלה למזרע תבואות ישרה. אדמת "זכרון יעקב" (לסנים סאטארין) מעט מאד היה לפי מספר טישפחותיהם. "יסוד המעלה" נקנתה במקום בצה אשר רוב יושביה הוכו במחלות שונות, וגם לא ניתן למו שמרי מקנה על נחלתן כנימוס, וכמעט כרעו כולן תחת עול סוכלן לולא מיהר לרוחתן ולישועתן הנדיב הנודע, אשר כגודל חסרו כן גדלה ענותנותו ולא יחפין בהתגלות שמו. וראשי חברת "חובבי ציון" אשר על ידם הורגו המושבות מעפר שפלותן, כאשר נבאר את הכל בערוכה עת נדבר על אדות המושבות בא"י.

כראות המיסאן כי תושבי ירושלם ילחמו נגדה בזרוע עז, טהרה למלאות הבטחתה להגולים ותקנה את הכפר "ארטוף" ותיסד מושבה למענם. ובראשית התיסדות המושבה הבטיחו ראשיה לאלה מהעולים אשר נפתו להאחו בה כי יוכלו לשמור את דתם וחוקי אמונתם באין מפריע, כי כל כונתם הוא רק להיות לעזר לאנשים נרדפים ומעונים חנם רק על כי מטעי יהודה יצאו. אולם מעט מעט נוכחו הגולים לדעת כי התושבים צדקו נגדם, כי ראשי החברה ופקידיה הראו פנים מסבירות לאלה מכני המושבה אשר התקרבו להם, ובאו לשמוע דרשותיהם, ולהיפך לאלה אשר הקשו ערפם ועמדו על עמדתם, הראו פנים של זעם. ובאחרונה נמנו מהם גם את התמיכה אשר קצבו להם בעת כואם שמה, ויסיפו להראות את שנאתם ורדיפתם להם בכל מקרה וזמן עד כי כל אלה אשר יראת ה' נגע כלבם מהרו להנזר מהם. ראשי עדתנו הושימו למו יד עזרה כי יוכלו לשוב לבתיהם או ליסד להם מוצא לפרנסתם פה. אולם הכסף הנמצא בידי ראשי העדה (כן מקופת העדה וכן מהנדבות אשר שלחו אחינו בני אשכנז לתכלית זאת) לא היה די להציל את כל הנפשות הנלכדות ומה גם אחרי אשר כפעם כפעם נתוספו עליהם חדשים אם באונם או ברצון (מחסרון ידיעה) בעת הזאת נוסדה חברת "עזרת נדחים" אשר מטרתה, פעולותיה, שמות מיסדיה כבר הוזכרו למעלה. וגם היא עזרה להרבה מהנדחים

כי ישובו לארצם ולמולדתם או כי יתורו למו ענין ומוצא למחיתם פה. והנשארים פה עזרו עזר מעט להרחבת המלאכה והמסחר, (וביחוד בערי החוף) כי ההכרח למדם לאחוז בענפי המלאכה ומסחר אשר יושבי ארצה לא אחוזו כמו עד היום כאשר נבאר.

יפו. העיר הזאת עומדת על חוף הים, ואניות סוחר לממשלות אוסטרליא, רוסיא וצרפת יבואו אליה מדי שבוע בשבוע. נוצרים רבים בני ארצות שונות הרבו להאחז בה בשנים האחרונות ויגדילו ויאדירו את סחרה, וגם המה ראו ברכה בעמלם, ומצבה עלה כפורחת. אולם אחינו, וביחוד האשכנזים, עמדו מנגד להוכל העולים לארצה, לשם ירושלם באו ובה נאחזו. אך בעת האחרונה עת העליה, אשר מרבית העולים לארצה לא אך לבלות יתר שנותיהם במנוחת השקט בארץ אבותיהם ולבכות על שממותה באו, כי אם למצוא עזר וישע לנפשם בחיק אדם העוזבה, המה העלו גם את העיר הזאת על לבם והרבה מהם נאחזו בה, ויקימו למו בתי מסחר ומרכולת, חנויות מאכל ובתי מרחה, ומספר אחינו בה יגדל מיום ליום עד כי מספרם כעת יעלה לאלף וחמש מאות נפש וכולם ימצאו פרנסתם בריחה. מבתי מרכולת הגדולים אשר נתיסדו בה, נוכל להזכיר את בית המסחר בעצים וצרכי הבניה של ה' הערצענשטיין, אשר מוסות כנפיו יגיעו גם עד ע"ק ירושלם.

להטבת מצבה יעזרו עזר לא מעט ארבע המושבות אשר בסביבותיה, כי יושביהן יביאו יכול אדמתם למכור בשוקי יפו ובה יקנו את כל צרכיהם וכל אשר ידרש למו, ועי"ז יגדל בה ערך המלאכה וכל משלח יד, ולכן לא יחיו יושביה חיים של צמצום כבהערים אשר בפנים הארץ. בשנה האחרונה החלו יושביה לדאוג גם להטבת מצב המוסרי של העדה, ויכוננו חברה בשם 'עזרת ישראל' אשר מטרתה להיות לעזר להאזרחים הרבים הבאים להעיר הזאת ולסקת על צרכי חוליה, ומיד אחרי הוסרה כוננו ראשיה בית להכנסת אורחים אשר בו יוכל כל איש אורח לגור שבעה ימים ובקר וערב יותן למו שקוי המהעע חנם. ובית מרפא אשר בו יושב רופא המושבות ה' ד"ר שטיין שלש פעמים בשבוע להשיב לכל

איש נגוע חולי, חנם. ואם ראשיה ילכו בדרכם זה קדימה ואחינו בחי"ל לא יעמדו מנגד להחברה הזאת, תוכל לפעול גדולות להטבת מצב הרוחני של העדה הזאת הנחרץ במאד בעת הזאת.

ח' פ' ה. מצב העיר הזאת גם הוא הומב בעת האחרונה, אך לא כמצב יפו אחותה, וכיחוד מהעת אשר המושבה "זכרון יעקב" אשר בסביבה, באה תחת חסות הנדיב הנודע, ואם ירבו אחינו העולים ציונה להאחו בה יוכלו להגדיל את סחרה ולהרחיבו ולמצוא שכר טוב בעמלם.

בהערים אשר בפנים ארצנו לא נעשה כמעט כל חדש. במבניה וצפת סללו מסילה לחיפה ובארות אשר עליה תוכל לעבור עגלת צב, אך הדבר הזה לא הועיל להטבת מצבן אף במעט. תושבי העיר האחרונה אשר ענייתם רב במאד יחפצו להיות על יגיע כפם בעבודת האדמה, ואחדים מהם התאחדו לחברה אחת ויקנו את אדמת גולן אשר בבשן להם לאחוזתה, אך עד היום לא התעוררו חובבי ארצנו להיות בעזרתם, ואדמתם תעבד מאת הפלחים שכניהם באריסות.

בעז זה נאחזו בהעת האחרונה כתשיע עשרה משפחות מאחינו הספרדים וכולם ימצאו חית ידם בריוח. אך הישוב החדש הזה לא יוכל עוד להתרחב מחוסר צרכי העדה היותר נחוצים.

בשכ"ם אשר מקום בה למלאכה ומסחר ליהודים רבים, לא נתרבה מספר העדה אף במעט, וידי יושביה גלאו לשלם גם את שכר ביהכ"נ והישוב אשר למו, אך בימים האחרונים נגה שביב אור תקוה חדשה על התישבות אחינו בהערים אשר לא נאחזו במו עדנה ואשר מזה יוכל להגיע טובה רבה למצב הכלכלה של ארצה בכלל, והוא: כי ה' נסים בכר ראש בה"ס אשר לחכ"ת, הושיב עולי ימים אחדים אשר השתלמו אצלו במלאכות שונות בעיר רמלה היושבת על הדרך העולה מיפו ירושלימה והוא תומך בידם בהימים הראשונים לשבתם שם למען יוכלו עמוד, מי יתן וכמזהו יעשו גם יתר חובבי ארץ נחלת אבותינו בכל מקום שהם.

Jerusalem

Jahrbuch

zur Beförderung einer Wissenschaftlich genauen Kenntniss
des jetzigen und des alten Palästinas.

Herausgegeben

unter Mitwirkung von Fachmännern
im Heiligen Lande und ausserhalb desselber

von

A. M. LUND.

II. Jahrgang, 5647 — 1887.

JERUSALEM, 1887.

Druck und verlag des Herausgebers.

Programm

der zu behandelnden Themata.

- I. Geographie und Topographie Palästinas und benachbarter Ortschaften.
- II. Geschichte Palästinas mit besonderer Rücksichtnahme auf die Geschichte der Juden.
- III. Archäologisches.
- IV. Zur Architectur des Salomonischen und Herodianischen Tempels.
- V. Ethnographisches.
- VI. Erläuterung Biblischer und Rabbinischer Schriftstellen, die über vorstehende Gegenstände handeln.
- VII. Veröffentlichung von Manuscripten (wie Reiseberichte, Briefe, Verordnungen, Edikten etc.) die mit erwähnten Gegenständen in Beziehung stehen.
- VIII. Bibliographie und Bücher-Rezensionen.
- IX. Biographien berühmter Personen die im heil. Lande gelebt haben oder solcher die sich um das Wohl desselben verdient gemacht haben.
- X. Sagen und Legenden über Palästina und ihrer heil. Stätten (aus noch unübersetzten orientalischen Quellen.)
- XI. Religiöse und sociale Sitten und Gebräuche der Juden im heil. Lande, ihre Beschäftigung und Vorschläge zur Hebung ihrer Lage.
- XII. Lebensweise und Zustand der in Palästina wohnenden verschiedenen Nationalitäten.
- XIII. Agricultur, Industri, und commercieller Zustand Palästinas und benachbarter Provinzen.
- XIV. Statistisches (nach officiellen oder authentischen Quellen.)

Briefe und Sendungen sind an folgende Adresse zu richten.

A. M. Lunz.

Jerusalem.

Jerusalem

Jahrbuch

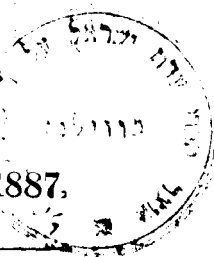
zur Beförderung einer Wissenschaftlich genauen Kenntniss
des jetzigen und des alten Palästinas.

Herausgegeben

unter Mitwirkung von Fachmännern
im Heiligen Lande und ausserhalb desselber

von

A. M. LUNCZ.

II. Jahrgang, 5647 = 1887.

JERUSALEM, 1887.

Druck und verlag des Herausgebers.

An unsere Leser!

Nachdem es uns nach langer Mühe und vielen Kämpfen endlich gelungen ist auch das letzte Hinderniss, welches uns materielle Verhältnisse in den Weg stellten, zu beseitigen, und den 2ten Bande unseres Jahrbuches erscheinen zu lassen; können wir mit gutem Gewissen unsere geehrten Leser versichern, dass mit Gottes Hilfe von nun an, die Erscheinung unseres Jahrbuches eine Regelmässige sein wird.

Wir haben bereits mit dem Druck des nächsten Bandes begonnen und erlauben uns daher hierdurch denjenigen Herren Gelehrten die uns bisher mit ihren wissenschaftlichen Beiträgen beehrt haben, unsern tief empfundenen Dank auszusprechen und die innige Bitte an sie, wie auch an alle übrigen Fachgelehrten zu richten uns auch fernerhin mit Beiträgen, so schnell als möglich beehren zu wollen. Artikeln können in Hebräischer, und Deutscher Sprache abgefasst werden.

Die Redaction übernimmt auch die Anfertigung von, den Artikeln beigefügten Karten, Plänen, Zeichnungen und Abbildungen.

Auf Wunsch werden Beiträge honorirt und zwar entweder baar oder durch Separat Abdruck einer gewissen Anzahl Exemplare.

Der Herausgeber.

Gutachten,

einiger wissenschaftlicher Autoritäten nebst Angabe einiger europaischen und amerikanischen Zeitschriften, die den ersten Band unseres Jahrbuches günstig beurtheilt haben.

A.

Das von Herrn A. M. L u n e z in Jerusalem herausgegebene Jahrbuch zur Beförderung einer wissenschaftlichen genauen Kenntniss des jetzigen und des alten Palästinas von dem gegenwärtig der erste Jahrgang 5640 (1881) vorliegt, ist ein Unternehmen, das wegen seiner Nützlichkeit und wissenschaftlichen Tendenz nicht nur die Theilnahme und Unterstützung der Glaubensgenossen des Herausgebers sondern auch allen jenen, welche sich mit dem Studium des Orients und seiner Cultur beschäftigen, im vollsten Masse verdient. Das Buch zerfällt in einen deutschen und einen hebräischen Theil und wenn auch vorliegend der hebräisch gebildete Leser an der reichhaltigen Publication den grössten Nutzen ziehen wird, so dürfte dennoch auch mancher deutsche Leser einiges finden,

was neu ist und ein gewisses Interesse auch in weiteren Kreisen beanspruchen darf. Eine ganz besondere Berücksichtigung verdienen die Vorschläge des Herrn Luncz zur radicalen Verbesserung des Looses seiner Glaubensgenossen in Palästina. Es ist zu wünschen, dass das Unternehmen des halbbliquen jüdischen Gelehrten gefördert und durch zahlreiche Subscriptionsen auch für die Zukunft sichergestellt werde.

Wien, 2. Oktober 1882.

Prof. Dr. Friedrich Müller.

B.

Geehrter Herr !

Ich habe Ihr Jahrbuch "Jerusalem" mit grösstem Interesse gelesen und daraus viel Neues und Wissenswerthes erfahren. Es freute mich besonders, dass sich endlich ein Einheimischer mit grossem Erfolge der Aufgabe unterzogen hat, das Werk der Erforschung Palästinas zu fördern und ich zweifle nicht daran, dass alle Freunde dieser Forschung Ihnen hiefür werden Dank wissen. Sie haben einen glücklichen Anfang gemacht, in Ihrem Jahrbuch vortreffliches Material vereinigt und viel des Nützlichen, Anziehenden und Denkwürdigen geboten. Sie haben die Verhältnisse der dortigen Bevölkerung genau studirt und eine Reihe von Vorschlägen gemacht, wie der Nothlage in wirksamer Weise gesteuert werden könnte,

Möge dieses Jahrbuch in allen Kreisen die verdiente Würdigung, eine grosse Verbreitung und kräftige Unterstützung erfahren. Mögen Ihre Vorschläge gehörigen Ortes die angemessene Berücksichtigung finden und möge es Ihnen gegönnt sein durch weitere Jahrgänge die Palästina Literatur in würdiger Weise zu bereichern.

Achtungsvoll

Dr. D. H. Müller

k. k. Universitäts-Professor.

Wien, den 12. Oktober 1882.

Herrn A. M. Luncz, Jerusalem.

C.

Zeitschriften *).

- I. Neue Freie Presse (Abendblatt) vom 12 Januar 1883.
- II. Zeitschrift des Deutschen Palästina Vereins 1883, 150.
- III. Oestreichische Monatschrift für den Orient № 12 vom 15 December 1882. Rezensent Prof. Dr. A. W. Neuman.
- IV. Jewisch Chronicle July 28, 1882.
- V. Jewisch World Juny 1883.
- VI. Quarterly Statement of the Palestine Exploration Fund. July 1883.
- VII. Rassweth № 50, 1882.
- VIII. Zeitgeist № 4 26 October 1882.

*) sind hier nur diejenigen Zeitschriften angeführt die zufällig bei uns verblieben sind.

Inhaltsverzeichniss.

Deutscher Theil.

Chaifa und Carmel v. Laurence Oliphant	Seite	1— 11
Gilgal v. Baurath C. Schick „		12— 29
Die Vögel Palästinas v. Selah Merrill LL. D. Consul der vereinigten Staatten zu Jerusalem . . „		30— 37
Moab v. Baurath C. Schick „		38— 56
Neue Entdeckungen in Jerusalem v. Selah Merrill LL. D. Consul der vereinigten Staatten zu Jerusalem „		57— 67
Beiträge zur Hebräischen Typographie v. Dr. A. Berliner „		68— 76
Die Sanitären Verhältnisse Jerusalems v. Dr. Schwarz Director des Freiherrlich Rothschildschen Hospitals „		77— 84

Statistisches.

Aerztlicher Bericht des freiherrlichen Rothschild- schen Hospitals v. Dr. Schwarz „		85— 88
Hospitäl u. Krankenasyale Jerusalems „		89— 90
Schulen u. Erziehungsanstalten der verschiede- nen Nationen und Confessionen zu Jerusalem „		91— 93
Export und Import im Jahre 1886 „		94— 95

Hebräischer Theil.

Geschichte der Juden in Palästina.

Abschnitt I : neue Colonisation durch
Nachmanides 5027 (1267) bis zur Verbannung
aus Spanien 5252 (1492) v. Herausgeber . . . 1— 32

Die Grenzen Palästinas und Syriens nebst Erklä-
rungen aller bezüglicher biblischer u. rab-
binscher Schriftstellen v. Lector M. Friedman. „ 33—104

Die Reisen und Stiftungen Sir Moses Monte-
fiores im Heiligen Lande v. Herausgeber . . . „ 105—140

Handschriften : a) 3 Briefe (v. Rabbi S. Back) aus
dem 16 Jahrhundert nebst Einleitung und Be-
merkungen v. Dr. David Kaufman.

b) Verordnung des Jerusalemischen
Rabinats aus demselben Jahrhundert.

c) 3 Briefe des aschkenasischen Vorstandes
aus den vorigen Jahrhundert „ 141—157

Erläuterung einiger biblischer und rabbi-
nischer Schriftstellen v. J. M. Pines „ 158—166

Rückblick über den Zustand Palästinas während
der letzten 5 Jahren v. Herausgeber „ 167—184

Abonnenten-Verzeichniss*)

A.			
Abrahams S.	Glasgow	Barnet A.	London
Adler H. Dr. Rev.	London	Barnet B.	Hull
Adler M.	London	Bardach J.	Wien
Alliance Israelite	Paris	Barnet Prof.	Sheffield
Altman M.	Berlin	Baumgarten E.	Wien
Altman M.	Frankfurt a/M.	Beer Sig.	Prag
Ang. Jew. Association	London	Benas B. L.	Liverpool
Aronson L.	Middlesborough	Benjamin H.	Middlesborough
Asher A. Dr.	London	Berliner A. Dr.	Berlin
Ascher Y. I.	Amsterdam	Berlin I.	Hamburg
Ascher G.	Sunderland	Berlin M.	Petersburg
Auerbach S. Rabb. Dr.	Halberstadt	Berlinger M.	London
		Bendiener Dr.	Prag
		Berger H.	Wien
		Berthold S.	Berlin
		Bibliot. d. Isr. Gemeinde	Breslau
B.			
Bacher W. Dr.	Budapest	Billman J.	Frankfurt a/m.
Baerwald Dr.	Frankfurt a/M.	Bing L.	Paris
Baer A.	"	Birnbaum B.	London
Baer Herman	"	Birer Dr.	Belgrad
Bamberger Loui	Berlin	Bleiberg S.	Cardiff
Bamberger N. Rabb.	Würzburg	Bloch F.	Constantinople
Bamberger M. L.	Kissingen	Bloom L.	Westhartlepool
Bart I. Dr.	Berlin	Blumberg J.	Hanley

*) Das Namen-Verzeichniss aller Derjenigen die bei uns direct oder bei Sr. Ehrwürden Herrn Bezirks Rabbiner Dr. A. Salvendi [Dürkheim a. h.] bestellen werden, wird im nächsten Jahrgang veröffentlicht werden.

Boas	Paris
Bodenstein M.	Berlin
Bodenheimer H.	Darmstadt
Brandeis J.	Wien
Braun Dr.	Prag
Brill Ad. Dr.	"
Brill	Paris
Brodsky L.	Odessa
Buber S.	Lemberg
Bunzler J.	Prag
Busch S.	"

C.

Cassel D. Dr.	Berlin
Castello D.	London
Castello M.	"
Calman S.	Hamburg
Caspar Ph.	London
Chebra Kadischa	Budapest
Cohn J.	Amstardam
Cohen S. Dr. Rabb.	Berlin
Cohen Mayer Geheim. com-	rath, Berlin
Cohen S. Rabb. Dr.	Budapest
Cohen D.	Edinburgh
Cohen N.	Glasgow
Cohn J.	Hamburg
Cohen S.	"
Cohen B. L.	London
Cohen S.	"
Cohen Lionel L.	"
Cohen A.	Frankfurt a/M.
Cohen I. E.	London
Cohen David	Odessa
Cohen Z. Gr. Rabbin	Paris
Cohen M. B.	Prag

Cohen M.	Sunderland
Cohen B.	Wien
Cohen Rabb. Dr.	Postdam
Copel B. H.	Cöln
Cultus Gemeinde	Budapest
Cultus Gemeinde	Prag
Cultus Gemeinde	Wien

D.

Daniger M.	Manchester
Dawis D. S.	London
Dernbourg J.	Paris
Deutsch B.	Budapest
Deutsch H.	Budapest
Deutsch J. Dr.	Wien
Drey Dr.	Odessa
Dünner I. H. Dr. Rabb.	Amsterdam
Duschinsky I.	Fünfhaus
Dubarsky	Fünfhaus

E.

Eulenberg E.	Wien
Elbogen S.	Prag
Ellenberger H.	Budapest
Elsas S.	Hamburg
Emanuel G.	Cöln
Emanuel L.	London
Eprilo R.	Edinburgh
Epstein	Wien
Ephraim G.	Neudamm
Erlanger M.	Paris
Estersohn S.	Edinburg
Ettinghausen H.	Paris
Ettinghausen	"
Ettinghausen	"

Ezekiel I. London

F.

Feilchenfeld Dr. Rabb. Posen

Fischer A. I. Director Wien

Frankel P. F. Dr. Rabb. Berlin

Frank Dr. Rabb. Cöln

Frankenberg Glasgow

Franklin Elias London

Frankel L. A. Dr. Wien

Freund M. Prag

Friedländer H. Berlin

Friedländer J. Frankfurt a/M.

Friedländer A. Dr. London

Friedland M. Petersburg

Friedman M. cantor Budapest

Friedman Harris Merthyr

Fritz A. Homel

Fuchs J. Wien

Fürth Dr. "

Fürst I. Rev. Edinburgh

Fürst Ad. Baturkessy

G.

Galevsky N. Sunderland

Gedalia Baron Kopenhagen

Geiger A. Frankfurt a/M.

Gerson A. Wien

Gerson I. Glasgow

Getz M. Middlesborough

Gildemeister Prof. Bonn

Goldmitsohn I. Amsterdam

Goldberger L. M. Berlin

Goldzieher Dr. Budapest

Goldschmidt B. & S. Frankfurt

Goldschmit Julian Sir London

Goldschmidt Carl Wien

Goldfrecht I. Hamburg

Goldberger J. Sunderland

Goldschmidt N. S. Wien

Goldschmidt J. Riter von "

Goldberger M. Wolverhampton

Goldson E. Cardiff

Goldstein J. Odessa

Goodman Birmingham

Goodman A. Hull

Goodman M. Leeds

Gomperz Ph. Budapest

Gotthold B. Dr. Hamburg

Gompertz Prof. Wien

Gordon S. Wolverhampton

Gordon B. Chicago

Görggey A. Budapest

Ginzburg A. Odessa

Grab. M. Prag

Grossbaum A. Birmingham

Gross Leeds

Grünbaum M. München

Güdemann M. Dr. Rabb. Wien

Guedalla H. London

Gumperts H. Hamburg

Gurland J. Odessa

Gutmann W. Ritter v. Wien

Gutmann D. Ritter v. Wien

H.

Hackenbruch Frankfurt a/M.

Hartenstein B. Odessa

Halberstam S. Bielitz

Hamburger Berlin

Hamburger Leop. Frankfurt

Harris E. Manchester

Harris Henry London

Hamburger Th.	Frankfurt
Hast B. Rev.	Birmingham
Hast M. Rev.	London
Hecht Dr.	Wien
Heit S.	"
Heilbran	Glasgow
Heller S. Dr.	Wien
Herz H.	Hamburg
Heyman B.	Bristol
Heymans H.	London
Heyman I.	Amsterdam
Heynemann A.	Hamburg
Heynemann Dr.	Hamburg
Heynemann Dr.	Frankfurt a/M.
Hildesheimer I. Dr. Rabb.	Berlin
Hildesheimer H. Dr.	Berlin
Hildesheimer L.	Odessa
Hirsch Oberrabb.	Prag
Hirsch B.	Halberstadt
Hirsch Fischel	"
Holländer M.	Hamburg
Holper S.	Prag
Horowitz Rabb. Dr.	Frankfurt
Horowitz D.	Wien
Horowitz L.	Hamburg
Hofmann S.	Pilsen
Hock S.	Prag
Huruwitz	Prag

J.

Jaffe M.	London
Jastrow	Hamburg
Jellineck A. Dr. Rabb.	Wien
Jonas Paul	Berlin

Joel Dr. Rabb.	Breslau
Jong Van Lier de F. H.	Amsterdam
Isidor L. Grand Rabb.	Paris
Isralitische Alianz	Wien
Juster Max	Berlad
Jungerman M.	Manchester

K.

Kaiserling Dr. Rabb.	Budapest
Kalker M. D.	Amsterdam
Kalmus Julius	Berlin
Kalir Moses	Wien
Kann M.	Frankfurt a/M.
Kauffmann D. Prof. Dr.	Pest
Kauffmann Arcadi e	Peterburg
Kessler I. I.	Berlin
Kittower Isaak	Odessa
Klar Alfred	Prag
Klein Dr.	Paris
Königswärter Baron von	Wien
Koerstein O. Dr.	Berlin
Kohen M.	Wien
Kontent J. Rabbins-Assesor	Amsterdam
Kranson	Wolverhampton
Kubinski I.	Prag
Kuffler Moritz	Wien
Kulp Menco Marx	Frankfurt

L.

Lachman Commerzienrath	Berlin
Lachman S.	"
Landsberger Dr.	Darmstadt

Landau M	London
Landau H.	"
Landau S.	Wien
Landau B.	"
Landau Bankier	"
Landau D.	"
Lazarus	"
Lazarus M. Dr. Prof.	Berlin
Latz Emil	"
Lauterbach S.	Drohobitz
Lehmann M. Dr. Rabb.	Mainz
Leinfelder Dr. Rabb.	Hamburg
Lengsfelder Dr.	Wien
Lewin N.	Paris
Lewi Bing	"
Lewi D.	Wien
Lewi A.	"
Lewi L.	Middlesborough
Lewi I. Dr.	Breslau
Lewi Commerzienrath	Berlin
Lewin M.	Frankfurt a/M.
Lewi M.	London
Lewi N.	"
Levens P.	Nottingham
Lewy M. G.	Berlin
Lewy B.	Liverpool
Lehman I. Rabb.	Paris
Lieben K.	Prag
Lieben Gebr.	"
Lifschitz Leon	Odessa
Lippe K. Dr.	Jassy
Lippman J.	Breslau
Lippman N. Rev.	London
Lissauer S. S.	Amsterdam
Löb L.	Frankfurt a/M.
Löb I. Dr. Rabb.	Altona

Loewe A. Dr. Rev.	London
London H.	Berlin
Levenberg	"
Louis Dr.	Liverpool
Luncz Ch.	Birmingham
Lüben Th. Dr.	Wien

M.

Mansbach S.	Cöln
Marx S.	Berlin
Marcuse Dr.	"
Marx Dr. Rabb.	Darmstadt
Marx Prof.	London
Margolios	Odessa
Marcus A. A.	Boston
Mautner Dr.	Wien
Maybaum Dr. Rabb.	Berlin
Mayer M. S.	"
Mayer I. M.	Hamburg
Mayer I.	Liverpool
Mayer Sig.	Trier
Maysel L.	Paris
Melli S. Rabb.	Triest
Mendel Ph.	Cöln
Mende E.	Berlin
Menasse M. Baroness de	Liverpool
Mettropolitansky	Paris
Michael J.	Edinburgh
Mocatto F. D.	London
Montagu Samuel	"
Montefiore Cloude	"
Montosinius J. D.	Amsterdam
Moses M.	Frankfurt a/M.
Moses Moses	Katowitz
Mosessohn I.	W. Hartlepool

Müller D. H. Dr. Prof. Wien

N.

Neurath Jacob Wien

Neuman Dr. Prof. "

Neugas B. Liverpool

O.

Oliphant L. Caifa

Oppenheimer N. M. Frankfurt

P.

Palata C. W. Prof. Wien

Pam I. London

Perles Dr. Rabb. München

Pereau Abbe Parma

Philips London

Philips M. Rev. Glasgow

Pinsker Dr. Odessa

Pineles Saul Wien

Pisling L. Prag

Plant M. Frankfurt a/M.

Pollack M. I. Amsterdam

Pollack A. Paris

Pollack Dr. Cospoli

Pomeranz Dr. Odessa

Prins Lipman Amsterdam

Prins Luis "

Pories Dr. Odessa

Porges Dr. Rabb. Carlsbad

Pollack J. Rev. Liverpool

Puritz I. M. Odessa

R.

Rahner M. Dr. Rabb.

Magdeburg

Raphael A. Liverpool

Rapp Leop. Frankfurt a/M.

Rabinowitz Geb. Odessa

Retlinger J. Th. Wien

Reich A. Dr. Pest

Reinherz I. Boston

Rosenbacher & Co. Hamburg

Rosenbacher A. Dr. Prag

Rosenbacher M. "

Rosenheim I. Liverpool

Rosenstein Wien

Rosenthal L. Petersburg

Rothschild freres Baron des

Paris

Rothschild Albert Baron des

Wien

Rothschild Philip Cöln

Rothschild Gerson "

Rothschild Eugen Trier

Rubens Gebr. M.B. Amsterdam

Ruben E. L. Hamburg

Rülf Dr. Rabb. Memel

S.

Salamon Abr. Berlin

Salamon N. Glasgow

Salamon Henry London

Salamons Nathan "

Salamons B. "

Salamon B. Rev. Manchester

Schweiger M. Budapest

Schwab M. Frankfurt

Schwarzschild E. "

Schapiro I. S. Liverpool

Scheid E. Paris

Schütz & Söhne Prag

Schalit Joseph	Riga
Schames P.	Paris
Scharf A.	Wien
Schechter	Odessa
Scheffer I. L.	Brailov
Schenk Ritter v.	Wien
Schiff Paul	Wien
Schloss Salamon	London
Schloss Leop.	"
Schloss Louis	Manchester
Schmidl A. Dr. Rabb.	Fünfhaus
Snowman A.	London
Schönstadt S.	Liverpool
Schüller S. Dr. Prof.	Cambridge
Schwabacher M.	Frankfurt
Schwabacher Dr. Rab.	Odessa
Schwarzman D.	Wien
Schwarz Adolf Dr. Rabb.	Karlsruhe
Schwarz Dr.	Cospoli
Sebag Joseph	Ramsgate
Seligman	London
Simon Director	Wien
Simons Rev.	Manchester
Sinagogen Gemeinde	Berlin
Simon I.	Cöln
Slavansky L.	W. Hartlepool
Sobel Jacob	New-York
Soberheim Dr.	Berlin
Speyer Dr.	Frankfurt a/M.
Speyer B. Rev.	London
Straus I. Dr. Rev.	Bredford
Stein J.	Berlin
Stern A. Rabb.	Hamburg

Stärk Dr. Prof.	Wien
Stern B.	Budapest
Steiner Dr.	Wien
Sternschein	Glasgow
Stiasni W. Architect	Wien
Styer	Paris
Susan Albert	London
Susan R. D.	"

T.

Tal I. Rabbinateassessor	Amsterdam
Tauber	Prag
Tedesco I.	Paris
Teller M. B.	Prag
Tenenbaum M.	Odessa
Tenhel J. D.	Morgen-Park
Thirtle J. W.	Torquay
Treinill Rabbin.	Paris
Tschakky D. Prof.	Wien
Turiansky B.	Edinburgh

U.

Ungerleider Rabb.	Berlin
-------------------	--------

V.

Valentine P.	London
Van Menz	"
Van Loen	Amsterdam
Van Teixeira	"
Veneziani	Paris
Vorsänger E.	Amsterdam
Vries H. de	Amsterdam

W.

Waarburg M.	Hamburg
-------------	---------

Waarburg S.	Hamburg
Wechsler I.	London
Weil M. Grand Rabb.	Paris
Weinberg I. L.	Wien
Weinberg Adolf	"
Weinberg J.	Nottingham
Weiss H. Rabbin	Leipnik
Weiss Ad.	Wien
Weisskopf M.	Paris
Wertheimer	Berlin
Werner	Frankfurt a/M.
Wedel Abr.	Düsseldorf
Wiener N.	Wien
Wiener E. Ritter v. Welten	Wien
Wissozki K. W.	Moscau
Wolf Rabb. Prof. Kopenhagen	
Wolf J.	Wien
Wolf G.	"
Wormser S. Rabb.	Gersfeld
Wolgemuth	Glasgow
Wolf S.	"
Wolf Loui	Hamburg

Z.

Zeitlin Josua	Dresden
Ziehler Börsenrath	Wien
Zuckerman	Breslau
Zuckermantel Rabb.	Trier

Durch Herrn Bezirks-
Rabbiner Dr. A. Salvendy
in Dürkheim a/H.

Appel M. Dr. Rabb. Homburg

Burchard L.	Croppenstedt
Bamberger Dr. Rabb.	

Königsberg

Cohn I Dr. Distr. Rabb.

Ichenhausen

Cramer Gebr. Fürth

Eschenbacher I. Bez. Rabb.

Bruchsal

Fessler S. Dr. Rabb.

Mannheim

Frank N. Düsseldorf

Gronemann S. Dr. Landrabb.

Hannover

Hayman H. Amberg

Kauffman H. Ellwangen

Lehman H. Stettin

Lindo Sig. Weisendorf

Marx Gebr. Felleringen

Meyer M. Treuchtlingen

Pessel Leop. Ermsleben

Picard I. I. Wangen

Ritter Dr. Oberrab. Rotterdam

Salvendy A. Dr. Bez. Rabb.

Dürkheim

Salzer M. Land-Rabb.

Stadtlengsfeld

Salomon S. Commerzienrath

Schwerin

Simon A. Kolmar i/P.

Simonsohn Dr. Rabb.

Kopenhagen

Steinhardt J. Sulzbach

Straus S. Karlsruhe

Chaifa und Carmel

von

LAURENCE OLIPHANT.

Es giebt wahrscheinlich keine Landschaft in Palästina, deren Bevölkerung sich in den letzten Jahren so schnell vermehrt hätte, wie diejenige, deren Mittelpunkt die Stadt Chaifa bildet.

Hierzu haben verschiedene Ursachen beigetragen. Erstens der ausgezeichnete Hafen der Stadt, zweitens der Umstand, dass Chaifa eine sehr bedeutende Einwanderung erfahren hat, drittens ist, dank der vermehrten Energie der Regierung, Leben und Eigenthum jetzt weit besser geschützt als es früher der Fall war. In Folge dessen hat der Handel dieses Platzes ausserordentlich zugenommen. Ein grosser Theil des Getreides von Hauran, das früher nach Accoging, wird jetzt hieher gebracht. Dies hat Veranlassung gegeben, eine Anzahl neuer Magazine zu errichten. Die östliche Vorstadt hat sich bedeutend ausgedehnt und verspricht in Bälde ein wichtiger commercieller Mittelpunkt zu werden.

Jetzt sind zwei Pläne in Vorbereitung, welche das Gedeihen des Platzes nur vermehren können. Der eine ist die Verlegung der Mutusarifjeh von Acco, der andere, der Bau einer Eisenbahn von Chaifa nach Damascus. Diese Linie ist bereits vermessen worden und hat die officiële Zustimmung erhalten. Da ihr Bau keine bedeutende Schwierigkeiten bietet, und schon die gegenwärtige Handelsbewegung einen Zinsüberschuss für das nötige Capital sichern würde, so unterliegt es keinem Zweifel, dass diese Linie über kurz oder lang in Angriff genommen werden wird. Hieran würde sich unvermeidlich der Bau eines Quais und einer Mole anschließen, was bei der Leichtigkeit von dem nahen Gebirge eine beliebige Quantität ausgezeichneten Steine zu erhalten, weder in öconomischer noch in technischer Beziehung Schwierigkeiten bieten würde.

Es ist augenscheinlich, diese zukünftige Bedeutung Chaifas, welche in den letzten Jahren fremde Ansiedler angelockt hat. Die deutschen Colonisten, an Zahl über 300, zeigten zuerst den Weg, ihnen folgten die Juden, welche in Samarin, ungefähr 15 Englische Meilen von der Küste, einen sehr günstigen Platz zur Niederlassung erwählt haben, während die Regierung in Cäsarea, welches noch zur Kadha von Chaifa gehört, eine begüterte und wichtige Colonie von Bosniaken und Herzogwinern angesiedelt hat. Ganz nahe von ihnen befindet sich eine Colonie von Tscherkessen die

obschon sie schwer an Gesetzlichkeit und Gehorsam zu gewöhnen sind, doch in der Colonisation mehr leisten, als man glaubt. Die Folge davon ist, dass immer mehr Land unter Cultur genommen wird und dass die grossen natürlichen Vorzüge des Landes immer mehr zur Geltung kommen. Indessen haben Fremde, in einem neuen Lande, mögen sie Juden, Mahomedaner oder Christen sein, immer mit vielen Schwierigkeiten zu kämpfen, und erst wenn diese verschiedenen Colonien, die sich in Religion und Nationalität von einander unterscheiden, eine Reihe von Jahren bestanden haben werden, kann ihr Einfluss auf das Gedeihen des Landes fühlbar werden.

Inzwischen ist ein langsamer, doch immerhin bemerkbarer Fortschritt in der Anlage von Chausseen eingetreten. Es ist jetzt möglich den ganzen Weg von Jerusalem nach Nazareth oder Acco zu Wagen zurückzulegen, und die Regierung hat Vermessungen machen lassen für eine Ausdehnung dieses Fahrweges von Acco nach Beirnth und von da nach Tripoli, auch sind alle finanziellen Arrangements bereits getroffen, diese Strasse anzulegen und in Stand zu halten.

Ein grosses Hinderniss für die Entwicklung Chaifa's war bisher seine unzureichende Versorgung mit gutem Trinkwasser, denn, obwohl die Brunnen reichlich Wasser geben, ist sein Geschmack oft salzig. Neuere Untersuchungen haben ergeben, dass sich in Rusmia, ungefähr 700 Fuss oberhalb

der Stadt und drei Meilen von ihr entfernt, in einem Thal des Carmel, eine ausgezeichnete, wenn auch nicht sehr reichlich fließende Quelle befindet; dieses Wasser beabsichtigt man nach der Stadt zu leiten. Es ist augenscheinlich, dass die ausge dehnte Bevölkerung, die im Alterthum das Carmelgebirge und das angrenzende Land bewohnte, für ihre Wasserversorgung hauptsächlich auf die Cisternen angewiesen war, welche man in grosser Anzahl über das Gebirge zerstreuet findet, und die nur der Reinigung bedürfen um wieder benutzbar zu werden.

In der That, man kann die Hügel und Thäler, einst so berühmt wegen ihrer Vortrefflichkeit, dass ihre Fruchtbarkeit und Schönheit in alter Zeit sprichwörtlich waren, nicht durchforschen, ohne über die Spuren zu erstaunen, welche von der Dichtigkeit der frühern Bevölkerung Zeugniß ablegen. Fast ein jeder Hügel ist von Ruinen bedeckt, seine Abhänge zeigen noch die Spuren der alten Weinberg-Terrassen, auf den Boden verschlingen sich noch die Wurzeln der schönen alten Waldbäume, von denen er einst dicht bestanden war.

Ich habe selbst mehr als 30 Ruinen alter Städte oder Dörfer besucht, theils auf dem Gebirge selbst theils in den Ebenen an seinem Fusse; diese liegen im Durchschnitt drei Englische Meilen von einander, so dass wir die frühere Bevölkerung des Gebirges auf mehr als 50,000 Seelen schätzen müssen. Da die Productionskraft des Bodens sich

nicht vermindert hat, so ist kein Grund vorhanden, wesshalb er nicht wieder dieselbe Anzahl ernähren sollte, obgleich seine gegenwärtige Bevölkerung nicht mehr als 1000 Seelen beträgt.

Der Umfang des Gebirges beträgt ungefähr 35 Engl. Meilen, seine Plateaus und seine breiten Thäler sind von fruchtbarer Erde bedeckt, während in seinen Schluchten Unterholz wächst, welches nur des Schutzes vor den Kohlenbrennern bedarf um sich wiederum zu kräftigen und werthvolle Waldbäume zu entwickeln. Es giebt auf dem Gebirge mehrere schöne Quellen, eine von ihnen hat Wasser genug um eine Mühle zu treiben; ausserdem die zahlreichen bereits erwähnten Cisternen.

Die Oliven und Trauben, welche jetzt in den Drusendörfern Dalieh und Esphie gewonnen werden, sind von ganz vorzüglicher Qualität, und es kann keinem Zweifel unterliegen, dass, wenn man es nur verstände Wein und Öl zu bereiten, wie es sich gehört, und wenn mehr Weinberge angelegt würden, dass dann das Öl und der Wein vom Carmel wieder dem alten Namen dieses Berges Ehre machen würden. Auch die fruchtbaren Ebenen, aus denen er sich erhebt, und die ihn von allen Seiten umgeben, sind einer verbesserten Cultur fähig. Erst seit wenigen Jahren sind sie den Beduinen abgewonnen worden, und schon zeigen sich die Folgen in den reichen Ernten welche aus den Ebenen des Kischon, Esdraelon und der

Landschaft, welche sich vom Carmel nach Cäsarea erstreckt und den nördlichen Theil der Saron-ebene bildet, gewonnen werden.

Leider ist die Dränirung des Landes noch sehr vernachlässigt. Es bilden sich Sümpfe, durch welche nicht allein die Ernten leiden sondern auch das Clima verdorben wird. Daher kommt es, dass die Ernte an Qualität manches zu wünschen übrig lässt. Der Weizen kann die Concurrenz, welche ihm in den letzten Jahren von dem Jüdäa-weizen gemacht wird, schwer ertragen, dagegen unterliegt es keinem Zweifel, dass diese ganze Gegend für den Bau von Baumwolle vorzüglich geeignet ist, was bisher von den Felachen gänzlich ausser Acht gelassen wurde. Der grösste Theil der Kischonebene liegt einfach aus dem Grunde brach, weil es dem Besitzer derselben an dem nöthigen Capital und an Energie mangelt. An der ganzen Küste giebt es keine schönere Lage für Orangen und Dattelhaine als an den Ufern des Kischon in der Nähe von Chaifa, aber man lässt diesen Fluss, der dem Lande zum Segen werden könnte, sich in Lagunen und Sümpfe ausdehnen, so dass die wenigen Gärten an seinen Ufern zu ungesund sind um bewohnt zu werden. Dem könnte leicht abgeholfen werden, wenn man das Flussbett canalisirte, so dass während des ganzen Jahres das eingeschlossene Wasser nach der See abfließen könnte. Ausserhalb dieser sumpfigen Strecken, auf welchen Malaria erzeugt wird, giebt es an

der ganzen Küste keinen gesunderen Platz als Chaifa, während die höchsten Theile des Carmel für einen Sommeraufenthalt, kühle und gesunde Zufluchtstätten bieten, wohin man sich vor der Hitze zurückziehen kann, welche in der Ebene herrscht. Das Dorf Esphie, welches 1800 Fuss über dem Meeresspiegel liegt, hat während der heissesten Monate ein kühles Clima und frische Seewinde. Dasselbe gilt von Dalieh, welches sogar in Bezug auf Seewinde noch besser gestellt ist, obgleich es etwas niedriger liegt.

Man kann leicht bemerken, dass die Vorzüge dieses Gebirges und seiner Umgegend von den Kreuzfahrern vollständig gewürdigt wurde; denn man findet überall Spuren ihrer Niederlassungen. Eine ihrer Hauptfestungen und der letzte Platz in Palästina, den sie räumten, war Athlit, die Castra Pelegrinarum, oder der Landungsplatz der Pilgrime. Hier sind noch die ungeheueren Gewölbe zu sehen, in denen man das Getreide aufspeicherte, der bedeckte Landungsplatz, wo die Pilger aufs Land zu steigen pflegten, die Überreste der alten Kirche, die Bankethallen, Ställe und Befestigungen der Ritter, die offenbar ihre Sommerwohnungen auf dem Gebirge hatten, dessen höchste Punkte nicht über acht engl. Meilen entfernt sind. Wahrscheinlich war während der Kreuzfahrer-Zeit der ganze Distrikt des Carmel von Athlit aus angebaut, wo der Ertrag der Ernten aufgespeichert wurde.

Die historischen Urkunden sind zu dürftig,

als dass wir uns von den wechselnden Geschicken dieses interessanten Carmelgebirges ein klares Bild machen könnten, seit der Zeit, da der Aufenthalt des Profeten Eliahu es zu einem der heiligsten Plätze in Palästina machte, aber wir haben deutliche Spuren von seiner Besetzung durch die Juden in den Überresten einer der wenigen Synagogen, die man bis jetzt im heiligen Lande entdeckt hat. Diese Überreste auf dem Carmel, Churbet Semakha genannt, sind nach meiner Meinung zweifellos die einer alten Synagoge, wahrscheinlich aus älterer Zeit als die welche man in Galiläa aufgefunden hat, und welche wahrscheinlich alle aus den ersten drei Jahrhunderten der christlichen Zeitrechnung stammen. Es ist sehr zu bedauern, dass seit der ersten Entdeckung dieser Ruinen, als das Thor, welches einst den Haupteingang bildete, noch fast vollständig erhalten war, fast alle Steine, welche nach altjüdischer Weise behauen waren, von den Bauern der Nachbarschaft weggeschleppt worden sind, so dass jetzt nichts übrig ist, als einige Fuss von einem der Thürpfosten. Es unterliegt keinem Zweifel, dass in alter Zeit die Hauptmasse der Bevölkerung den südöstlichen Theil des Gebirges bewohnte, hier findet man nicht weniger als zwölf Ruinen von Städten und Dörfern, welche je zwei Meilen von einander entfernt liegen.

In den letzten beiden Jahren haben die Mönche von Carmel auf der erhöhten Stelle,

welche die Ebene von Esdraelon überschaut, eine Capelle errichtet. Diese Stelle ist nach alter localer Überlieferung der Ort, wo Eliahu sein Opfer brachte, als er in Gegenwart der Baalsprofeten Feuer vom Himmel herabflehte. Es ist indessen klar dass das Ereigniss, wenn auch in unmittelbarer Nähe, doch nicht an dieser Stelle stattgefunden haben kann, da das Meer von hier aus deutlich sichtbar ist, und Eliahu also nicht nöthig gehabt hätte seinen Diener den Berg hinaufzuschicken um nach Anzeichen des Regens auszuschauen; es giebt auch gar keine grössere Höhe in der Nachbarschaft. Dagegen giebt es hinter der Mahkraha oder dem Platze des Verbrennens ein niedriges Plateau, wo sich eine Menschenmasse wohl versammeln könnte, und welches allen Bedingungen entspricht.

In den archäologischen Überresten, welche sich noch auf diesem höchst merkwürdigen Berge befinden, entdecken wir Spuren fast von jeder Periode seiner vergangenen Geschichte.

Die grosse viereckige Höhle, welche an der Seite des Vorgebirges liegt, wo das moderne Kloster steht, und welche die Profeten-Schule genannt wird, war zweifellos selbst schon vor den Tagen Eliahu ein heiliger Platz, denn wir lesen, dass er die Altäre wieder herstellte, welche er dort fand, und wir wissen, dass die Phönicier dort ihr heiliges Feuer brannten. Am Fusse des Carmel zogen die Egyptischen Armeen unter Thotmes zur Inva-

slon Palästinas entlang, drei hundert Jahre früher als die Israeliten unter Josua einrückten. Hieher kam der Römische Kaiser Vespasian um zu opfern, und der Griechische Philosoph Pythagoras um zu studiren. Die zahlreichen Höhlen sind wahrscheinlich seit den ältesten Zeiten von Eremiten bewohnt gewesen, am häufigsten waren sie es wahrscheinlich nachdem die Byzantiner dem Islam erlegen bis sie, unter dem Schutze der Kreuzfahrer, ihre Grotten verliessen um sich in einem festen Gebäude zu sammeln. So verknüpfen sich Phönicische und Cananitische Überlieferungen mit diesem Gebirge; wir finden darauf Überreste von Jüdischer Architektur, dann solche von dem eleganteren und blühenderen Römischen Stil, dann folgen Denkzeichen aus der Byzantinischen Periode, selbst Spuren von Sarazenischen Niederlassungen verleugnen sich nicht, obwohl das Gebirge wohl schon theilweise verlassen war, als die Kreuzfahrer es wieder besetzten. Diese hatten hier verschiedene militärische Posten, und sie scheinen, wie ich schon bemerkte, diese Gegend zum Sommeraufenthalt benutzt zu haben.

Die Zeit des Verfalls trat mit dem Ende der Kreuzzüge ein, und obgleich der berühmte Fakir Edin hier acht Drusische Dörfer anlegte, sind nur zwei davon übrig geblieben und der Berg ist seit den letzten drei hundert Jahren verhältnissmässig öde geblieben. Man kann indessen mit Sicherheit darauf rechnen, dass die Zeit nicht mehr fern ist,

wenn die Schönheit dieser Landschaft, der Reichtum seines Bodens, sein heilsames Klima und seine günstige Lage in der nächsten Nachbarschaft des besten Hafens von Palästina die Welt wieder darauf aufmerksam machen werden. Mit der zunehmenden Cultur der fruchtbaren Ebenen an seinem Fusse werden Capital und Unternehmungsgeist ihren Weg in die jetzt stillen Thäler finden, seine verlassenenen Abhänge und seine verödeten Höhen werden wiederum reichen Ertrag gewähren, und werden wiederum den Ruhm der Schönheit und der Vorzüglichkeit rechtfertigen, welche sie durch die Vernachlässigung der Menschen fast verwirkt zu haben scheinen.

Gilgal

von

Baurath C. SCHICK.

Das Wort Gilgal kommt als Ortsname in der heiligen Schrift 25 mal vor. Zuerst 5 Mose 11, 30 wo gesagt ist: dass die Israeliten nach der Einnahme des verheissenen Landes, Segen und Fluch auf den Bergen "Ebal und Gerizim," sprechen sollen; welche Berge, im Lande der Cananiter liegen, die auf dem Blachfelde wohnen, gegenüber "Gilgal," beim Hain More. Letzterer lag nach 1 Mose 12, 6 in der Nähe von Sichem, dem heutigen Nablus, allwo auch die 2 genannten Berge sind. Das erwähnte "Blachfeld," ist die heutige Muknahebene, die also damals von Cananitern bewohnt war, und das erwähnte "Gilgal," ist der am Rande dieser Ebene liegende, runde Hügel, (dem Dorfe Hauara $\frac{1}{4}$ Stunde Nordöstlich gegenüber) welchen die Samariter noch heute "Gilgal," heissen. Dann ist ein Gilgal im Buche Josua mehrmals erwähnt. Als die 2 $\frac{1}{2}$ Stämme jenseits des Jordans ihr Erbe erhalten hatten u.

Moses gestorben, u. Josua zum Führer des Volks erwählt worden war, so schickte er von der Moabebene, jenseits des Jordans, Jericho gegenüber, Kundschafter aus, welche den ermuthigenden Bericht brachten: "Dass der Herr ihnen alles Land in die Hände gegeben habe, denn die Einwohner seien feige und fürchten sich vor ihnen," — Da brach das Volk vom "Thale Siddim", der heutigen Oase "Rameh", auf, und zog Westwärts bis an die Ufer des Jordans, wo dann am dritten Tage der wunderbare trockene Uebergang erfolgte. *) Da wo die Priester während des Ueberganges im trockenen Jordanbette mit der Bundeslade gestanden, wurde ein Haufen Steine in Form eines Kegels, aufgerichtet, hoch genug, dass, nachdem das Wasser des Stromes wieder seinen gewöhnlichen Lauf angenommen hatte, die Spitze desselben aus dem Wasserspiegel herausragte, u. so ein Zeichen des wunderbaren Ueberganges für die Zukunft abgab. **) Ausser diesen aufgeschichteten Steinen waren aber auch noch 12 andere grössere Steine, (doch noch in einer solchen Grösse dass sie getragen werden konnten), aus dem trockenen Strombette aufgelesen, und mit in die nächste "Herberge" genommen, um sie da als ein Denkmal aufzurichten. ***) Diese erste "Herberge", hatte noch keinen Namen,

*) Josua 1—3.

**) Josua 4, 9.

***) Josua 4, 5, 8, 20.

es war nicht eine Ortschaft, sondern ein leerer Platz, wo das Lager aufgeschlagen wurde, zwischen dem Jordan u. der Stadt Jericho gelegen. Es heisst zwar Jos. 3,16, also ging das Volk hinüber gen Jericho. Aber dies ist eine Summarische Angabe des bisherigen mehr detaillirten Berichtes. u. will blos sagen auf diese Weise geschehe der Uebergang vom östlichen Gefilde, in das westliche, in das von „Jericho“ — oder : „hinüber auf die Jericho-Seite“. — Denn dass es die Stadt selbst nicht gemeint ist, geht schon daraus hervor, dass sie dieselbe ja erst vorher einzunehmen hatten, und vers. 19 Cap. 4. ist ausdrücklich gesagt: Sie lagerten sich gegen Morgen der Stadt Jericho in „Gilgal“. Hier ist nun der Name genannt, welcher diesem Lagerplatze gegeben wurde. Daraus darf aber nicht geschlossen werden, dass dies der Name einer schon vorhandenen Stadt war! Denn die erste Stadt die sie diesseits des Wassers antrafen war „Jericho“.

Warum nannten sie diesen Lagerplatz aber „Gilgal“? Sieht man die Namen der Lagerplätze der vielen Stationen die sie auf ihrer Reise durch die Wüste bezogen hatten an, so bezeichnet jeder der Namen dieser vielen Stationen etwas Charakteristisches, das bei der jeweiligen Station sich vorfand *). Was war nun das Charakteristische bei dieser allerletz-

*) vergleiche 4 Mose 33.

ten Station? Es war eine leere Ebene aber sie richteten da auf einem etwas erhobenen Boden sei es eine Erdwalle, oder ein Hügel, die aus dem Jordan mitgebrachten 12 Steine in einer Zirkellinie auf, zu einem für die Zukunft berechneten Monument u. dieses wurde „Gilgal“ genannt, von Erhöht und Rund, hergenommen, und so das Lager oder diese Station darnach benannt. In Ezechiel 10, 13 bedeutet Gilgal auch ein Rad, d. h. ein Mittelpunkt mit einem durch Speichen verbundenen äussern Kreis oder Einfassung. Dass hier dieser Steinkreis erhöht war, geht daraus hervor dass Josua 5. 3. wirklich ein Hügel erwähnt ist, allerdings „Oraloth“, genannt wird nach der Beschneidung die hier vorgenommen wurde, als Orts u. Local name blieb aber für die Zukunft der Name „Gilgal“. Die aufgerichteten Steine sollten für alle Zukunft ein beredtes Denkmal sein u. bleiben. Allein mit den von 12 Männern hieher getragenen verhältnissmässig kleinen Steinen, konnte kein eigentliches Monument hergestellt werden. Waren sie im Kreise aufgestellt, oder vielleicht besser zu sagen, in einem Kreise herum gelegt, denn in einem Flussbett giebt es nur rundliche Steine, (oder Geröll, die man legen aber nicht stellen kann) so bedürften sie eines Schutzes; u. ich denke mir, es wurde nicht nur ein künstlicher Hügel aufgeworfen (wie es deren so viele grade in der Jerichogegend giebt), sondern derselbe wurde noch mit einem (oder auch noch mehreren)

weiteren Kreisen eingefasst, durch Aufstellen von rohen u. hohen Monolitten oder felsartigen Steinen. Denn dieselben sollten ja die Aufmerksamkeit u. Nachfrage der nachkommenden "Kinder," über Zweck u. Bedeutung anregen u. wecken, was ein derartig erstelltes Monument wohl thun mochte. Solche Denkmale finden sich in verschiedenen Ländern der Erde, man nennt sie „Cromlechs“ u. betrachtet sie als die ältesten Ueberreste der frühesten Völker. Ein solches Cromlech-Monument, Gilgal zu nennen war ganz passend, u. zudem sehr bequem zu feierlichen ProzeSSIONen, um das selbe her: bei Festen, Darbringung von Opfern u. s. w. Ich glaube darum, dass überall wo wir noch heute solche im Kreise aufgerichtete Steine, auf erhöhtem Boden finden alte Opferstätten waren u. „Gilgals“ genannt wurden.*) Dass das bei Jericho liegende „Gilgal“ zu besonderer Bedeutung und grossem Ansehen kam ist ganz natürlich. Hier hatte das Volk den eigentlichen Boden des verheissenen Landes betreten u. die erste Nacht da geschlafen, hier hörte darum das Fallen des Mannas auf, hier ward die Beschneidung, u. damit die Confirmation des am Berge Sinai in der Wüste beschlossenen Bundes vorgenommen u. bestätigt. Von hier aus ward das Land erobert, und bildete noch lange die Opferstätte, selbst in Zeiten heidnischer Unterjochung (vergleich

*) der Name, wie bemerkt, von ihrer Form hergenommen.

Richter 3, 9.) wurde hier heidnischer Cultus getrieben. Bei diesen Gilgals wurde auch Gericht gehalten, u. Thenius meint, auf die Steine haben sich die Richter gesetzt. Hier wurden auch Volksversammlungen abgehalten u. Staats beschlüsse gefasst. Hier in diesem Gilgal bei Jericho, ward David wieder als König eingesetzt¹⁾.

Wenn darum von „Gilgal“ die Rede ist, hat man zunächst an eine solche Cultusstätte zu denken, u. nicht an eine Stadt; dass in der Nähe desselben dann auch mit der Zeit Häuser erbaut wurden, ist nicht nur wahrscheinlich sondern soviel als gewiss. Mussten doch die Priester u. sonstigen offiziellen Personen da Wohnungen haben; galt es doch, da manches aufzubewahren. Dass mitunter solche Orte, die anfänglich nur eine Art Kloster bildeten selbst zu einer Stadt anwachsen mochten, ist ganz wohl möglich, ebenso dass eine Stadt, die in der Nähe eines solchen Gilgals lag, auch den Namen davon haben konnte. So finden wir²⁾ unter den 31 von Josua eroberten Cannanitischen Königsstädten auch eine Namens „Gilgal“, während zur selben Zeit der Lagerplatz der Israeliten bei Jericho diesen Namen auch erhalten hatte; u. wie es scheint, auch später da eine kleine Stadt entstanden ist³⁾.

1) II Samuel 19, 15.

2) Josua 12, 23.

3) Während nun die alten Cultusstätten eine

Wenn solche „Gilgals“, geheiligte, abgesonderte Cultus u. Gerichtstätten waren, die auch zu Volksversammlungen dienten, so ist natürlich dass Könige, Richter, Propheten u. Priester dieselben öfters besuchten; auch lag es in den Umständen, die Volkserziehung da zu pflegen, und so finden wir in den verschiedenen Gilgals, auch stets „Prophetenschüler.“ So wohnt Elias in einem „Gilgal“, geht von da nach „Bethel“ wo ein ähnlicher Opferplatz u. Schule ist u. dann weiter nach Jericho, wo ihm die Prophetenschüler vom dortigen alt berühmten Gilgal entgegen kommen¹⁾.

Von Samuel ist ausdrücklich gesagt, dass er 4 Gerichtsplätze hatte, Bethel, Mizpa, Gilgal u. Ramath diese alle waren zugleich wieder Opferstätten, u. hatten ihre Steinkreise Von Gilgal versteht es sich von selbst—dass es bei Bethel u. Mizpa auch solche hatte geht aus der Geschichte hervor u. von Ramath ist²⁾ dies ausdrücklich gesagt „Samuel

rundliche Form hatten, hat das Christenthum das Viereck, nach dem Salomonischen Tempel hinzugenommen u. beide Formen in eine gebracht als Kirche, der Islam den Kreis ganz fallen lassen u. die Moschee beim 4 Eck geblieben, obwohl den alten Gedanken festhaltend, u. nennt einen so im Viereck abgeschlossenen Platz „Haram“ das ist „Heiligthum oder abgesonderter geheiligter Platz.“

1) II Könige 2, 2—5.

2) I Samuel 7, 16, 17.

baute da einen Altar“. Was das für ein Altar war sehen wir aus der Erzählung — Da Saul zu Samuel kam, hatten sie von der Stadt auf die Höhe, den Opferhügel (oder Gilgal) hinauf zu steigen¹⁾ am Abend in die Stadt wieder herab. Die Gränzlinie zwischen Juda u. Benjamin führte in der Nähe eines Gilgals vorüber, wohl an dem bisher hauptsächlich besprochenen²⁾. In der Parallelstelle Josua 18, 17 steht dafür „Geliloth“ d. h. die Haufen, was, wie ich vermuthete sich auf die bei Jericho künstlich aufgeworfenen, u. jedem Reisenden sogleich auffallenden Hügel bezieht, u. wenn diese (u. nicht welche tiefer drinnen im Gebirge) wirklich gemeint sind, wäre damit constatirt dass diese Jerichohügel bei der Invasion der Israeliten schon bestanden, also Cannanitischen Ursprungs sind.

Da die Israeliten nicht alle Cannaniter ausroteten, auch nachlässig in ihren Religionsübungen wurden so geschah es, dass die Feinde wieder erstarkten, Israel drängten, theilweise unterjochten bis sie zum Herrn um Hilfe riefen; in dessen Folge dann der Engel des Herrn von „Gilgal“ (der letzten Offenbarungssstätte) herauf gen „Bochim“ zum Ort der bussfertig Weinenden kam u. Erlösung verkündigte, die durch Athniel bewirkt wurde. Verfielen aber bald wieder in den

¹⁾ I Samuel 9, 19 u. 25.

²⁾ Josua 15, 7.

gleichen Fehler u. geriethen darum nun in noch schlimmere Lage. Denn Moab legte die Hand so schwer auf Israel dass ihr König Eglon selbst in Jericho residirte, wohin die israelitischen Fürsten Geschenke u. Opfer zu bringen hatten. Das alte Gilgal des Herrn war zu einem Götzenplatz geworden, was den Eifer des Benjamiten Ehud erregte, u. in der Begeisterung den Unterdrücker tödtete¹⁾, damit das Zeichen zum Aufstand gab u. Israel erlösete.

Als Samuel den Saul heimlicher Weise zum König salbte führte er ihn zugleich nach Gilgal, um da die Ernennung amtlich auszuführen. Indessen wurde Saul an einer andern Opferstätte in Mizpa, durch das Loos zum König erwählt²⁾ Da sich eine Opposition zeigte, Saul aber im hl. Eifer den Bewohnern von Jabes in Gilead zu Hilfe eilte, u. die Amoniter schlug, sich also als Heerführer u. König fähig zeigte, musste die Opposition verstummen u. Samuel berief das Volk nach Gilgal, um an dieser, bis dahin heiligsten u. ältesten Opferstätte des Volkes den König zu bestätigen³⁾. Als dann später die Philister das Volk drängten, versammelte Saul das Volk zu Gilgal, um von da aus, wie einst Josua, gegen die Feinde auszuziehen — Allein das Volk hatte

1) Richter 3, 12—30.

2) I Samuel 10, 17.

3) I Samuel 11, 14, 15.

keinen rechten Muth; viele flohen über den Jordan, andere verbargen sich in den Höhlen des Gebirges, so dass sich sein Heer eher verminderte als vermehrte. Darum suchte Saul das Volk durch Darbringen von Opfern zu ermuthigen, aber anstatt einen eigenen Altar hiefür zu erbauen, wie er dann später that, das ihm als Lob angerechnet wurde¹⁾ griff er hier in das streng abgesonderte Priesteramt ein, indem er auf der alten Opferstätte Gilgals auf dem ehrwürdigen Monumente opferte, was aber nur Priestern gestattet war!²⁾ Aus dieser Handlungsweise erkannte desshalb Samuel, der eben dazu kommt dass sein Königreich von keiner langen Dauer sein werde, weil er so unbesonnen u. unkorrekt handelte. Die Ermahnung half aber nicht viel; bei einer andern Gelegenheit, verfuhr er wieder nicht pünktlich, sondern handelte nach augenblicklichem Gutdünken. Setzt auch zuerst für sich selbst ein Siegeszeichen³⁾ ehe er nach Gilgal geht um auch Gott den Dank darzubringen für den erhaltenen Sieg. Auch hatte er des Agag geschont, so dass der Prophet im hl. Eifer denselben tödtete zu Gilgal⁴⁾ "vor dem Herrn," das ist, innerhalb des äussern, oder nahe des innern

1) I Samuel 14, 35.

2) I Samuel 13, 13.

3) I Samuel 15, 12.

4) I Samuel 15, 31—33.

Steinkreises, nicht im Mittelpunkt wo der Altar des Herrn war.

Durch den Tempelbau zu Jerusalem verloren diese Gilgas überhaupt u. so auch das bei Jericho viel an Wichtigkeit u. Ansehen, allein das Volk hatte einen Hang zum "Höhendienst," welcher nie vollständig ausgerottet wurde, darum ist auch in der Zeit der Könige immer wieder von Gilgal die Rede, u. erwählten die Propheten öfters dieselben zu ihrem Aufenthalt um Zeugniß für den Herrn zu geben, u. gegen den Götzendienst zu predigen, der an diesen Orten (so besonders in Bethel) getrieben wurde¹⁾.

Dass es ausser dem bei Jericho gelegenen

¹⁾ Amos 5, 5 : "Suchet nicht Bethel u. kommt nicht gen Gilgal, denn Gilgal wird gefangen weggeführt u. Bethel wird Beth-aven werden. Suchet den Herrn" u. s. w. Hier ist natürlich der nächste Sinn dieser : dass die Bewohner von Gilgal die eigentlichen Diener der Opferstelle werden weggeführt in ein anderes Land, u. dass Bethel ein verabscheuungs würdiger Ort werden werde. Aber es ist zugleich auch die Prophetische Vorhersagung dass Gilgal als Opferstelle an einen andern Ort verlegt werden werde, was denn auch später wirklich geschah u. jetzt unter dem Namen "Nebi Musa," bekannt u. den Mohamedanern heilig ist, — eine Localität ungefähr 2 Stunden südwestlich vom frühern Gilgal auf der ersten Stufe des Gebirges gelegen — und dass Bethel ein elender zerstörter Ort sein u. bleiben werde, wie es auch heute der Fall ist !.

Gilgal noch andere gab, ist in dem Gesagten wiederholt dargethan; wie viele derselben es gab, kann nicht ausgemittelt werden, gewiss gab es mehr als bloss die, in der Bibel erwähnten. Zählen wir darum kurz die letzteren auf. Es sind erstens das bei Jericho gelegene, dann das gleich im Anfang bemerkte in der Muknah gelegene in der Nähe von Nablus, dann kommt beim Propheten Elias ein Gilgal vor, von dem er nach Bethel hinnab geht¹⁾ muss also höher als dieses gelegen sein; nun findet sich 1 Stunde westlich von Sendschil ein Ort "Dschildschilia", was dem Namen nach also ein Gilgal ist; von diesem Ort hat man nach Bethel (dem heutigen "Beitin") hinab zu gehen, und ist also wohl derselbe, von dem Elias ausging. Dann ist in der Geschichte Elisa ein Gilgal erwähnt, das in der Ebene Saron gelegen haben muss²⁾, denn es lag offenbar in der Nähe von "Baal Salisa", das wohl in der Nähe von Ekron lag, der Cultusstätte des Gottes Baal Sebul³⁾. Nun liegt 1 gute Stunde nördlich von Ras el Ain ein Dorf "Dschildschilia" mit einer interessanten Moschee, einem alten Khan u. hinter dem Ort ein niedriger aber Künstlich hergestellter Hügel, u. dies halte ich für besagtes Gilgal; der Weg von Samaria nach Ekron führt auch

1) 2 Könige 2, 1—3.

2) 2 Könige 4, 38.

3) 2 Könige 1, 2.

hier vorbei, u. so konnte Elias leicht den Boten des Königs entgegen gehen. Dieses "Dschildschilia" in der Ebene Saron ist möglicher Weise, die schon in Josua 12, 23 erwähnte Cannaniterstadt Gilgal; doch konnte dieselbe auch weiter nördlich gelegen haben, da sie mit Naphêth Dor, dem heutigen Tantura, zusammengestellt ist, u. worüber wir nichts weiter wissen als dass dieses Gilgal zugleich eine Opferstelle der Heiden war, was aus dem Beisatz: "König der Heiden zu Gilgal" hervorgeht, denn die andern 30 Könige waren ja auch alle Heiden u. Könige von heidnischen Völkern, dieser Beisatz muss darum eine besondere Bedeutung haben, und ich finde dieselbe in Gilgal als der Cultusstätte. In Nehemia 12, 29 ist ein Gilgal erwähnt, das in der Umgebung von Jerusalem gelegen hat, u. ein Flecken war, wo die Sänger wohnten. Ich halte dies für das heutige Dorf Tur auf dem Oelberg, denn hier war nach 2 Samuel 15, 32 eine Stätte, oder "Höhe" wo man Gott anzubeten pflegte.

So viel über die biblischen Gilgals überhaupt. Es liegt mir nun noch ob, die eigentliche Lage von dem Gilgal bei Jericho zu bestimmen. Die Meinungen der Gelehrten gehen nämlich sehr auseinander, obwohl am Faden der Geschichte die Bestimmung des richtigen Ortes gar nicht schwer ist. Aus der Bibel wissen wir — was schon angeführt worden ist, dass es zwischen dem Jordan u. der Stadt Jericho lag, wohl näher dieser Stadt

als dem Flusse. Josephus giebt die Entfernung Gilgals vom Flusse zu 50 Stadien; bis zu Jericho aber weitere 10 Stadien im ganzen 60 Stadien an, Antiq. V. I. 4. 60 Stadien sind ungefähr 3 Stunden, und so kommt Jericho an den Fuss der Berge in die Gegend des "Ain Sultan" zu liegen, wo auch die alten künstlichen Hügel sind. Zehn Stadien davon ostwärts ist demnach Gilgal zu suchen, nun trifft man heute ostwärts gehend nach einer halben Stunde, das ungefähr 10 Stadien ausmacht, den heutigen kleinen Ort "Riha" mit einem alten Thurm, wo einige Soldaten stationirt sind. Hier ist darum das alte Gilgal gelegen. Der Name der Opferstelle ist wohl verloren gegangen, hauptsächlich desshalb weil dieselbe wie schon gesagt nach "Nebi Musa" auf die Berge hinauf gewandert ist dagegen hat sich der Name der benachbarten Stadt erhalten, ja selbst in späterer Zeit mag hier wie noch heute eine Ortschaft gewesen sein. Die Opferstelle selbst ist verschwunden, der dabei bewohnte Ort blieb erhalten, und hatte dann als solcher den Namen "Riha", wie ja überhaupt die ganze fruchtbare Ebene dort herum so heisst. Die Gelehrten suchten darum stets vergeblich nach den Ruinen oder dem Namen "Gilgal"; und wenn je der Eine oder der Andere Derartiges wollte gefunden haben, so lagen alle diese Stellen zu nahe dem Flusse! auch in sich selbst sehr unbedeutend und nichts sagend noch beweisend. Und wenn solche Stellen je einmal für Gilgal

angesehen worden sein mögen, so war dies ohne genügende Kritik gethan, und nur im Mittelalter möglich gewesen. Aber auch in jener Zeit, im 4ten Jahrhundert giebt Hieronimus Gilgal $\frac{1}{2}$ Stunde östlich von Jericho gelegen an, was, wie schon gesagt auf Riha deutet. Auch die Doppelbeschreibung der Gränzlinie zwischen Juda u. Beniamin¹⁾ deutet darauf hin, dass Gilgal nicht gar zu weit von den Bergen gelegen haben kann. Tobler mit seiner bekannten Genauigkeit glaubt darum Gilgal noch westlich von Riha suchen zu müssen und auch dass im Mittelalter die Angaben über die Lage des Ortes an Schwankungen leiden was ich aber nicht einmal mit Recht erkenne,—denn auch ausser Hieronimus Zeugniß lag im vierten Jahrhundert Gilgal in einer leeren Gegend $\frac{3}{4}$ Stunden östlich von Jericho auf einem kleinen Hügel den man "Bulus" nannte. Auch wurden die von den Israeliten aus dem Jordan genommenen u. hier aufgestellten Steine noch gezeigt, was ebenfalls mit Riha stimmen mag, denn noch heute wird der Eine, Riha $\frac{1}{2}$ der Andere $\frac{3}{4}$ Stunden von der Sultan quelle abgelegen angegeben! Auch die hl. Paula besuchte den Ort. Der Umstand dass man den Hügel als aus den Vorhäuten entstanden ansah, beweist, dass es kein grosser Hügel war. Im Jahr 600 ist der Ort erwähnt als nicht weit von Jericho, und stand da eine Basilika hinter

1) Josua 15, 5—7. u. 18, 17—19.

deren Altar die Jordansteine gelegt waren wohl im Halbkreise der Apside, und war ein Rest des alten Steinkreises. Bis dahin ist die Tradition correct. Sehr auffallend ist darum, dass schon 70 Jahre nachher "Galgala" 5 Römische Meilen, statt früher bloß 2, von Jericho angegeben wird, und eine Kirche beschreibt in welcher 12 rohe unbearbeitete grosse Steine, 6 an der Südseite (wohl im Halbkreise als Apside) die 6 andern an der Nordseite umgestürzt am Boden lagen. Zwei starke Männer konnten kaum einen davon aufrichten. Man sieht die Tradition hatte ein richtiges Gefühl von der einstigen Sachlage der Dinge; und "5 röm. Meilen von Jericho" dürfte ein Schreibfehler sein, und wohl heissen 5 röm. Meilen vom Jordan, so dass also Jericho statt Jordan geschrieben worden zu sein scheint, was einem Schreiber leicht begegnen mochte. Die Entfernung vom Flusse anzugeben ist auch natürlicher, da dazumal Jericho keine Stadt mehr war, u. darum eine Entfernungsangabe davon sehr unbestimmt gelaute hätte. So stimmt alles mit den früheren Angaben überein. Dass diese meine Vermuthung des Schreibfehlers gegründet ist, beweist der Umstand dass nur 50 Jahre später Willibald's Bericht wirklich 5 röm. Meilen vom Jordan, nicht von Jericho angiebt, und 10 Stadien von Jericho. Er nennt dann allerdings die Kirche klein u. sagt sie sey aus Holz erbaut. Die frühern Berichte sagten darüber nichts, sondern nennen

es eine Basilika das ist, ein Dach auf Säulen gestützt¹⁾. Noch viel später werden die 12 Steine erwähnt, aber ihre Lage nicht mehr bezeichnet, jedoch von einem kleinen, aus Vorhäuten entstandenen Hügel berichtet, was wiederum auf die gleiche Stelle deutet. Brocardus sagt, dass Galgala $\frac{1}{4}$ röm. Meile nördlich vom Thal Achor liege, u. 1 Meile oder 8 Stadien von Jericho, hat aber selbst die Örtlichkeiten nicht besucht, sondern nach Hörensagen berichtet, seine Angaben darum etwas ungenau, im Ganzen aber auch auf Riha hindeuten 1483 ist Galgala eine Örtlichkeit ohne eigentliche Ruinen zwischen Jericho und dem Jordan. Aus den letztern Angaben ist zugleich ersichtlich dass man die Localität nicht mehr genau kannte, was natürlich ist, die Muhamedaner hatten inzwischen den Ort verlegt, und die alte Stelle unkenntlich gemacht. Wenn Bäder's Reisehandbuch die Existenz einer Kirche welche die Kreutzfahrer erbaut haben sollen bezweifelt desshalb, weil die Jordansteine dabei erwähnt seyen, so ist dies blos Sceptik, ein triftigerer Grund ist, dass die Kreutzfahrer überhaupt nicht Zeit fanden da eine Kirche zu bauen, sie hatten viel Nöthigeres zu thun, u. war ihre Herrschaft von viel zu kurzer Dauer. Darum

¹⁾ Ein russisches Hospice ist neulich bei Jericho (Riha) erbaut worden, beim ausgraben der Fundamente sind Säulen und Capitale entdeckt worden. Vielleicht haben diese zur alten Basilica gehört.

führte ich auch keine "Kirche" an sondern blos eine noch aus früherer Zeit stammende hölzerne Basilika, wo ein Holz — Dachstuhl über den innern Halbkreis des alten Cromlechs oder Gilgals u. ein davor sich anschliessendes Viereck errichtet war und wohl so die ganze Zeit verblieb, bis dieses Gebäude zerfiel, und der Ort dann selbst nach des Amos Voraussage von den Muhamedanern weg verlegt wurde. Den Ort heute aufsuchen zu wollen, ist vergebliche Arbeit, u. es genügt vollständig denselben im heutigen Orte Riha anzunehmen.

Die Vögel Palästinas

VON

SELAH MERRILL LL. D.

Amerikanischer Consul in Jerusalem.

Die Aussage der Reisenden über die Vögel Palästinas lauten gar verschieden. Die einen reisen durch's Land und sagen: "Aber wie wenig Vögel giebt es da, man sieht fast keine!" Die andern: "Das Land ist voll Vögel!" Viel hängt eben von der Jahreszeit ab, in welcher gerade die Reise gemacht wird und wohl noch mehr von der Beobachtungsgabe ob einer eine solche hat oder nicht. In der That, man kann von Palästina sagen, dass es reich an Vögeln ist, wenn man alle diejenigen welche bloß periodisch über das Land hinziehen mit denen welche das ganze Jahr da sind zusammen nimmt. Solche Zugvögel die während ihres Durchgangs im Lande gefangen werden rechnet man in der Regel, ob mit Recht oder Unrecht, auch zu den Vögeln Palästinas.

Das Verzeichniss aller der verschiedenen Vögel-Arten die man bisher in Palästina

wahrgenommen hat beträgt nahezu 350. Wenn man die Vögel und Blumen Palästinas betrachtet so muss man dabei die ungewöhnliche Beschaffenheit des Landes in Gedanken behalten. In einem Landstrich von ungefähr 100 Meilen breit, von West nach Osten, finden wir die Meeresküste, den hohen Gebirgszug des westlichen Palästinas, die ungewöhnliche Einsenkung des Jordanthales, dann die lange Bergkette von Gilead, und endlich das weite Tafel-Hochland welches sich von Gilead ostwärts, und nordwärts bis Damascus erstreckt. Hier unterscheiden sich zum Mindesten 4 ganz an sich verschiedene Landschaften. Die Berge diesseits u. jenseits als eine betrachtet, haben sie doch bis zu einem gewissen Grad eine verschiedene Thierwelt aufzuweisen. Dann giebt es Vögel an der Meeresküste welche niemals die Berge des westlichen Palästina noch die Berge Gileads besuchen; und so ist es mit dem Jordanthal. Dasselbe hat ein Tropen-Clima wo eine Verschiedenheit von Vögeln der Tropen sich finden.

In einem Tropen-Clima haben nun gewöhnlich die Vögel ein prächtiges Gefieder, aber in Palästina haben die Vögel im allgemeinen ein dunkles und mattes Gefieder.

Es giebt hier zu Lande eine Anzahl mit schönem Gefieder aber einige davon sind gefunden an der Meeresküste andere in den Bergen, und noch andere beim Jordan, so wenn einer einen Besuch in der Umgegend

von Jerusalem macht, er würde gewisse Vögel nur zu einer gewissen Jahreszeit da sehen wie die Mandelkrähe, der Bienenfresser der Wiedehopf, die Elster, sehr selten auch den goldenen Pirol. Einige Arten der Steinschmätzer in der Umgegend von Jerusalem haben glänzendes Gefieder, aber durchaus nicht auf irgend einer Weise ausgezeichnet. An der Meeresküste und am Jordan kann man 3 Arten Königsfischer oder Eisvögel, von welchen der Smyrner Eisvogel ein sehr auffallendes und schönes Gefieder hat, sowie der Sonnenvogel, der Flamingo, der Silberreiher der rothe Ibis und der weisse Pelikan.

Einige der wilden Enten, der Houbara Bustard, die Frankolinhühner und ein wenig andere Vögel, die von Ferne gesehen nichts besonderes zeigen, sind merkwürdig wegen der Feinheit und Zartheit der Zeichnung ihrer Federn wenn man dieselben näher ansieht. Auf der andern Seite dagegen, ist die schon erwähnte Dohle von der Ferne gesehen, ein Vogel von sehr schönem Gefieder, aber wenn die Federn genauer betrachtet werden so erweisen sie sich als sehr roh.

Ferner, bei einem Land von Vögeln vermuthet man, dass es auch ein Land des Gesanges ist! Aber in Palästina ist dies eine merkwürdige Thatsache, dass es sehr wenig Gesangsvögel hat! Dohlen, Krähen und Raben-gekräch, Schwalben und Spatzen-gezwitter wird gehört, und Lerchen trillern ihre glücklichen Noten heraus und

Turteltauben girren auf die wunderlichste Weise, auch ein wenig andere Vögel geben ihre besondere Töne von sich, aber laute und angenehme schöne Singer giebt es nicht!.

Die grosse Hitze des Landes und der Mangel an Wäldern mag daran Schuld sein.

Der Bibelleser bemerkt deutlich, dass die Schreiber der hl. Schrift unzählige Male Anspielungen auf Vögel und ihre Gewohnheiten machen, was beweist, dass sie sorgfältige Beobachter von solchen Dingen waren. Die Vergleichen, Sinnbilder und Lehren die sie aus diesen Beobachtungen ziehen sind schlagend und sehr schön. Moses war sehr pünktlich in der Unterscheidung zwischen rein und unrein¹⁾, und seine Vorschriften in dieser Hinsicht gründete sich auf genauere Beobachtung der Gewohnheiten der Vögel im allgemeinen, ohne Zweifel unterstützt durch die göttliche Leitung. Der grosse Gesetzgeber gründet aber seine Vorschriften in Behandlung der Vögel mütter wenn sie oder ihre Eier gefunden werden, auch auf die zarten und menschlichen Gefühle der Hebräer²⁾.

Es mag bemerkt werden dass wie sich die Einwohner von Palästina heute in dieser Beziehung aufführen es gerade das Gegentheil zu den eben erwähnten vorsorglichen Vorschriften ist.

¹⁾ 3 Mose 11. u. 5 Mose 14.

²⁾ 5 Mose 22, 6.

Gefühle für Vögel irgend einer Gattung fehlen ganz in ihrem Character. Gefühlvolle Behandlung eines irgend lebenden Wesens ist ganz unbekannt. Ebenso ist es in Hinsicht des Essens der Vögel und Thiere; viele derselben werden gierig verschlungen, welche zu essen, Menschen in civilisirten Ländern niemals daran denken. Eine Anzahl solcher, welche in dem Verzeichniss als unreine Vögel in 3 Mose 11, bezeichnet sind, werden bei den Eingebornen ohne allen Anstand verzehrt; und von den wilden Thieren essen sie den Fuchs, und selbst die Hyäne. Einige essen selbst Katzen! Es mag sein, dass die grosse Armuth das Volk zu solcher Erniedrigung gebracht hat, aber was ich oben sagte, gründet sich auf eine sechs-jährige Beobachtung und einen Umgang mit diesem Volk, dessen Gewohnheiten in Hinsicht ihres Speisens mir schrecklich und höchst anstössig erschien. Diese Bemerkungen beziehen sich natürlich auf die ärmeren Classen in der Stadt und unter den Landleuten und dem Gesindel unter den Beduinen.

Für ein Land mit so geringer Ausdehnung ist Palästina eines von den merkwürdigsten auf der Erde in Hinsicht der Anzahl von Raubvögeln, welche auf 40 bis 50 verschiedene Arten zu schätzen sind. Die meisten der grossen Raubvögel sind unter dem allgemeinen Namen "Nisser" bekannt, welches "Adler" bedeutet. Reisende berichten öfters, dass sie eine grosse Anzahl "Adler" gesehen haben, während es in Wirklichkeit aber nur Geier

waren. Die Eingebornen geben keine bestimmte Antworten auf die Fragen welche der Reisende gelgentlich an sie richtet. Eine Antwort die eben den Fragenden zufrieden stellt, ist die wirkliche Antwort. Die höheren Classen und die Reichen der grössern Städte bekümmern sich gar nicht um solche Dinge und unterscheiden kaum einen Vogel von dem andern.

Reisende sagten mir schon öfters: "Wir haben an dem und dem Platz verschiedene sehr grosse Vögel gesehen, die unsere Lagerstätte wiederholt umkreisten, das eine mal in grosser Höhe, das andere mal sehr niedrig nur wenig über uns", "Ja! das sind Egyptische Geier". Oft auch Pharaohs Hühnchen genannt. Im Frühjahr, Sommer und Herbst giebt es sehr viele, und sie folgen immer den Lagerstätten der Beduinen. Es ist ein äusserst unreiner Vogel, und ihre Köpfe, was man möchte nennen ihre Gesichter, haben ein grässliches Aussehen.

Wir haben von der Thatsache gesprochen, dass die meisten Vögel dieses Landes ihre besonderen Zeiten haben. Die Raben welche in und bei Jerusalem sind, beleuchten dies besonders deutlich. Im Herbst ist die Luft von ihnen voll. Sie bedecken die Hügelspitzen, Felsen und sonstige hervorragende Dinge. Zu Hunderten versammeln sie sich jeden Abend, Haufenweise bei den Mauern Jerusalem zum Aufsitzen für die Nacht. Vielleicht kein anderer Vogel während diesen Monaten ist so

zahlreich als die Raben, während im Frühjahr und dem Vorsommer einen Raben bei Jerusalem zu sehen, eine grosse Seltenheit ist.

Es scheint, dass keine andere Jagdvögel so zahlreich sind, als das Rebhuhn, von welchen es zwei Arten giebt. Die eine Art findet man am Todten Meer und im Jordanthal, kommt aber niemals in die Berge hinauf. Dasselbe ist in der Grösse ungefähr die Hälfte des andern, welches in den Thälern und Ebenen, besonders aber in Berg revieren sich aufhält. Im Herbst kann man ganzen Schwärmen begegnen oder aufscheuchen. Die Araber fangen sie in grosser Anzahl und verkaufen sie an die Hotels und in privat Häuser, da ihr Fleisch sehr geschätzt ist. Dieses ist ohne Zweifel Dasjenige, mit dem sich David¹⁾ vergleicht, "gejagt auf den Bergen von Saul wie ein Rebhuhn". Diese Vögel sind leicht zahm zu machen und werden grosse Lieblinge in einem Haushalt, und sehr anhänglich an ihre Meister.

Die Eingebornen des Landes haben ausser Schusswaffen viele Kunstgriffe um Vögel zu fangen, und es mag intressiren wenn ich mittheile dass unter den Beduinenstämmen Falken zum Vogelfang abgerichtet werden. Wenn immer sie angesehene Gäste zu bewirthen haben, besonders wenn es Ausländer sind, schicken sie ihre Falken hinaus. Das Jagen ist ja ihre Hauptbeschäftigung.

¹⁾ I Samuel 26, 20.

Es kann nicht erwartet werden in einem kurzen Aufsatz einen völlig ausgearbeiteten Bericht über die Vögel Palästinas zu finden, sondern es ist blos versucht worden, einige Thatsachen anzugeben welche dem Leser nicht uninteressant sein mögen. Verzeichnisse, Namen, Orte, Zeiten der Wanderung und andere Eigenthümlichkeiten und Gewohnheiten der Vögel sind grösstentheils nothwendiger Weise weggelassen.

Es mag noch bemerkt werden, dass die Arbeiten der Naturalisten in diesem Lande, ob wir die Vögel, Thiere, Insekten, Blumen oder Versteinerungen betrachten, noch keine vollständige ist. Vieles ist gethan worden, während den letzten 10 oder 20 Jahren in Bereicherung unserer Kenntnisse in Hinsicht dieser interessanten Gegenstände, aber noch sehr viel verbleibt noch zu thun. Es mag erwähnt werden, dass das umfassendste Werk über die Flora und Fauna von Palästina, das von Dr. Tristram ist: ein grosser quart Band herausgegeben in London im Jahr 1884. von der Palästina Erforschungs Gesellschaft. Es ist möglich dass Dr. Tristram und der Schreiber dieses Artikels haben die zwei grössten und vollständigsten Sammlungen von den Vögeln und Thieren Palästinas die bis jetzt existiren, aber welche von diesen zwei Sammlungen die vollkommenere ist möchte schwer zu sagen sein.

Moab

Vortrag im Deutschen-Verein in Jerusalem.

von

Baurath **C. SCHICK.**

Durch das Vorfinden und Auftauchen der sogenannten "Moabitika" (antike Thon Bilder und dergleichen) vor einigen Jahren ist nicht nur unsere Aufmerksamkeit, die wir dem Lande Moab so nahe sind, sondern auch Vieler in Europa, besonders der Gelehrten auf dasselbe hingelenkt worden. Man fragte sich unwillkürlich, was man unter "Moab" zu verstehen habe?

Bekanntlich kommt in der hl. Schrift das Wort "Moab" als der Name eines Landes und "Moabiter" als der Name seiner Bewohner gar oft vor, besonders in der Zeit als die Israeliten aus Egypten von der Wüste herkommend, in das verheissene Land Canaan einziehen wollten. Man erkennt aus den biblischen Erzählungen, dass jenseits des Jordans von Süden nach Norden, die Länder Edom, Moab und Ammon neben einander gereiht waren, und die Gränzen natürliche, nemlich tiefe

Flussthäler waren. Aber bei dem Studium der biblischen Berichte stösst der Forscher, hauptsächlich aus Unkenntniss der natürlichen Beschaffenheit dieses Landes, auf verschiedene Schwierigkeiten. So z. B. über die wirkliche Ausdehnung und Abgränzung der einzelnen Gebietstheile, die wiederholt Veränderungen unterworfen waren, besonders die von Moab; auch wusste man früher nicht recht, was man unter Pisga, Nebo, Peor, Argob besonders unter Abarim und noch manchen andern Ausdrücken zu verstehen habe?.

Da ist z. B. bei der Aufzählung der Lagerstätten Israels¹⁾ zweimal und zwar an verschiedenen Localitäten ein Gebirge Abarim erwähnt, was den Auslegern viel Kopfzerbrechens machte, und worauf ich zum Schlusse nochmals zu sprechen komme. Das Land war eben nicht bekannt genug. Denn ausser dem was die hl. Schrift darüber sagt wusste man bis zum Anfang dieses Jahrhunderts sehr wenig. Die kurzen beiläufigen Bemerkungen Josephus, des Talmuds und einiger andern alten Profanschriftsteller geben, ausserdem dass sie das in der Bibel gesagte bestätigen, nicht viel weiteren Aufschluss.

In unserem Jahrhundert, wie so viele andere Theile der Welt, ist auch Moab bekannter geworden. So viel ich weiss ist der Deutsche Seetzen der erste Europäische Reisende der 1806 auch

¹⁾ 4 Mose 33, 44—47.

Moab besuchte, ihm folgte 6 Jahre später 1812 der Sweitzer Burkhardt, und nach weiteren 6 Jahren zwei Engländer Irby und Mangles, dann trat schon wieder eine längere Pause ein, wo dann 1851 der Franzose Saulcy wieder den Anfang machte Moab zu bereisen, dem seither eine grössere Anzahl Touristen folgte, die ich nicht alle aufzählen will sondern bloss bemerken, dass viele eben die gleichen Wege giengen, und nur kurze Streifzüge machten, so that selbst die Commission der Amerikanischen Gesellschaft, die sich zur Aufgabe gemacht hatte das Land jenseits des Jordans genauer zu erforschen, ähnlich wie es die Englische Gesellschaft des Exploration Fund diesseits des Jordans gethan hat. zudem sind ihre Berichte nicht einmal allgemein bekannt geworden, so dass trotz alles dessen doch noch ganze Strecken und viele Dinge, unbekannt sind, da die begonnene Erforschung durch die englische Gesellschaft durch die türkische Regierung gestört worden ist. Aus den bekannt gewordenen, ergeben sich aber, wie ja das immer der Fall ist, auch neue Schwierigkeiten.

Mir war es immer unklar und eine Art Räthsel, wenn Moses das Land Sihons des Ammoriter Königs, den er bei seinem Einfall schlug und das Land für Israel eroberte stets "Moab" nennt, und die in dem heutigen Bezirk der Belka gelegenen und in Ruinen liegenden Städte, Eleale, Meon und Hesbon welche die

Hauptstadt des Amoriter Königs war, stets als in Moab gelegenen redet, und den Arnon als die nördliche Gränze von Moab angiebt, während doch die gedachten Städte nördlich vom Arnon liegen, wo man sie doch nach seiner eigenen Gränzangabe von Moab (dem Arnon) südlich suchen müsste. Durch die neu gewonnene Kenntniss der natürlichen Beschaffenheit der Transjordanischen Gebiete, verbunden mit dem näheren Studium der Geschichte wird die Sache klar. Betrachten wir darum chronologisch einfach die Geschichte Moabs und alle die Fragen lösen sich.

Nach der Schrift waren die Ureinwohner, wie im disseitigen Lande, so auch in dem jenseits des Jordans Riesen-geschlechter ¹⁾), und sind dabei "Rephaim" d. h. Hochgewachsene oder Riesen, erwähnt, zu welchen auch die "Emim" ²⁾) d. h. die Schrecklichen; die "Susim" ³⁾) d. h. die Hervorragenden, die Samsumim, ⁴⁾) d. h. die Arggesinnten und die "Horiter", d. h. die Höhlenbewohner, gehörten. Später hiessen die Moabiter alle diese verschiedenen Riesengeschlechter, einfach Emim nach 5 Mose 2, 11.

¹⁾ Mose 14, 5 6.

²⁾ 5 Mose 2, 10. Da war ein grosses, starkes u. hohes Volk wie die "Enakim" (welche letztere im diesseitigen Lande zu Hebron wohnten, (4 Mose 13).

³⁾ 1 Mose 14, 5.

⁴⁾ 5 Mose 2, 20.

Alle diese Stämme waren Cananitischer Abstammung und wohnten, wie schon der Name "Horiter" andeutet, meist in Höhlen. Zu Abrahams Zeiten wurden dieselben von Kedorlaomor und seinen Verbindeten mit Krieg überzogen, besiegt und vermindert¹⁾, so dass neue Sprösslinge sich hier ansiedeln mochten. So thaten die Nachkommen Lots; denn als Sodom nächst den andern Städten in der Tiefebene durch das Zornfeuer Gottes untergegangen, flohe Lot, dessen Frau bei dieser Catastrophe zur Salzsäule geworden, mit seinen beiden Töchtern, auf das östliche Gebirge, und wohnten in einer Höhle. Es gab also damals durch die früheren Bewohner zu Wohnungen hergerichtete Höhlen. Städte und Häuser nach dem heutigen Begriff, hat es damals auf dem Gebirge noch keine gegeben, und auch die Bevölkerung muss eine sehr spärliche gewesen sein, sonst hätten die Töchter Lots nicht auf den Einfall kommen können die Welt sei nun ausgestorben. Die älteste Tochter Lots nannte ihren neugeborenen Sohn "Moab", von welchem die Moabiter, und die jüngere "Amon", von welchem die Amoniter, (diese in der Geschichte so oft vorkommenden Brudervölker), abstammen.

Ahnlich wie die Nachkommen Abrahams, so vermehrten sich auch die von Lot sehr stark und schnell, so dass nach wenigen Generationen die 4

¹⁾ Mose 14, 5 6.

Stämme Ismael, Jsaac, Moab und Amon zu starken Völkern herangewachsen waren. Die von Isaac abstammenden bekamen ihren Wohnsitz im West-Jordanland, die von den 3 andern in der Araba und dem Ost-Jordanland; sie unterjochten bald die noch übrigen Ureinwohner dieser Länder. Der Weidenbach welcher von Osten des Gebirges herabkommend in das Südende des Todten Meeres einmündet, bildet die Gränze zwischen Edom und Moab, und Moab erstreckte sich von da ursprünglich nicht bloß zum Arnon sondern zum Jabok, der von Gilead herabkommend sich in den Jordan ergießt, und Amon lag nördlich, hauptsächlich nordöstlich von Moab. Demnach stand damals das ganze Ost-Jordanland bis über das Galiläische Meer hinauf, unter der Botmässigkeit dieser zwei Brudervölker Moab und Amon. Das damalige Moab umfasste demnach die heutigen Bezirke von Kerak und Belka, von der Wüste im Osten bis an das Todte Meer und den Jordan im Westen reichend. Moses konnte darum später ganz füglich die heutige Belka: "Land der Moabiter" nennen, wie er auch in seinen Berichten stets that. Dieser ausgedehnte Besitz wurde den Moabitern aber von den stets mächtiger werdenden "Amoritern", die ihren Wohnsitz im westlichen Lande, hauptsächlich im späteren Judäa hatten, (und unter welchen Abraham und die andern Erzväter mit ihren Familien als Fremdlinge herumgewandert, ihre Nachkommen aber nach Egypten gezogen

waren), streitig gemacht. Die Amoriter überschritten den Jordan, verbündeten sich mit dem Rest der Ureinwohner jener Länder und unterjochten Moab und Amon; sei es, die zwei Brudervölker standen, nicht recht zusammen wie es ja die Weltgeschichte so oft darbietet, oder waren sie überhaupt nicht stark genug zum Widerstand da sie keinen Rückhalt an den Hebreiten hatten, oder wirkte alles dies zusammen; denn den Amoritern war es möglich da 2 neue Amoritische Königreiche zu gründen, welche durch das Jabbok-Thal von einander getrennt waren. In dem nördlichen ward Og, einer der Häuptlinge von den Ureinwohnern als König eingesetzt, und wohnte zu Edrei, und sein Reich erstreckte sich bis an den Hermon. Im südlichen, das vom Jabbok bis zum Arnon reichte, wurde Sichon ein geborener Amoriter, König und wohnte zu Hesbon. Dieses Königreich war von kleinerem Umfang als das nördliche, und stützte sich hauptsächlich auf das westliche Amoriterreich. Südlich vom Arnon behaupteten aber die Moabiter ihre Unabhängigkeit und bildeten auch fernerhin, ein wenn auch nur verkleinertes Königreich, das seine Gränzen im Süden am Sared oder dem Weidenbach, im Norden an dem Arnon, im Osten an der Wüste und im Westen am Todten Meere hatte. Viele Moabiter waren aber in ihrer angestammten Heimath auch unter der neuen Herrschaft der Amoriter geblieben und nicht ausgewandert, was für die Zukunft

für Moab immer von Nutzen, für die Amoriter aber ein wunder Punkt war. Moses berichtet diese Vorgänge¹⁾ in folgenden kurzen Worten: "Sichon der Amoriter König hatte mit dem König der Moabiter gestritten, und alles sein Land bis zum Arnon eingenommen", was als ein grosses Ereigniss angesehen, und mit einem Volksliede besungen wurde, das Moses der Mühe werth hielt es der Nachwelt aufzubewahren und lautet: "Kommt gen Hesbon und bauet Sihon (dem Krieger) eine Stadt (eine Residenz) denn Feuer ist aus Hesbon gefahren, eine Flamme aus der Stadt" (d. h. diese wichtige Stadt wurde bei der Eroberung eingäschert, und hat zugleich als Bild den tiefern Sinn: feurige Begeisterung hat die Besitzergreifung von dieser Hauptstadt bei den siegestrunkenen Amoritern erweckt Dieses Feuer hat verzehrt Ar (die Hauptstadt) der Moabiter und die Bürger der Höhen am Arnon" ("d. h. die Männer Moabs sind dadurch Muthlos geworden). "Wehe dir Moab du Volk Camos bist verloren! "Denn Camos (der Moabiter Gott) konnte seine Kinder nicht schützen, sondern "hat seine Söhne" (die wehrbare Mannschaft) "in die Flucht dahingegeben, und die Töchter in die Gefangenschaft des Königs der Amoriter!" Amon scheint nicht gestritten sondern durch Vertrag sich unterworfen zu haben.

1) 1 Mose 21, 26.

Aber die durch Gewalt gegründeten Königreiche hatten keine lange Dauer, der Rächer Moabs war bereits auf dem Wege. Nach 38 jähriger Wanderung in der Wüste erschien Israel das Brudervolk Moabs noch bei Lebzeiten des Eroberers Sihon an seinen Gränzen. Denn da Israel die ihm befreundeten Völker Edom und Moab nicht bekriegen durften, dieselben aber einen freien Durchzug den Israeliten nicht gestatteten, so waren letztere genöthigt in der Wüste im Osten dieser Länder herumzuziehen, und kamen dann gegen das Land Moab, das nun Sihon im Besitz hatte, wie es Jephthach ausdrückt: "von Sonnen aufgang her" ¹⁾, sie überschritten den "Sared", (obere Lauf des "Wady Deroh"), der vom Osten von der Station der Hatschstrasse, Katrawaneh herabkommt, südlich an Kerek vorbei geht und bei der Lisan in das Todte Meer fällt. Durch Ueberschreitung dieses Thales und seinen Fluss "Sared" kamen sie aber auf wirkliches Moabitergebiet, aber da es Wüste und kein Culturland hier war, so wurde ihnen der Durchzug nicht verwehrt, denn Moses sagt ²⁾: "Wir wandten uns des Weges durch die Wüste Moabs", und so zogen sie weiter bis an den obern Lauf oder den nördlichen Arm des Arnon, und damit standen sie an der wirklichen Gränze von Moab, aber auch zugleich an der Gränze des Amoriter-

¹⁾ Richter 11, 18.

²⁾ 5 Moses 2, 8.

reiches des Königs Sihon. An denselben sendet Moses Boten, mit dem Begehren: "Lass mich durch dein Land ziehen, wir wollen nicht weichen in die Äcker noch in die Weinberge, wollen auch der Brunnen (d. h. der Cisternen) Wassers nicht trinken". (sondern von den Flüssen geschöpftes mit uns führen) "Die Landstrasse (die gebahnten Wege) wollen wir ziehen bis wir durch deine Gränze kommen". Aber Sihon gestattete dies nicht, versammelte vielmehr alles sein streitbares Volk, und zog ihnen mit dem Schwert entgegen, den Eintritt zu verwehren und das Volk von seiner Gränze wegzutreiben. Aber Israel war nicht müßig gewesen, hatte bereits den Arnon überschritten und war in das Land eingebrochen, bei Jahaza kam es zu einer Schlacht, wo aber Sihon gänzlich geschlagen, und sein Land von den Israeliten, eine Stadt nach der andern, eingenommen wurde. Jetzt wurde das oben beschriebene Siegeslied der Amoriter, in naiver Weise, von den Israeliten auf Sihon und sein Volk und ihren Gott angewendet! Og der König des nördlichen Reiches wollte den bedrängten Amoritern zu Hilfe kommen, und wurde damit auch in den Krieg verflochten, und hatte das gleiche Schicksal, so dass Moses nun Diktator über die Landesstrecken vom Arnon bis zum Berge Hermon wurde, und die beiden so kurz bestandenen Königreiche hatten ein schnelles Ende erreicht.

Die Israeliten wohnten nun mit den über-

bleibenden Völkern, Ureinwohner, Moabiter, Amoriter und einzelner Amoriter zusammen, denn dieselben wurden ja nicht vertilgt. Das erklärt auch dass Moses den 2 $\frac{1}{2}$ Stämmen so ausgedehnte Landstriche zutheilte während sie im Westjordan für die andern 9 $\frac{1}{2}$ Stämme viel kleiner ausfielen, wo aber die bisherigen Bewohner grösstentheils ausgerottet wurden. Die Abgränzung der Stämme Ruben, Gad und des halben Manasse, und Zutheilung der Städte und Ortschaften wie sie der Volksführer und Diktator Moses vorläufig gemacht hatte, muss später, nach dem das ganze Volk zur Ruhe gekommen war, mehrere Modifikationen erfahren haben. So war z. B. nach Josua 13, 17 die Stadt und Bezirk "Dibon" dem Stamme Ruben zugetheilt, aber nach 4 Mose 32, 34 baueten die Kinder Gad dieselbe und wohnten darin. Ein ähnliches findet sich bei andern Orten.

Der Theil des Landes Moab, vom Arnon bis zum Jabbok, der für kurze Zeit ein Amoritisches Königreich gebildet hatte, wurde aber nicht Moab zurück gegeben, sondern nach dem Eroberungsrecht zu einem Israelitischen gemacht, trotz dessen nennt Moses dasselbe, um besser verstanden zu werden, wenn vom Hochland die Rede ist "Sedeh Moab" und wenn vom Tiefland "Arboth Moab".

Es scheint auch dass die Moabiter damals nicht mit Ansprüchen auf ihr früheres Land hervorgetreten sind, noch es zu thun wagten; aber

Hoffnung auf Wiedergewinnung hatten sie doch und suchten jede Gelegenheit zu diesem Endzweck zu benutzen, und legten diesen Gedanken als einen steten Lieblingswunsch. Balak der Moabiter König dachte durch List zu erreichen was er offen auf andere Weise nicht erreichen konnte, und liess den berühmten Wahrsager Bileam aus der Ferne herbeirufen um Israel zu verfluchen und so dessen Untergang herbeizuführen, was aber bekanntlich ins Gegentheil umschlug. Dagegen brachte die Befolgung des gottlosen Rathschlages des Bileam den Israeliten wirklich vielen Schaden. Sein Rath war, durch Vermittelung von Frauen, die Israeliten zum Götzendienste zu verführen, was ihnen wiederholt gelang, so dass nicht bloß einzelne darüber zu Grunde giengen sondern zur Richterzeit die Moabiter von Gott gerade zu einer Zuchtruthe für Israel wegen solcher Vergehungen gebraucht wurde. Die Moabiter verbanden sich mit den Amonitern und den Amalekitern, als einen Bund gegen die Israeliten, und unterjochten nicht nur die 2 $\frac{1}{2}$ jenseitigen Stämme, sondern überschritten den Jordan und legten einen harten Dienstzwang auf die andern diesseitigen Stämme, so dass der Moabiter König Eglon selbst in Jericho residirte, bis ihn Ehud tödtete und damit Israel erlösete¹⁾. Später erheben die Amoniter im Verein mit den Kindern Moabs

¹⁾ Richter 3, 12–30.

wieder Ansprüche an Israel, aber Jephthach entscheidet schnell, durch einen glänzenden Sieg den Streit¹⁾. Hier ist zwar Moab nicht ausdrücklich erwähnt, aber die Städte welche Jephthach erobert, waren die alten Moabitischen, und da der Amonitische König, das Land von Arnon bis Jabbok von Israel zurück fordert, gerade den Theil den einst Sihon den Moabitern abgenommen hatte, so ist klar dass Amon im Interesse Moabs diese Forderung stellte. Trotz der Siege Jephthach's dauerten aber auch später die Reibereien fort, doch kommt inzwischen auch freundlicher Verkehr Israels mit Moab vor; so zieht Elimelech von Bethlehem mit seiner Familie nach Moab²⁾, und Ruth eine Moabitin geht, mit ihrer Schwiegermutter Naemi, nach Bethlehen wohin sie zurück kehrt, und bleibt dort, und wird die Stammutter des Königs David's, während doch ein Moabiter nicht in die Gemeinde des Herrn kommen sollte auch nicht im 10ten Glied³⁾. Saul kommt den jenseitigen Stämmen zu Hilfe und besiegt die Moabiter⁴⁾. David flüchtet vorerst seine Eltern, vor der Rache Saul's dorthin und geht dann selbst für einige Zeit zu seinen weitläufigen Verwandten hinüber; später ist unter den

1) Richter 11, 12—33.

2) Ruth 1, 1.

3) 5 Mose 23, 3.

4) 1 Samuel 14, 47.

Helden David's auch ein Moabiter erwähnt¹⁾).

Als das Reich unter David sich wieder gekräftigt hatte, schlossen die Moabiter im Verein mit 10 andern Völkern, nach Psalm 83, einen Bund gegen Israel, und David betet: "Sie haben wider Dich (den Gott Israels) einen Bund gemacht, die Hütten der Edomiter, der Ismaeliter, der Moabiter, der Hagariter, der Gebaliter, Amोनiter und Amalekiter, die Philister sammt denen zu Tyrus, Assur hat sich auch zu ihnen geschlagen und helfen den Kindern Lots" — "mache sie wie Stoppeln vor dem Winde, so werden sie erkennen, dass Du mit Deinem Namen heissest Herr allein! und der Höchste in aller Welt!", Dieses Gebet Davids wurde erhört, er demüthigte alle diese Völker so dass sie dem Reiche Israel unterthan wurden, und von den Moabitern heisst es: "zwei Theile wurden zum Tode gebracht und ein Theil blieb am Leben". Damit wurde Moab sehr und für längere Zeit geschwächt, um so auffallender ist es dass Salomo der Weise, die Thorheit beging Abgöttische Weiber am Hofe zu halten, die sein Herz zur Abgötterei neigten, so dass er dem Tempel des Gottes Israel, auf einer Anhöhe gegenüber, eine Opferstelle dem Camos, dem Gott der Moabiter errichtete.

Auch hier war es wieder nach dem Rathe Bileams gegangen, und hatte die gleichen

¹⁾ 1 Chr. 12, 46.

verderblichen Folgen. Durch dieses wurde der Keim zur spätern Spaltung des Reiches gelegt. Moab erholte sich im Verlauf eines Jahrhunderts wieder so, dass Angriffskriege gegen Israel unternommen werden konnten, und mit Erfolg, in den jenseitigen Gebieten, so dass Mesa sich in Dibon festsetzen konnte. Zu den Zeiten des Propheten Jesaia's 15, Jeremias 18, und Ezechiel hatte Moab beinahe das ganze Land Rubin in Besitz genommen, darum diese Propheten so viele Drohungen vortragen. Auch der fromme König Josaphat wird durch den Einfall der Moabiter in sein Land zu einem Kriege gegen sie genöthigt, wird aber auf sein Gebet, ohne viel das Schwert gebraucht zu haben, Sieger und treibt sie in ihr Land zurück.

Die Gräueltat der Verbrennung des Edomitischen Königs durch die Moabiter, betrachtet 100 Jahre später der Prophet als die That wodurch das Mass der Sünde Moabs voll geworden sei ¹⁾. Unter Joas konnten die Moabiter ungehindert Streifzüge in das Land Israel unternehmen, wobei einmal der merkwürdige Vorfall sich ereignete, dass bei einem Begräbniss, der Todte, als er die Gebeine des Propheten Elisa berührte wieder lebendig wurde ²⁾.

Als dann später Tiglath Pileser die 10 Stämme wegführte, breiteten sich die Moabiter über einen

¹⁾ Amos 2, 1—3.

²⁾ 2 Könige 13, 20.

grossen Theil ihres Gebietes aus, und nahmen viele Israelitische Städte in Besitz. Doch noch grösser als ihre Macht und Ansehen war ihr Stoltz und Hochmuth, und statt sich des unglücklichen Brudervolks anzunehmen oder Theilnahme zu zollen, machten sie sich dessen Unglück mit grosser Schadenfreude zu Nutzen. Darum kam auch für sie die Stunde der Abrechnung, und Salmanasser eroberte und verheerte das ganze Ostjordanland. Doch auch das demüthigte sie noch nicht. Der Prophet Jeremias schickt ihnen als vorbedeutende Weissagung das Joch der Dienstbarkeit zu, welches dann auch Nebukadnezar, der König von Babel wirklich über sie verhängte. Er hatte anfänglich allerdings die Moabiter für sich gegen die Juden gebraucht, und abgefallene Juden fanden da Zuflucht, aber Nebukadnezar unterwarf sie wie andere Völker auch. Nach der Rückkehr der Juden aus Babel fuhren sie fort feindlich gegen Israel gesinnt zu sein und suchten den Wiederaufbau der Stadt und des Tempels zu verhindern, und wieder wird mit Weibern, die an Israeliten verheirathet werden, versucht den neuerwachten Patriotismus der Juden zu dämpfen, allein diesmal ohne Erfolg, sie werden allen Ernstes weggeschickt, und dabei das alte Gesetz, dass keine Ehen mit fremden Weibern geduldet werden sollen aufgefrischt ¹⁾).

1) 5 Mose 7, 3. Esra 9, 1. Nehemia 13, 1.

Von nun an erscheint in der hl. Schrift der Name, wie ganz natürlich, nur noch selten, da ja die alte Geschichte zu Ende geht und sich eine Neue vorbereitet. Ueber den fernern Gang erfahren wir von Josephus und andern Geschichtschreibern, dass Alexander Jannäus Moab erobert hatte, aber für die Hilfeleistung gegen die jüdische Gegenparthei, an die Araber abtrat. In der griechisch-römischen Zeit war das Land unter dem Namen "Moabitis" das südliche Nachbarland von Peräa, und bald ganz unter römischer Herrschaft. Die spätere Geschichte, sowie die Einführung des Christenthums und des Islams, gehört nicht mehr zu dieser Abhandlung. Jetzt wohnen in Moab verschiedene Beduinen-Stämme.

Nach den Propheten hat Moab noch eine Zukunft, denn die vielen Drohungen und Strafverkündigungen in Jesaias 16 und Jeremias 48, enden (v. 47) mit den Worten: "Aber in der zukünftigen Zeit, will ich das Gefängniss Moabs wenden, spricht der Herr!".

Aus dieser gedrängten Darlegung der Geschichte Moabs ergibt sich, dass die Gränzen öfters gewechselt, aber die ursprünglichen meist immer wieder hergestellt worden sind, nemlich im Süden der Sared, im Norden der Jabbok, im Osten die Wüste und im Westen das Todte Meer und der Jordan bis zum Einflüss des Jabbok. Es ergibt sich aus diesem, dass das Land seiner Natur nach in 3 sehr ungleiche Theile zerfällt.

Der erste ist im Westen ; ein breiter verhältnissmässig ebener Strich Tieflandes, am Fuss des Gebirges längs dem Jordanfluss und weiterhin dem schmalen Saum des Todten Meeres ; dies ist der kleinste aber fruchtbarste Theil, und heute "El Ghor" oder Tiefland genannt. Zweitens der mehrere Stunden breite, und steile Gebirgsabhang mit unzähligen Furchen und Rinnen und mehreren bedeutenden Thälern durchbrochen. Dieser Abhang ist meist rauh und felsig in mehreren Terrassen, eine über der andern zurückgelehnt sich steil erhebend, und war stets spärlich bewohnt, da nur in den Thälern sich Wasser findet. Man trifft darum verhältnissmässig auch nur wenige Ruinen oder sonstige Merkmale einstiger Niederlassungen von Menschen an. Dieser Theil hat eine grössere Ausdehnung als der Erste. Der dritte aber ist der weit aus grösste und grösser als beide Erstgenanten, es ist das über dem Abhang erhobene Hochland, verhältnissmässig eine Ebene, die aber mit einer Anzahl kleineren, und einigen grossen tief eingeschnittenen Thälern durchfurcht ist, in welchen meist perinirende Flüsse sich finden. In den Thälern trifft man, ausser Mühlen und Reste von einstigen Gärten nur wenige verlassene Ortschaften, dagegen auf der Hochebene eine grosse Menge, derselben. Da gab es einst viele Städte, und kleine Ortschaften, die nun alle in Ruinen liegen. Bei denselben sind stets eine grosse Anzahl in den Felsen hineingearbeiteter

Höhlen, wohl die ursprünglichen Wohnungen der Ureinwohner und später als Keller und Magazine von jeher, und noch viele derselben, bis heute benützt, während die andern zur Hälfte mit Schutt und Mist angefüllt sind, weil häufig die Heerden darin übernachteten. Ausser diesen sind noch alte Reste da, welche auf die älteste Zeit hinweisen, nemlich sehr grosse rohe aufgerichtete Steine, die im Laufe der Zeiten theilweise mit Zeichen bedeckt worden sind, es sind die in der Celteschen Sprache "Minhir" genannten. Dann trifft man gar viele kleine Cromlechs, Kreise von aufgerichteten Steinen, wovon allerdings auch manche neuern Ursprungs sein dürften, aber alle als kleine heilige Bezirke von den Beduinen angesehen werden. Dann trifft man besonders an den Abhängen eine grosse Anzahl, meisst Gruppenweise bei einander, "Dolmen" oder Steintische an, wo auf 2 oder auch 3 aufrecht gestellten Steinen ein Deckstein gelegt ist, und die man, so wie auch die 2 erst genannten Arten in noch andern Ländern findet, und man immer noch nicht recht ihre volle Bedeutung kennt.

Neue Entdeckungen in Jerusalem

von

SELAH MERRILL LL. D.

Consul der Vereinigten-Staaten, in Jerusalem.

A. Die Zweite Mauer.

Eine seit vielen Jahren der wichtigsten Entdeckungen ist die Auffindung der "zweiten Mauer", von welcher Josephus erzählt, dass sie am Gennaththor anfangte und den nördlichen Stadttheile umringe. Es begann die erste Mauer beim heutigen sogenannten Davidsthurm, welcher als der Hippicus des angeführten jüdischen Geschichtschreibers angesehen wird, und lief von da in östlicher Richtung nach dem Tempelplatz. Sie war eine der ältesten Mauern der Stadt. Neben oder in der Nähe dieses Hippicusthurses, und in dieser alten Mauer befand sich das Gennaththor, an welchem die zweite Mauer ihren Anfang nahm. Da man den Platz dieses Thores nie genau wusste, konnte man auch den Punkt, an welchem die zweite Mauer begann, nie recht bestimmen.

Viele Fachmänner schon arbeiteten Pläne über das alte Jerusalem aus ; aber es sind diese Zeichnungen mehr vielleicht als über irgend einen andern Punkt verschieden in der Angabe der Lage der zweiten Mauer. Jedoch stimmen alle Gelehrten darin überein, dass sich dieselbe zwischen der heutigen Christenstrasse und dem Jaffathor irgendwo muss befunden haben. Einige erachten, dass sie ungefähr lief, wo die Christenstrasse ist ; andere verlegen sie westlich davon ; eine dritte Ansicht geht dahin, dass sie in der Nähe des Mediterranean Hotel gewesen sein muss und noch andere denken sie sich im westen dieses Gasthauses. Diese Pläne alle, obwohl von berühmten Forschern ausgefertigt, stützen auf Muthmassungen ; mit Gewissheit kann nichts angegeben werden.

Wer in Jerusalem wohnt, oder wer die Stadt in den letzt vergangenen Jahren besucht hat, wird wissen, dass zwischen der Strasse, welche bei Duisberg's oder Spittler's Laden und der Bank von J. Frutiger u. C^o durchgeht, auf der einen Seite, und dem Jaffathor auf der andern, ein grosses offenes und unbenutztes Feld lag. Dasselbe ist durch Ablagerung von Schutt entstanden, welchen man im den Laufe der Jahre dorthin führte und ebnete. Früher, sagen wir vor fünfzig oder mehr Jahren, war eine Art natürlicher Teich an besagter Stelle, welcher nach und nach ausgefüllt wurde und endlich völlig verschwand. Reisende und die

heutigen Bewohner Jerusalems kennen den Platz als offenes Feld nur.

Im Jahre 1885 begannen die Besitzer dieses Bodens den Schutt wegzuräumen zum Zweck der Errichtung eines ansehnlichen Gebäudes. Als die Arbeiter mit der Wegschaffung anfiengen, fanden sie alte Ruinen, und je tiefer sie gruben desto mehr Ueberreste zeigten sich ihnen.

Diese Ruinen brauchen nicht des Nähern beschrieben zu werden; es genügt wohl zu sagen, dass sie aus zertrümmerten Säulen, mächtigen Quadern, alten Mauerstücken, Theilen von Häusern und andern Bauten, alten ungebrauchten Canälen und Massen von zerbrochenen Ziegeln und Töpfen bestanden. Ein Stück einer Mauer wurde auf eine Länge von 30 oder 40 Fuss und auf eine Tiefe von 10 oder 15 Fuss blossgelegt. Es sah einer Brüstung gleich, d. h. es bildete eine etwas geneigte Felswand, wie man sie häufig als Sockel grosser Thürme trifft.

Als die Arbeiter den Theil des Feldes erreichten, welcher der Bank gerade gegenüber liegt, fanden Sie in einer Tiefe von 10 oder 15 Fuss einige sehr grosse Steine. Da ich dem Graben der Leute Tag für Tag aufmerksam folgte, in der Hoffnung, dass etwas Wichtiges möchte gefunden werden, wuchs nunmehr mein Interesse bedeutend. Hier hatten wir die riesigen Steine uralter Bauten, welche von zwei Dingen eins sein mussten, nämlich eine Mauer oder ein Thurm.

Die Arbeiter brauchten eine Anzahl Wochen, um den Schutt und die Erde gänzlich wegzuräumen; die Anhäufungen waren, wie ich schon andeutete gross. Die Ausgrabungslinie lief von Südosten nach Nordwesten. Sobald einige Steine entblösst waren, sagte ich: "Sicher haben wir hier eine der alten Mauern Jerusalems". An einigen Stellen war nur eine Lage Steine, an andern zwei und an noch andern drei. Ich vermochte dieser Mauer auf eine Länge von 120 Fuss zu folgen, und man verstehe wohl, dass die Mauer diese ganze Distanz zusammenhängend war.

Da das Feld sich nicht weiter in nördlicher und nordwestlicher Richtung ausdehnte, hörten auch die Ausgrabungen auf. Es war jedoch diese Mauer hinlänglich aufgedeckt, um ausser Zweifel zu lassen, dass sie, wenn nach irgend einer natürlichen oder vernunftgemässen Richtung verlängert, um die heutige Grabenskirche herum gehen müsste, d. h. sich westlich und nördlich derselben durchzöge.

Die Dicke dieser Mauer konnte nicht ausgemessen werden mit Ausnahme einiger weniger Punkte; aber es genügte dies, um zu zeigen, dass sie mindestens 10 Fuss breite muss gehabt haben. Die Steine waren sämtlich gerändert, 8 oder 10 Fuss lang und ungefähr 3 hoch. Wer die mächtigen Steine am Davidsturm gesehen hat und sich erinnern kann, wie die grössten derselben aussahen, kann sich eine gute Vorstellung von der Grösse

und Gestalt der Blöcke dieser alten zweiten Mauer machen.

Wenn das heutige heilige Grab ausserhalb der zweiten Mauer lag, folgt, dass der von dieser Mauer eingeschlossene Stadttheil so unbedeutend an Ausdehnung gewesen sein muss dass man sich mit Recht wundern würde, warum er überhaupt eingeschlossen war. Es kann kaum eine Ursache gewesen sein, eine so starke Mauer um einen so kleinen Theil Jerusalems zu ziehen. Zudem sagte Josephus, dass die Mauer das nördliche Quartier "umringte". War sie aber so gezogen, dass das heilige Grab ausserhalb zu liegen kam, so muss sie mehrere scharfe Ecken gemacht haben, und ihr Lauf wäre zickzackartig gewesen; somit hätte der Ausdruck "umringt" nicht angewendet werden können, ohne der Sprache Gewalt anzuthun. Es scheint, dass die zweite Mauer bis zum heutigen Damascusthor reichte und von dort zur Burg Antonia sich zog und ebenso wahrscheinlich ist es, dass bei oder in der Nähe der heutigen Grabenskirche die Burg stand, welche als Akra bekannt ist.

Diese Entdeckung, welche ich mit dem Fortschreiten der Arbeiten Tag für Tag weiter verfolgte und über welche ich dem englischen und americanischen Publicum zu berichten der Erste gewesen zu sein, die Ehre hatte, wurde gleich von britischen Gelehrten als eine mit Bezug auf Jerusalem der wichtigsten Entdeckungen der

neuern Zeit angesehen. Professor T. Hayter Lewis, ein Mitglied des engern Ausschusses der "Palestine Exploration Fund", besuchte die Stadt hauptsächlich zum Zweck weiterer Untersuchung und Berichterstattung dieser meiner Entdeckung.

Der Platz der Ausgrabungen ist nunmehr mit einem stattlichen Hause überbaut, dessen obere Stockwerke zu einem geräumigen und Comfortablen Hotel bestimmt sind, wie es Jerusalem bisher noch nicht besass. Die alte Mauer aber ist sammt all den übrigen ans Tageslicht gebrachten Ruinen 10 oder 15 Fuss hoch bedeckt; an einigen Punkten diente sie als Fundament des neuen Baues.

Für jemand der hohes Interesse an der Topographie des alten Jerusalems hat, verursacht eine Entdeckung, wie ich sie hier beschrieben habe, die Bedauerung, dass Ausgrabungen nicht systematisch können betrieben werden, bevor einige der schwierigen und schon lang verhandelten Punkte bezüglich der alten Lage genau bestimmt und völlig unbestreitbar gemacht sind.

B. Gräber beim Damascusthor.

Diese Gräber, welche im Jahre 1885 geöffnet wurden, sollten nach meiner Ansicht unter die Klasse der sehr wichtigen Ereignisse bezüglich der in Jerusalem gemachten Entdeckungen gezählt werden. In Grösse sind sie gleich den berühmten Königsgräbern, welche jeder Reisende kennt als solche, bei denen man den welzbaren Stein noch

vor des Grabesthür sehen kann. Helena, die Königin von Adiabene hat, wie mit ziemlicher Sicherheit festgestellt ist, diese Gräber errichtet. Jene neu aufgefundene liegen auf der Westseite des Hügels der Jeremia Grotte, und zwar am Fusse deselben. Der Felsen hier ist nicht so hart wie der, in welchen die Königsgräber gehauen sind; folglich sind auch die Grabkammern hier nicht so wohl erhalten wie bei jenen. Immerhin sind sie wegen ihrer Grösse und ihrer besondern Eigenthümlichkeiten bemerkenswerth.

In der Mitte befindet sich da ein grosser Raum von 17 Fuss, 6 Zoll Länge, 14 Fuss Breite und 11 Fuss Höhe. Die Decke ist wagrecht. Von der Centralhalle kommt man zu acht oder noch mehr andern grossen Räumen, den eigentlichen Gräbern. Die meisten dieser sind 7 Fuss, 6 Zoll lang, 8 Fuss breit und 6 hoch. Zwei oder drei sind von noch grösserer Ausdehnung, das grösste misst 8 Fuss in der Länge, 10 in der Breite und ist 6 Fuss hoch.

Die Thüren dieser Gräber sind 6 Fuss hoch und die Fussboden sind beinahe alle in gleicher Höhe mit dem Boden des Centralraumes, welchen ich oben beschrieb. Beim Eintritt gewahrt man auf jeder Seite und auch am entfernten Ende eine Steinbank, ähnlich einem orientalischen Divan, auf welche die Körper gelegt wurden. Am obern Theil jeder Bank oder am Ende, wo der Kopf des Verstorbenen pflegte hingelegt zu werden, ist ein

ausgehauener Kranz. Dies habe ich in keinem andern Grab gefunden.

In jeder dieser Grabkammern findet man zur rechten Seite ein Thor in der senkrechten Vorderwand der Steinbank, welches zu einem grossen unter dieser befindlichen Raum führt. Diese Räume sind ebenso lang wie die Gräber selbst, 6 Fuss breit und 6 tief.

Südlich von dem, was ich den grossen Contralraum nannte, war noch ein tiefer gelegenes Stockwerk. In diesem waren die Gräber überdacht, und diese Decke befand sich in gleicher Höhe mit dem Boden des grossen Raumes. Hier zählte man dreizehn grosse Gräben; in einem derselben wurde ein Theil eines Steinsarcophagen gefunden.

Noch sollte ich hinzufügen, dass die Wände aller dieser Gemächer senkrecht sind und die Decken wagrecht. Damit ist gesagt, dass keine dieser länglichen Bogenwölbungen vorhanden sind, wie sie etwa in andern Gräbern gefunden werden über den Bänken, auf welche man die Körper oder Sarcophagen legte.

Seitdem die Gräber geöffnet sind und gereinigt von den Haufen zerbröckelter Gebeine und von allen Staub, wurde ein Gebäude über dem vordern Theil errichtet und die wenigen Schadenstellen an den Wänden ausgebessert, so dass nun das ganze leicht besichtigt werden kann. Es scheinen diese Gräber christliche und nicht jüdische zu sein,

Es ist eine ganz auffallende Thatsache der Topographie Jerusalems, dass das St. Stephans-thor erst seit 400 Jahren auf der Ostseite der Stadt liegt, während man früher das, was man heute Damascusthor heisst, Stephansthor nannte. In der Nähe dieses soll der Leichnam des heiligen Stephan gefunden worden sein, und in Folge dessen errichtete Eudocia, die Gemahlin des Kaisers Theodosius des jüngern, eine prachtvolle Kirche zum Andenken an den Märtyrer. Die Einweihung dieser Kirche fand im Jahre 460 n. Chr. statt, und die Kaiserin wurde nach ihrem Tode darin beigesetzt. Es lag dieser Bau im Norden der Stadt, unweit vom heutigen Damascusthor; weshalb auch dieses Thor zehn Jahrhunderte lang Stephansthor hiess. Wie dieser Name plötzlich von dieser Stelle verschwand und auf der Ostseite der Stadt erschien, bin ich nicht im Stande zu erklären.

Die ausgedehnten und interessanten Gräber sind jedoch alle Alterthümlichkeiten, welche in dieser Gegend in den letzten vier oder fünf Jahren ans Licht gebracht wurden. Die erste Entdeckung war eine alte Kirche, wenige hundert Ellen nördlich von den beschriebenen Gräbern und nahe beim heutigen Damascusthor. Englische Ingenieure berichteten getreulich über diese Auffindung. Nachher hatte ich die Genugthuung zu entdecken, dass unter dieser Kirche, etwas östlich, die Ueberreste einer noch viel ältern Kirche sind. Auf den

Boden fanden sich prächtige Mosaiken, und unter dem Bau Gräber. Es fanden sich noch weiter mehrere grosse Säulen und ein sehr tief in den Felsen gehauener Canal. Noch etwas weiter, ungefähr halbwegs zwischen dieser zweiten Kirche und den Gräbern, welche ich als die der Eudisia ansehe, wurde ein prachtvoller Mosaikboden blosgelegt. Dieser dehnte sich mindestens 50 Fuss nach einer Richtung aus; wie weit er nach einer andern gieng konnte nicht bestimmt werden. Die Mosaikfiguren sind höchst eigenartig und complicirt.

Wer sich für solche Sachen interessirt, wird sich verwundern zu vernehmen, dass die Erd- und Schuttanhäufungen über diesen verschiedenen Ruinen zehn und mehr Fuss waren. Die Gräber waren 10, der Mosaikboden 15 und Theile der alten Kirche sogar 20 Fuss unter der Erde. Es ist überraschend, selbst für einen, der seit Jahren mit dem Studium von Ruinen sich beschäftigt, wie so tief alte Bauten verschüttet werden. Ein Ereigniss des verflossenen Jahres illustriert diese Eigenthümlichkeit am besten. Damals wurde der Versuch gemacht, die Strasse vor dem Castell und dem Mediterranean Hotel auf eine Strecke von ein paar hundert Ellen tiefer zu legen. Bei einer Tiefe von 4 bis 8 Fuss stiess man auf sechs oder mehr alte Häuser und eine Anzahl alter Cisternen, auf alte Mauern und grosse viereckige Steine, von deren Vorhandensein man

nichts wusste. Wo es nicht schon geschehen war, wurden die alten Häuser und Cisternen ausgefüllt; die feste Mauer eines Gebäudes mit Thür und Fensteröffnungen wurde als Seitenwand eines Wassergrabens verwendet; die grossen Steinblöcke brach man, und nachdem die Strasse gepflastert war, wurde sämmtlicher Alterthümlichkeiten vergessen. Wo man nur gräbt innerhalb der Mauern Jerusalems, ist man gewiss, alte Ueberreste zu finden, und das nämliche gilt auch vielfach von den Strecken in unmittelbarer Nähe ausserhalb der Mauern.

Zur Geschichte der hebräischen Typographie.

von

Dr. A. BERLINER.

Dem Jahrbuche möchte ich die Aufgabe empfehlen, für die Geschichte der hebräischen Typographie im heiligen Lande als geeignetes Organ zu dienen. Je unbekannter diese Geschichte ist, desto willkommener werden einzelne Beiträge zu derselben sein. Wenn hierbei an die weitem Gränzen Palästinas gedacht wird, so dürften ausser den Städten Jerusalem, Hebron¹⁾, Safed auch Haleb und Damascus berücksichtigt werden.

Als ersten Beitrag für die empfohlene Aufgabe möchte ich dieses Mal

Die hebräische Presse in Safed,
so weit mir das Material zugänglich ist zur Darstellung bringen.

Ueber die letzte Presse daselbst hat F.

¹⁾ An eine Buchdruckerei in Hebron ist gar nicht zu denken.

Red.

Lebrecht im Magazin für die Literatur des Auslandes, Jahrg. 1850 № 97 einen Artikel geschrieben aus dem für den vorliegenden Zweck Folgendes zu entnehmen wäre: "Durch das ganze 16. Jahrhundert war die Gemeinde in grosser Blüthe, die Herren der rabbinischen Literatur lehrten dort, und durch den Ruhm und die Thätigkeit einer dieser Herren, des Rabbi Mose Alscheich, erhob sich auch eine Druckerei, die mit ihm wieder erlosch. Acht (?) wissenschaftliche Werke aus jener Zeit sind mir bekannt; der Verfasser des Sifte Jeschenim kennt kein einziges. Das erste bekannte Werk ist von 1563, und merkwürdiger Weise ist dieses zugleich das erste Jahr, wo im Morgenlande überhaupt Bücher gedruckt wurden. Die Juden waren demnach die ersten Drucker in Asien; denn die allerdings schon alte Druckerei der Chinesen ist nur Xilographie. (Merkwürdiger Weise haben im Jahr 1563 die Portugiesen das erste Buch in Goa gedruckt). In der Mitte des 17. Jahrhunderts fand kein Reisender mehr eine dortige Druckerei in Thätigkeit und eben so wenig im 18. Jahrhundert. Erst um 1832 entstand wieder eine Presse in Safed, die im Jahr 1834 durch die Drusen zerstört wurde, und seit dem schrecklichen Erdbeben im Jahr 1837, das 2000 Juden getödtet, einige Jahre ruhte und dann nach Jerusalem verpflanzt wurde.

Die neuere Presse von Safed, die nur ein fünfjähriges und noch dazu von Unterbrechungen

volles Leben hatte, weist bei Michael (jetzt im British Museum zu London) nur zwei Werke auf, und eben so hat der gelehrte Sammler Herr Rosenthal in Hannover (jetzt in der Bibliotheca Rosenthaliana zu Amsterdam) nur dieselben zwei. Es sind: 1) ein Psalter mit Kabbalistischen Commentaren; 1833 quart. 2) Peat Haschulchan (von Rabbi Israel) 1836. In ersterem beruft sich der Herausgeber in der Vorrede auf ein vorher von ihm gedrucktes Gebetbuch²⁾, und dies bestätigt und

2) Ausser den drei genannten Büchern liegt uns aus dieser Officin folgende vor:

a) Psalter ohne Commentar kl. octav, 55 93. An der zweiten Seite des Titelblattes beginnt die Vorrede des Buchdruckers in welcher er sagt dass vor dem Pentateuch u. Gebetbuch die er zu drucken beabsichtigt das Schreiben sämtlicher Rabbiner Safed's veröffentlichen wird welches irgend welche Concurrenz verbietet. b) das Buch Leviticus nebst: תרגום אונקלוס, רש"י, בעל המורים, שפתי חכמים, ופירושים: quarto 5594 Dasselbe hat חזקוני חידא אולאי זצ"ל keine Vorrede und schon an der zweiten Seite des Titelblattes beginnt der Text, aus welchem zu schliessen ist dass auch die ersten zwei Bücher Moses schon vorher da gedruckt waren, welche aber durch die Drusen, die die ganze Druckerei in Asche verwandelten, vernichtet wurden.

Ausser den angeführten Büchern und noch einem kleinem Werke des Rabi Nisim Azulai zu Safed welches wir nicht zu sehen bekommen haben sondern nur durch Herrn N. Back den Sohn des seligen Herrn Israel Back darüber

verausführlicht Wilson (in seinem reichhaltigen Reisewerke "The Land of the Bible"). Er sagt (II. 157) "Die Druckerei unter der Leitung des Rabbi Israel, jetzt in Jerusalem, war neulich noch hier. Ich erhielt von den Bene Israel ein Exemplar des Sefardim-Sidur, in Safed gedruckt "Unter der Regierung des grossen Mehemed Ali, 1832". Der erwähnte Rabbi Israel hat auch die beiden andern Werke gedruckt und ist der Verfasser des oben genannten Peat Haschulchan. Er war Rabbiner und Vorsteher der abendländischen Gemeinden zu Safed und Jerusalem und starb 1839 in Tiberias. Es muss also der von Wilson genannte Israel entweder ein anderer oder es muss ein Irrthum sein. Unter Bene Israel³⁾ versteht Wilson die Juden in Bombay. — Der Beiname des Rabbi Israel ist ; Ashkenasi, d. h. Deutscher; der erste Drucker in Safed im 16. Jahrhundert hiess ebenfalls Deutscher, und somit war der erste Drucker in Asien und der erste und letzte Drucker in Safed ein Deutscher, wie der erste Drucker überhaupt ein Deutscher war".

unterrichtet wurden, hat die Druckerei in dass ihrer 4 Jährigen Lebens Länge nichts geliefert .

Red.

3) Unserer Vermuthung nach ist "Bene" ein Druckfehler und es soll heissen "Rabbi" worunter der Buchdrucker Rabbi Israel gemeint ist.

Red.

So weit nach Lebrecht, dessen Mittheilungen hier eine weitere Ergänzung finden mögen.

Die Grösse der Gemeinde Safeds wie die Blüthe ihrer Schulen beginnen nach der Einwanderung der Exulanten aus Spanien. Spanisch ist ihre Muttersprache um 1520, wie aus den Responsen des Mose Alscheich hervorgeht. Der von diesem Rabbiner verfasste Commentar zum Buche Daniel hat folgenden Titel :

פירוש דניאל הנקרא

הבצלת השרון

הברו החכם השלם החסיד והעניו כמחר

משה אלשיך נרו תושב עיר צפת תובב

und in Raschi-Schrift :

צוה להדפיסו כדי לזכות את הרבים ואנחנו בשם ה'

אלקינו נתחיל בעשרים יום להדשאר שני שנת החישה

מפלט לנו. אמן סלה.

Allerdings fehlt hier eine bestimmte Angabe des Druckortes Safed; aber es geht aus dem Zusammenhange der Titelworte und aus dem Vergleiche mit den anderen Safed-Drucken als wahrscheinlich hervor. Daher haben auch die Bibliographen von Bartolucci bis auf de Rosse, Zunz und Steinschneider (Artikel : Jüdische Typographie in Ersch u. Grubers Encyclopädie II Band 28, S. 40) ohne Bedenken Safed als den Druckort angenommen.

Diese Ausgabe ist sehr selten; das British

Museum ehrte ihren bibliographischen Werth dadurch dass es das Exemplar unter die im Glaskasten ausgestellten Merkwürdigkeiten der Typographie aufnahm. Auch die Rosenthaliana besitzt diese ed. p 1, wie mir der gelehrte Roest bei meiner jüngsten Anwesenheit in Amsterdam sagte.

Aus derselben Officin, nämlich des Elieser b. Isak Aschkenasi in Gemeinschaft mit, wahrscheinlich seinem Bruder, Abraham b. Isak Aschkenasi ging 1577, wie Steinschneider (a. a. O. und im Catalog Bodlejana S. 41) 1582 bei Wolf III S. 369 berichtet, das Buch Esther mit dem Commentar לקח טוב des Jomtob Zahalon hervor.

Das dritte Buch aus dieser Druckerei ist der Kohelet-Commentar des Mose Galanti in kl. Quart, zählt 103, durch Buchstaben numerirte Blätter. Das Titelblatt enthält zierlich umrahmt folgende Inschrift:

קהלת
יעקב
הדור אתם ראו תורה צוה לנו משה
מרישה קהלת יעקב חברו החכם
השלם כמהר"ר משה גלאנטי נר"ו
והוא ביאור נחמד על מגלת
קהלת אשר היו דבריו סותרים
את זה והוא כטוב טעמו ונמוק
עמו העמיד הדבר על בוריו
והבין טעמו על מבינו ומלכד זה

הביא על כל פסוק ופסוק דבר
הזיהר והתקונים הנחמדים מזהב
ומפז רב הפליא לעשות :
יסודתו בהררי קודש

Dann ausserhalb des Rahmens, der eine Ver-
zierung mit einer ausseren Linie um das mittlere
Viereck bildet :

צפת תוב"ב שבגליל העליון קרית מלך רב הוא היום תחת ממשלת
אדונינו המלך סולמן מארד יר"ה.
נרפס בבית הגביר ונעלה כה"ר אברהם אישכנזי יצ"ו על ידי
אליעזר בכה"ר יצחק ז"ל המחוקק. היום יום ג' כ"ה לחשוון שנת
כ"י קרוב"ה ישועתי לבוא אכ"ר.

Die zweite Seite des Titelblattes ist ganz
leer, das folgende Blatt, wie gewöhnlich mit ב
bezeichnet, enthält die Vorrede des Verfassers,
die auf der Mitte der zweiten Seite schliesst.
Der übrige Raum der Seite ist mit einer Vignette
ausgefüllt, einen gekrönten, halb aufrechtstehenden
Löwen innerhalb eines Laubkranzes darstellend,

Auf der letzten Seite des Buches liest man
folgende Worte:

ותשלם כל המלאכה יום ד' עשרה לחדש אני לדודי
ודודי לי שנת הנני של"ח לכם את אליה הנביא לפני בא
יום ה' הגדול והגורא והשיב לב אבות על בנים ולב
בנים על אבותם אכ"ר.

נרפס על ידי הנבון ה"ר אברהם ב"ר יצחק אישכנזי.

ועל ידי אלעזר ב"ר יצחק זצ"ל אשכנזי.

Dann folgt eine kleine Verzierung.

Der splendide Druck des Buches zeugt vom Geschmack und zeigt auf den Wohlstand der theilgenommenen Zeitgenossen. In Safed war um jene Zeit eine reiche Gemeinde und viele andere Gemeinden der Levante waren ebenfalls reich.

Das vierte Buch aus dieser Druckerei ist die erste Ausgabe der Gedichte Israel Nagara's, gedruckt im Jahre ו'אצ"ר d. i. 347=1587, wie ausserdem doch noch bemerkt wird, also bestimmt das He die Jahrtausende. Vgl. Zunz zur Geschichte u. Literatur S. 229, wo zugleich Wolf's Angabe III S. 634 berichtigt wird. Da ich diese Ausgabe aus Autopsie nicht kenne, so setze ich den Titel nach Zedner's Catalog her :

זמירות ישראל והוא מחזור מפי מושישים.. מוסדים על אדני אופני
ניגוני ערב ותוגרמה (משחקת בתבל והיא מליצה נמרצה
יפה כתרצה)

Dass die in der Paranthese genannte Schrift durch die Worte נדפס עתה מחדש welche auf dem Titelblatt stehen, nicht als zweite Ausgabe bezeichnet werden soll, nachdem eine frühere Ausgabe gar nicht existirt, bemerkt Steinschneider im Catalog Bodlejana S. 1171 gegen seine, der Angabe bei Wolf folgende Notiz im erwähnten Artikel "Jüdische Typographie" S. 40⁴).

*) Rabi J. Schwarz im II B. seines Werckes תבואת

Indem ich von dem Herrn Herausgeber wünsche, dass er die Drucke aus dem gegenwärtigen Jahrhundert in einem besondern Artikel folgen lasse⁵⁾, will ich nur noch auf die von Lebrecht (s. oben) nicht ganz aufgeklärte Vermengung der beiden Israel hinweisen. Die Sache verhält sich so: Der im Jahre 5593 von dem aus Berditschew eingewanderten Gerschon Margoliot, der in Safed schon früher ein סדר התפלה gedruckt hat, herausgegebene Psalter mit ביאורי זורח ומצודת ציון ist bei Israel Back gedruckt, aus dessen Officin auch das Buch פאת השולחן 1836 hervorgegangen ist, dessen Verfasser ebenfalls Israel heisst aber mit dem vollständigen Namen ישראל במרה שמואל, somit ein Anderer als der Drucker ישראל במרה ist. אברהם ב"ק.

מדרש fol. 50 berichtet selbst gesehen zu haben ein אגור edirt von Rabi Menahem di Lunzano im Jahre 5386 aus dieser Officin und nach seiner Angabe soll auch die Druckerei zeitweilig in den Dörfern "Birie" u. "En Situn" (in der Nähe von Safed) Platz gefunden und nach Behauptung einiger der hiesigen Chachamim soll das Werck סדר היום מביד להרב מישה ׳ in "En Situn" gedruckt sein.

⁵⁾ Ihr Wunsch wird gerne erfüllt werden in einer der nächsten Jahrgänge.

Die sanitären Verhältnisse Jerusalem's.

**nebst statistischem Bericht des freiherrlich Rothschild'schen Hospitales vom
Jahre 1886.**

von Director

Dr. SCHWARZ.

Es ist kein erfreuliches Bild, das ich zu entwerfen habe. Was ich vor Jahren an dieser Stelle des Jahrbuches über die öffentliche Hygiene in Jerusalem geschrieben, gilt auch für heute und wird leider noch für sehr lange Zeit gelten. . . . Das Einzige wozu sich unsere Stadtväter aufgerafft haben, ist die Neubepflasterung einiger Gassen und die Verbanung der wenigen noch der Stadt gehörigen freien Plätze; als ob das Bischen reine Luft die Herren so genirt hätte.

Doch nicht mit den Eingeborenen will ich rechten, wer kennt nicht die Indolenz und den sittlichen Werth des Orientalen! Was ich hier brandmarken möchte, ist der Unverstand unserer

Glaubensgenossen, welche entgegen all den Reinlichkeitsgesetzen Mosis, Schmutz auf Schmutz häufend, sich so zu sagen ihr eigenes frühes Grab graben. Und leider sind es zumeist die Askenasim, also die aus Europa eingewanderten Juden, deren Äusseres nicht minder eckelerregend ist, als ihre Behausung¹⁾.

Es ist ein allgemein verbreiteter Irrthum, zu glauben, dass der Orientale mit Wasser und Seife auf gespanntem Fusse lebe. Wol sind die orientalischen Städte nichts weniger als reinlich, aber nur in soferne man darunter die öffentlichen Plätze und Gassen, um welche sich weder Privatmann, noch Behörde kümmert, versteht. Die hier eigenthümlichen Verhältnisse, und noch mehr die einst so berühmte Paschawirthechaft brachten es mit sich, dass der Orientale den Luxus nur auf das Innere seiner Behausung beschränkend, das Äussere derselben absichtlich so unansehnlich wie möglich gestaltete. Wer aber Gelegenheit findet das Innere eines orientalischen

¹⁾ Unser geehrter Mitarbeiter als pract. Arzt besucht nur dann die Wohnungen unserer Brüder wenn ein Familienglied bedenklich erkrankt und seine Umgebung mit der Krankenpflege der artig in Anspruch genommen ist, das auf die Reinhaltung des beschränkten Wohnlokales nicht viel geachtet werden kann, folglich kann dieses Urtheil nicht für alle Askenasim gelten.

Hauses zu betreten, wird nicht wenig erstaunt sein, die skrupulöseste Reinlichkeit in allen Räumen desselben anzutreffen. So auch bei dem Orientalischen Juden. Wenn ich also oben von Schmutz redete, so meinte ich den importirten, wie ich glaube, spezifisch slavischen Schmutz; sehen wir doch, dass die slavischen Ländern entstammenden Juden, die schmutzigsten sind. Schon die Tracht derselben begünstigt die Unreinlichkeit, und dennoch halten sie so zähe an den verunstaltenden "Sträumel" und dem "Talar" mit slavischem Schnitt fest, als ob sie dieselben von den tapfern Söhnen des Makkabäus ererbt hätten.

In dem Maasse als die Einwanderung von rumänischen, russischen und polnischen Juden in den letzten Jahren zunahm, wuchs auch von Tag zu Tag der Wohnungsmangel in Jerusalem. Aus Noth und Spekulation bildeten sich Associationen, welche ausserhalb der Stadtmauer die sogenannten Colonien anlegten. So gesund diese Idee auch an und für sich war, ebenso unglücklich fiel die Ausführung aus. Anstatt kleine, billige und isolirt stehende Häuschen zu errichten, wurden grosse Bodencomplexe zumeist im Viereck kassernenartig oft mit dem schlechtesten Material erbaut. Auf solche Weise entstanden hunderte, nur durch je eine poröse²⁾ Zwischenmauer getrennte Wohnungen. Kein Baum, kein Strauch und nicht die geringste Pflan-

²⁾ nicht überall.

zenanlage ist da ringsherum zu finden³⁾. Zimmer reiht sich an Zimmer, von den Wänden trieft die Feuchtigkeit und Feuchtigkeit dringt aus dem mit schlechten Steinen belegten Fussboden. Der Eingangsthüre gegenüber befinden sich die Senkgruben, daneben förmliche Unrathshügel die Luft mit ihren Ausdünstungen verpestend. In nicht immer sehr sauber gehaltenen Cisternen wird das Regenwasser im Winter aufgefangen, und dieses muss dann das ganze Jahr hindurch als Nutz und Trinkwasser dienen; denn Quellwasser giebt es bekanntlich nicht in Jerusalem. Ich will hier nicht weiter erörtern, wie häufig diese Cisternen zufälligerweise von aussen verunreinigt werden, noch wie oft selbst Senkgruben-Flüssigkeit in dieselben einsickert; Thatsache aber ist, dass dieses zumeist von Mikroorganismen wimmelnde Wasser nicht wenig zu den hier endemisch herrschenden Malaria-Fiebern beiträgt. Erwägt man noch die ungenügenden und schlechten Nahrungsmittel der hiesigen armen Bevölkerung, so wird man es begreiflich finden, wenn accidentiel auftretende Epi-

³⁾ Der Verwaltungsrath der Colonie "Maskeret-Mosche" (entstanden durch Hilfe des "Sir Moses Montefiore Testimonial Fund in London) hat eben beschlossen den grossen von den Gebäuden umringten Platz mit schattigen Bäumen zu bepflanzen wozu der Anfang bereits gemacht worden ist.

demien hier den günstigsten Boden zur Ausbreitung finden.

Auch die Klimatischen Verhältnisse Jerusalems lassen in mehr als einer Beziehung sehr viel zu wünschen übrig. Besonders die jähen Temperaturswechsel, welche zu allen Jahreszeiten sehr häufig vorkommen, wirken hier schädlich auf den menschlichen Organismus und praedisponiren zu Rheumatismen und zu Erkrankungen der Athmungsorgane. Die heftigen Winde, mitunter zu wahren Orkanen ausartend, bringen im Winter oft zu reichliche Niederschläge, und hüllen im Sommer Gassen und Strassen in förmliche Staubwolken ein. Wie schädlich dies auf Lungenkranke einwirkt, liegt auf der Hand, und doch geschieht es nicht gar so selten, dass brustleidende arme Glaubensgenossen in Europa von ihren Aerzten, zum Aufenthalte nach Jerusalem geschickt werden!.

Sind schon die allgemeinen Lebens und Wohnungs Verhältnisse hier die möglichst ungünstigsten, so kommen noch andere Factoren hinzu, welche nicht weniger zur Morbidität der hiesigen Bevölkerung beitragen. Ich will nur die zwei wesentlichsten nennen: die hier üblichen frühen Heirathen, und die Erziehung der Kinder, speziell die der Knaben.

Schon im zartesten Alter wird der schwächliche Knabe in das sogenannte Cheder geschickt, wo er den ganzen Tag hindurch in einer von verschiedenen Ausdünstungen geschwängerten At-

mosphäre zubringen muss, und keine Bewegung in frischer freier Luft unterstützt die Entwicklung der jungen Knochen. Kaum hat er Hebräisch lesen ⁴⁾ erlernt, als auch schon zum Studium des Talmud geschritten wird, und vom frühen Morgen bis zum späten Abend muss sich unter pendelnden Bewegungen das junge Gehirn sein Pensum eintrichtern. Wie stolz ist da nicht manche Mutter auf ihren Sohn, der ein so guter "Lerner" ist ! Freudigen Herzens sieht sie wohl seine Locken wachsen, sieht aber nicht den gekrümmten Rücken, nicht die fahle Blässe des Gesichtes und die eingefallenen Augen ihres Kindes, das manchmal schon den Todeskeim im Busen trägt. Frühreif an Geist verfallen die Knaben geheimen Lastern, und mit kaum 16 Jahren, ja oftmals noch früher werden sie verheirathet. Welch eine Generation daraus resultirt ist leicht denkbar ! Fast ausnahmslos sind alle Kinder scrophulös, und die Sterblichkeit unter ihnen eine enorme.

Etwas besser sind die Mädchen entwickelt, fällt doch bei diesen das geschilderte Erziehungssystem weg. Dafür aber verkümmern sie häufig nach ihrer Verheirathung ; sind doch 14 jährige Mütter hier nichts so Aussergewöhnliches.

Armut und Elend, diese Würgengel der Menschen, werden selbst in civilisirten Staaten, trotz aller sozialistischen Bestrebungen nicht ganz

⁴⁾ und übersetzen.

auszurotten sein ; aber es gehört zu den elementarsten Obliegenheiten solcher Staaten, alle jene, dem Unverstand der Massen entspringende, Schädlichkeiten zu beseitigen. Nicht so in uncivilisirten Ländern, wo öffentliche Higiene ein unbekanntes Ding, und keine Behörde für die allgemeine Wohlfahrt bemüht ist. Und so bleibt mir nichts anderes übrig, als durch Ziffern einfach zu illustriren, wie traurig es um die sanitären Verhältnisse Jerusalem's bestellt ist.

Die in Jerusalem endemisch herrschenden Krankheiten, als Dyssenterien, Ophtalmien und Malaria-Fieber, grassirten im Jahre 1886 bei weitem stärker als in normalen Jahren. Ausserdem hatten wir im Winter eine ziemlich heftige Typhusepidemie, welcher nicht wenige Personen zum Opfer fielen.

In früheren Jahren kamen hier Typhus Fälle nur äusserst selten und auch nur sporadisch vor ; ebenso auch andere epidemische Krankheiten, als Dyphterie, Masern etc. welche erst in den letzten Jahren von russischen Pilgern eingeschleppt worden zu sein scheinen.

Zu Beginne des Sommers trat in dem nahen Jaffa das biliöse Typhoid epidemisch auf, und ich hatte Gelegenheit auch einige hieher verschleppte Fälle zu beobachten, von denen jedoch kein einziger letal endete. Von Wechselfiebern kamen wol alle Arten vor, doch besonders häufig das

remittirende, welches mitunter einen parniziösen Character annahm. Dyphtherie trat nur vereinzelt auf, etwas häufiger die Masern und Keuchhusten. Darmcatarrhe und Dyssenterien währten den ganzen Sommer und Herbst hindurch und rafften viele Kinder und Greise hin.

Und nun lasse ich den ärztlichen Bericht des Krankenhauses folgen, dem ich seit 13 Jahren vorzustehen die Ehre habe. Bei dieser Gelegenheit kann ich nicht umhin, die erfreuliche Mittheilung zu machen, dass Dank der Munifizienz des Herrn Baron Alfonse de Rothschild, im laufenden Jahre mit dem Bau eines neuen, den modernen Anforderungen mehr entsprechenden Spitäles begonnen werden wird.

Jerusalem, im Februar 1887.

Statistisches.

Aerztlicher Bericht des freiherrlich Rothschild'schen Krankenhauses zu Jerusalem. vom Jahre 5646. (10 September 1885 bis 30 September 1886.)

Im Jahre 5646 standen 538 Personen in
Behandlung, und zwar 285 Männer und 253
Frauen.

Von diesen wurden entlassen :

geheilt	422	Personen
gebessert	54	"
nicht geheilt	26	"
gestorben sind	24	" ca. $4\frac{1}{2}\%$
und in weiterer		
Behandlung geblieben	12	"
in Summa	538	

Dem Alter nach waren :

unter 10	Jahren	14	von 30 bis 40 Jahren	63
von 10 bis 20	"	130	" 40 — 50	" 60
" 20 — 30	"	73	" 50 — 60	" 51

von 60 bis 70 Jahren	99	über 80 Jahren	3
„ 70 — 80 „	45	in Summa	538

Dem Geburtslande nach waren :

aus Algerien	1	aus Polen	26
„ Bulgarien	15	„ Rumänien	17
„ Deutschland	1	„ Russland	105
„ Georgien	8	„ Soudan	1
„ Griechenland	9	„ Saphet	5
„ Hebron	4	„ Serbien	6
„ Jaffa	1	„ Tiberias	1
„ Jerusalem	130	„ Turkey	149
„ Marokko	9	„ Ungarn	9
„ Oesterreich	16	„ Yemen	25
		in Summa	538

Der Beschäftigung nach waren.

Bäcker	10	Hebammen	1
Bildhauer	1	Hutmacher	2
Blechner	7	Kaufleute	16
Buchbinder	1	Köchinnen	1
Buchdrucker	3	Krankenwärter	2
Colporteurs	5	Lehrer	6
Diener	1	Matratzenmacher	10
Drechsler	2	Müller	1
Färber	2	Schlosser	2
Gärber	1	Schleifer	1
Gelbgiesser	1	Schmiede	2
Geldwechsler	1	Schneider	21
Goldschmiede	4	Schreiber	2

Steinschneider	1	Trägler	6
Schuhflicker	3	Uhrmacher	1
Schuster	24	Weber	1
Tagelöhner	1	ohne Beschäftigung	373
Tischler	22	in Summa	538

Folgende Arten von Krankheiten kamen zur Behandlung.

Abscesse	2	Enteritis	5
Abortus	1	Erysipelas	3
Amenorrhoe	3	Febris intermittens	167
Anaemie	8	„ gastrica	12
Apoplexia	2	„ remittens	35
Ascites	5	Furunculosis	2
Bronchitis	21	Gastralgie	5
Carcinoma	1	Gastritis	6
Caries	1	Gonitis	2
Cachexia malariae	10	Haematurie	3
Catarrhus intestin.	24	Haemorrhoiden	3
„ ventriculi	10	Helminthiasis	4
Chlorosis	1	Hysterie	8
Combustio	1	Ischias	4
Conjunctivitis	12	Icterus	5
Contusiones	2	Iritis	1
Cyrrhosis hepatis	1	Keratitis	4
Cyotitis	3	Mastitis	6
Dislocatio uteri	2	Marasmus senilis	6
Dissimulatio	2	Meningitis	2
Dysenteria	19	Metrorrhagie	3
Dysurie	1	Morbus Brightii	3

Noma	1	Rheumatismus	22
Neuralgie	9	Scabies	1
Otitis	2	Scorbut	3
Ophthalmie	11	Scrophulosis	4
Parotitis	2	Typhus abdom.	12
Peritonitis	2	Tuberculosis	9
Phlebitis	1	Ulcera	2
Pleuritis	8	Ulcus ventriculi	2
Pneumonie	12	Vulnera scissa	6
Ranula	1	Vitium cordis	7
			in Summa 538

Die Anzahl der theils in ihren Wohnungen, theils in öffentlicher Ambulanz behandelten und mit Medikamenten unentgeltlich versehenen Kranken betrug 16,941.

Der Confession nach waren : —

Juden	16523
Mohamedaner	324
Christen	94

in Summa 16,941

Hospitäler und Krankenasyle zu Jerusalem.

	Gründungs- jahr	Betten- zahl	Consulationstage
Jüdische Stiftungen.			
Bicur Cholim Hospital	1847	25	3
Arzt: Dr. Einzler.			
Mayer Rothschild Hopital	1854	18	3
Arzt: Dr. Schwarz			
Christliche Stiftungen.			
Britisch Ophthalmic	1882	6	3
Arzt: Dr. Ogilvie			
Englisches Missions Hospital (für Juden) . . .	1842 ₇	27	6
Arzt: Dr. Wheeler			
Griechisches Hospital	1874	24	3
Arzt: Dr. Spiridon			
Kaiserswerther Deaconissen Hospital	1851	40	3
Arzt: Dr. Hoffmann			
St. Louis Hopital	1855	32	3
Arzt. Dr. de Friess			
Lepers asyl der Herrnhuter Brüder	1865	23	
Arzt: Dr. Einzler			
Mariénstift Kinderhospital (international) . .	1872	15	7
Arzt: Dr. Sandröczky			
Russisches Hospital	1856	75	6
Arzt: Pr. Rechetyllo			

Consultations Häuser.

	Gründungs- jahr	Consultations- n.
des Maltäserordens in Tantur, (2 St. s. v. Jerusalem)	1865	5
der Munizipalität	1886	3
„ Misgab Ladach Verein	1881	6
„ Wohlthätikeits schwestern	1886	7
„ Zionsschwestern		3

Privatärzte.

Dr. Barlas, Stadtarzt
 Dr. Carpani
 Dr. B. H. Mazaracky
 Dr. N. Mazaracky
 Dr. Pacher
 Dr. Ph. Puffeles
 Dr. B. Scherschewsky

Schulen und Erziehungsanstalten der verschiedenen Nationen und Confessionen in Jerusalem.

Jüdische Stiftungen.

	Gründungs-jahr	Schüler		Lehrer
		Interne	Exter.	
Alliance Isr. Universelle Schule	1882	65	103	8
Deutsch Jüd. Waisenhaus	1879	18	10	3
Diskin (Rabb.) Waisenhaus	1880	40		3
Doresch Zion (Blumenthal Stiftung)	1865		83	5
Lämmel Stiftung (Elisa Herz Edle von)	1855		65	5
Eveline Rothschild's, Mädchen-Schule	1864		160	5
Talmud-Thora der Sephardim-Gemeinde	1840		285	14
Talmud-Thora der Aschkenasim-Peruschim	1845		300	17
Talmud-Thora in Mea Shearim Colonie	1884		40	3
Talmud-Thora in Maskereth Mosche Col.	1885		30	2
Talmud-Thora der Ungarische Gemeinde	1878		20	2
Talmud-Thora der Aschkenasim-Hassidim	1886		40	3
Talmud-Thora der Mograbin (Marocoer Juden)	1875		40	2
Höhere Talmud-Schulen.				
Etz-Haïm Collegium	1855		36	2
Sucath-Schalom Collegium	1867		25	1
Thorat-Haïm Collegium	1887		30	1

*) Ausser den hier angegebenen Stiftungen befinden sich noch bis 80 Privatschulen für Knaben mit einer ungefähren Zahl von 4 bis 15 Knaben in jeder, und 20 für Mädchen (10–25 in jeder).

Christliche Stiftungen.

Christliche Stiftungen.	Gründungs- jahr	Schüler		Lehrer
		Interne	Exter.	
Schulen der Armenier.				
Gemeinde-Schule, Knaben			40	4
Gemeinde-Schule, Mädchen			40	3
Priesterseminar ?	1866	20		6
Schulen der Griechen.				
Allgemeine Gemeinde-Schule, Knaben	1848		160	4
Allgemeine-Schule Mädchen	1862		80	3
Priesterseminar h. Kreuz	1855	53		7
Schulen der Katholiken.				
St. Peter, Knabenschule (Ratisbonne) . .		50		3
St. Salvator, Waisenknabenheim		24		2
Schule der Josephs-Schwestern	1847	40	174	8
Schule der Zions-Schwestern, Knaben . .	1856	25		2
„ „ „ „ Mädchen	1865	80		8
Filial St. Johan der Zions-Schwestern . .	1860	52	22	8
Schule der Schulbrüder für alle Konfessionen	1878	40	165	10
„ „ Chorknaben der Franziskaner	1700	26		3
Mädchenschule der Franziskaner Brüder	1878	18		
Deutsche Waisenschule für Mädchen . .		36		2
Seminar des Patriarchen	1855	24		4
St. Anna (Griechisch Katholisch) Knabenseminar	1878	32		2
Schulen der Protestanten.				
Bischof Gobats Knabenschule	1848	66		4

	Gründungs- jahr	Schüler		Lehrer
		Interne	Extern.	
Dessen Preparandenschule, Lehrerseminar	1875	16		3
Deutsche evan. Gemeindeschule	1872		25	2
Deutsche Tempelschule, Lyzeum				
Tempelstift	1878	10	52	4
Englische Missionsschule für Knaben	1857	34	25	5
„ „ „ Mädchen	1857	26		4
„ „ für kleine Kinder	1856		50	
Syrisches Waisenhaus für Knaben . . .	1860	110		5
„ „ für Mädchen . . .	1880	14		7
Talitha Kumi. Deutsches Mädchen- Waisenhaus	1856	115		
Schulen der Muhamedaner.				
Türkische Regierungsschule "Rusdich" .	1868		120	6
7 Privatschulen, für Knaben.			280	7
1 Mädchenschule			20	1

Handelsverkehr zu Jaffa

im verflossene J a h r (nach dem amtlichen
Register des amerikanischen Consulats in Jaffa.)

Import.

Waare.	Quantität	Werth	Frans	Woher?
Eisen u. Stahl	147 Tonn.	7.169	England, Frank- reich, Schweden	

Erdäpfel	1370 Säcke	3.964	Türkei, Frank- reich, Oestreich
Häute		6.900	Arabien Indien Egypten
Holz		56.300	Türkei, Oestreich, Russland
Kaffee	4283 Säcke	655.66	Arabien, Oest- reich, Frankreich
Kohlen	570 Tonn.	4.760	Frankreich
Leder		15.580	Deutschl. Frank- reich, Grichenl.
Manufacturen (Wolle Baumwolle Seide)	2483 Ballen	79.600	England, Frank- reich, Deutsch- land, Oest. Türkei
Medicamente	712 Kisten	11.477	Frankreich, Oes- treich, England
Mehl	120 Säcke	7.780	Russland, Frank- reich Oestreich
Petroleum	15.600 Kisten	22.000	Egypten, Italien, England
Präservirte sachen		700	England, America
Reis	16.500 Säcke	105.970	Egypten, Italien, England
Salz	1540 Tonn.	31.448	Türkei
Tomback	1760 Ball.	21.860	Persien
Wein u. Liqueur		19.500	Frankreich, Oest- reich, Türkei
Zucker	5745 Fass	67.914	Oestreich, Frank- reich, Egypten
Verschiedenes:— (Käse, Glasware, Möbel, Maschinen Thee, Schreib- requisiten, Farbe Porzellan etc.etc.)		96.400	aus allen Ländern

Export.

Waare	Quantität	Werth	Francs	Wohin ?
Dura	2655	51380		Türkei, Frank. England
Därme		3600		Deutschland, Oest.
Häute		7720		Türkei, Egypten Oestreich
Gersten	21860 Tonn.	469160		Türkei, England, Frankreich
Jerusalemmer Waare (Perl- Mutter, Oliven- Holz etc.)				
Knochen und Lumpen	210 Tona.	6900		England, Italien
Koloquinten	1890 Tonn.	5600		Oestreich, Eng- land, Frankreich
Oliven Oel	1890	267520		Türkei, Frank- reich, Oestreich Egypten, Türkei u. nach allen Thei- len Europas
Orangen, Zitronen Melonen Frucht Grünzeug etc.		335000		Egypten u. Türk. Türkei, Frank. Oestreich
Seife	9800 Ballen	156900		Oestreich, Frank- reich, Türkei nach allen Lände.
Sesam Oel	29000 Okas	5676		Türkei, Frank- reich, Italien Frank. England Amerika
Sesam Samen	2134 Tonn	171350		
Wein		7600		
Weizen	2260 Tonn	63280		
Wolle		7400		
Verschiedenes wie: Eier, Vieh, Geflügel, Pferde,				

Waare	Quantität	Werth	Francs	Woher?
Honig, Stroh,				
Matten etc.	20000			nach allen Ländern

Schiffverkehr zu Jaffa.

Land	Aus oder nach	Dampfer		Segelschi.		Total	
		Z.	Ton	Z.	Ton	Z.	Ton
Deutschland	Deutschland			1	135	1	135
England	England	28	18662				28 18662
Frankreich	Egypten	60	72 66	4	200	64	73166
Griechenland	Türkei	1	645	4	637	5	1282
Italien	Italien			5	943	5	943
Oestreich	Egypten	91	99205	2	541	93	99746
Persien	Türkei			7	161	7	161
Russland	Egypten Russ.	52	7.792				52 77792
Türkei	Türkei	37	36662	657	19030 694		55692

